

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ÁRMEÁN OTÍLLA
BENŐ ATTILA
CODÁU ANNAMÁRIA
GY. DÁVID GYULA
EGYED PÉTER
FEHÉR M. ISTVÁN
GERGELY TAMÁS
KÓNYA ÁGNES
KÓNYA ZOLTÁN
LAKATOS ARTUR
MERÉNYI-METZGER GÁBOR
NÉMETH BOGLÁRKA
NYÍRI KRISTÓF
ORBÁN JOLÁN
OZSVÁTH ZSUZSA
PÉNTEK IMRE
PÉTER ÁRPÁD
PLÉH CSABA
SZÜTS ZOLTÁN

4

NYELVJÁTÉKOK

III. FOLYAM
2016.
ÁPRILIS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXVII/4. • 2016. ÁPRILIS

TARTALOM

NYÍRI KRISTÓF • Arcjáték és gesztus. Konzervatív nyelvfilozófiai kísérlet	3
FEHÉR M. ISTVÁN • Nyelv, nyelvjáték, hermeneutika	10
ORBÁN JOLÁN • Nyelvjátékok, írásjátékok, olvasásjátékok	19
ÁRMEÁN OTÍLIA • Magatehetőségek és jelenlétgyakorlatok	32
OZSVÁTH ZSUZSA • egy városkép, gondúzó (<i>versek</i>)	38
PLÉH CSABA • Wittgenstein és a pszichológia: néhány új szempont	40
KÓNYA ÁGNES – KÓNYA ZOLTÁN • Lélekgyógyász a palackban	48
SZÚTS ZOLTÁN • Az internet nyelve. Másodlagos írásbeliség, emoji és a mémek	55
BENŐ ATTILA • Nyelvi játék és fordítás	61
NÉMETH BOGLÁRKA – PÉNTEK IMRE • Vagy valami, vagy megy valahova	67
BÖSZÖRMÉNYI ZOLTÁN • Arlequin, A menekülésről (<i>versek</i>)	76
■ TOLL	
EGYED PÉTER • Umberto Eco a visszaolvasat idejében	78
■ HISTÓRIA	
LAKATOS ARTUR • Az író és a párt: Gaál Gábor és felesége bizalmas jellemzése kortársaikról (II.)	81
■ VILÁGABLAK	
GERGELY TAMÁS • Quan Jue. Az én Koreám (<i>naplórészlet</i>)	92
■ MŰ ÉS VILÁGA	
GY. DÁVID GYULA • Kolozsvár okleveles építésze	99

■ DOKUMENTUM

MERÉNYI-METZGER GÁBOR • Gróf Kálnoki Sámuel halálának és temetésének bécsi anyakönyvi forrásai110

■ KÖZELKÉP

BOTHÁZI MÁRIA • A Korunk első szerkesztője: Hogyan dolgozott Dienes László?113

■ TÉKA

CODĂU ANNAMÁRIA • Ha elhal... és kisarjad (*Sasszé*)118

PÉTER ÁRPÁD • Tíz évnyi Korunk. Kismonográfia egy kisebbségi folyóiratról120

■ ABSTRACTS124

■ TÁMOGATÓINK NÉVSORA127

■ KÉP

POLGÁR BOTOND

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susținem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk-Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC,
TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap,
a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap,
a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés 50, félévi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-709-429-332, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca

Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

NYÍRI KRISTÓF

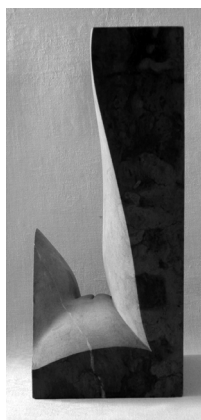
ARCJÁTÉK ÉS GESZTUS

Konzervatív nyelvfilozófiai kísérlet

Jelen tanulmány alcímében a „konzervatív” jelző kettős jelentést hivatott hordozni. Egyrészt arra utal, hogy nyelvfilozófiai megközelítem merőben régimódi: a nyelvet nem mintegy szabad játéknak és semmiképpen sem a valóság alakítójának fogom fel, hanem éppen a valóság leképezésének. Másodszor úgy gondolom, hogy nyelv és valóság kapcsolatára vonatkozó itt képviselt nézeteimből társadalomfilozófiai következtetések is adódnak: következtetések valamiféle konzervatív világnézet képviselhetősége mellett.

Wittgenstein mint a józan ész filozófusa

■ A filozófiatörténeti értelmezés fősodra a késői Wittgensteint relativistának tekinti, sőt egyfajta társadalmi konstruktivistának,¹ olyan irányzat reprezentánsának, amely a világot önkényes közösségi-emberi alkotásként fogja fel. Ám miközben Wittgenstein kéz- és gépiratos hagyatéka valamiféle relativizmust olykor valóban sugall – elég erőteljesen teszi ezt jelesen a TS 227 számú gépirat, egy amúgy meglehetősen széttartó kompiláció, amelyet a hagyatékok gondozói 1953-ban *Filozófiai vizsgálódások* cím alatt, annak úgynevezett első részeként jelentettek meg –, mégis, azokban a szövegekben-dokumentumokban, amelyeket a filozófus inkább szánt a nyilvánosságnak: azaz egyetemi előadásaiiban vagy kivált a *Kék könyvben* és *Barna könyvben* vagy éppenséggel az MS 144 számú, föltehetőleg Norman Malcolm és annak hallgatói számára összeállított kéziratban, amelyet a hagyatékok gondozói szeszély a *Filozófiai vizsgáló-*

...a konzervatív
valójában a jövőndő
nemzedékek
életlehetőségét őrzi,
közelebbről pedig
azt a tudásteljességet,
amelyen a jövő
megteremthetősége
múlik.

dások úgynevezett második részeként tett közzé – ezen dokumentumokban Wittgenstein nem a relativizmus, hanem ellenkezőleg, a common-sense filozófia s ezzel – életének utolsó éveiben egyre egyértelműbben – a common-sense realizmus képviselőjeként áll előttünk.²

Az idősödő Wittgenstein filozófiai realizmusát különösen szerencsés szögből mutatja be a *Filozófiai vizsgálódások* II. részének xii-es szakasza. Wittgenstein itt „nagyon általános természeti tényekről” ír, amelyek „általánosságuk folytán többnyire fel sem tűnnek számunkra”. Wittgenstein határozottan azt sugallja, hogy *vannak* természeti tények. A szakasz záró bekezdésében pedig a fogalmakat festészeti stílusokhoz (*Malweisen*) hasonlítja, és azt érzékelteti, hogy festészeti stílusaink korántsem önkényesek: „Szabadon választhatjuk valamelyiket? (Például az egyiptomit?)”³ A különböző festészeti stílusokat gyakorlati-kognitív szempontból Wittgenstein egyáltalán nem tartotta egyenértékűnek.⁴ Common-sense realistaként a képi realizmus filozófiáját képviselte. És mint common-sense realista tisztában volt a vizualitás elsődleges jelentőségével. Visszatérően utalt különösen az arckifejezések és taglejtések alapvető szemantikai szerepére, de újra meg újra hangsúlyozta azt is, hogy mimika és gesztus jelentését őseredetileg nem a látvány, hanem a mögöttes izomjáték adja. „Vajon aki egy mosolyt, amelyet nem ismer fel mosolyként, nem mosolynak ért, más-hogy lát-e” – kérdezi Wittgenstein –, „mint az, aki érti? – Például máshogyan utánozza.”⁵ Egy 1938-as szemináriumában Wittgenstein így mesélt: „Emlékszem, hogy az utcán sétálva ezt mondtam magamnak: »Most pontosan úgy megyek, mint Russell.« Mondhatnák, hogy mozgásérvés volt. Nagyon különös. – Ha valaki egy másik személy arcát imitálja, azt nem a tükör előtt teszi.”⁶

A nyelv vizuális eredete

■ Platón *Kratülosza* (422e–423b) óta újra meg újra felbukkan ama elmélet, miszerint a szónyelv nem alakulhatott volna ki, ha azt nem előzte volna meg a mimika és gesztus nyelve.⁷ A józan ész filozófiájának emblematikus figurája, Thomas Reid így foglalta össze a vonatkozó alapérvet: „Ha az emberiségnek nem lett volna természetes nyelve, sose találhatott volna fel mesterségest... Mert minden mesterséges nyelv feltételez valamilyen egyezséget vagy megállapodást, amellyel bizonyos jelentést bizonyos jelekhez kötnek [...], ám egyezés vagy megállapodás lehetetlen jelek vagy nyelv nélkül; azaz lennie kell valamilyen természetes nyelvnek, mielőtt bármiféle mesterséges nyelv feltalálható.” Az „emberiség természetes nyelvének elemei” – folytatta Reid – „a hang, a taglejtések, az arcvonások modulációi”, ehhez még hozzátéve: „Ahol a beszéd természetes, ott nemcsak a hangot és a tüdőt veszi igénybe, de a test összes izmait is; mint a némák és a vademberek esetében.”⁸

Arcjáték

■ Idézett munkájában Reid valamivel később visszatér úgymond az emberiség természetes nyelve, „az emberi gondolatok, célok és vágyak természetes jelei” témájára. Alapvető példát hoz fel: „A csecsemőt” – írja – „megijeszthetjük haragos arckifejezésünkkel, ám mosolyokkal ismét megnyugtathatjuk.”⁹ 1872-es könyvében Darwin így fogalmazott ugyanerről: „Az arc és a test kifejező mozgásai [...] az első kommunikációs eszközként szolgálnak anya és újszülöttje között; az anya bátorítóan mosolyog, s ezzel gyermekét a helyes útra tereli; vagy rosszállóan ráncolja homlokát.”¹⁰ Darwin könyvének fő üzenete: az arckifejezéseknek és taglejtéseknek evolúciós alapjuk van, a környezet eseményeire, veszélyre, fenyegetésre stb. adott konkrét testi válaszokból eredeztethetők. A vicsorgó száj harapni készül, a mosoly az agresszív

szándék hiányát mutatja, jóakaratot jelez. A csecsemő mosolya veleszületett arckifejezés, jutalom és biztatás az anya felé, aki – hacsak a kapcsolat nem katasztrófába fut – a mosolyra mosollyal reagál.¹¹ A mosolyt az újszülött a maga arcizmaiban *érzi*, arról motorikus belső képe van, mely egyfajta vizuális belső képet keletkeztet; és anyja arcán *látja*, azaz a motorikus belső képhez külső vizuális képet társít. A mosoly képe, mondhatjuk, egyik *ősképünk*, hasonlóan az *anya* ősképéhez vagy akár a *nő/férfi különbség*¹² ősképéhez; de ilyen őskép a *harag*, az *elutasítás*, a *tagadás* vagy az *elfogadás* belső képe is. A tagadás és igenlés kifejezései Darwint különösen foglalkoztatták. „Az az ember – írta –, aki szenvedélyesen elvet valamely állítást, csaknem bizonyosan behunyja szemét vagy elfordítja az arcát... a gyerekek, amikor elutasítják az ételt, különösen ha rájuk erőltetjük, szaporán mozgatják fejüket egyik oldalról a másikra, ahogyan mi tesszük, ha tagadólag rázzuk a fejünket.”¹³

Taglejtés

■ Amit igenlünk, arra rábólintunk. *Gondolatban is* rábólintunk, s az elképzelt bólintást, erősebben vagy gyengébben, izmainkban érezzük, de akár a bólintás elmosódott belső vizuális képe is megjelenhet lelki szemeink előtt. A gondolat nem más, mint akadályozott mozgás. Ahogyan a századforduló prominens amerikai pszichológusa, Titchener írta: „a jelentés eredetileg mozgásérzés, kinesztézis; a szervezet a helyzetre valamilyen testi attitűddel reagál”.¹⁴ A szavak belső képeinkre épülnek, belső képeink azonban, hangsúlyozta Titchener, mozgásérzésre. Titchener álláspontját fogadta el és radikalizálta Margaret Washburn. Ahogy fogalmazott: „egész belső életünk testünk mozgásával függ össze, és azon alapszik”.¹⁵

Amikor tehát az arckifejezések és taglejtések nyelvét az emberiség természetes nyelvének tekintjük, nem pusztán azt állítjuk, hogy érzelmeinket és gondolatainkat a törzs- és egyedfejlődés során eleinte vizuális eszközökkel fejeztük/fejezzük ki és kommunikáltuk/kommunikáljuk, hanem azt, hogy lelki életünk elsődleges közegét belső-külső testi mozgásaink teszik. Ilyen értelemben írhatott Wundt olyan tudatállapotról, amely egészében a „taglejtésekben történő gondolkodásra szabott”.¹⁶ A taglejtések nyelvét Wundt „egyfajta univerzális nyelvnek” tekintette, amelynek különböző változatai nagyobb nehézség nélkül kölcsönösen érthetők. Ez pedig azért lehetséges, hogy a gesztus és annak jelentése szemléletes viszonyban vannak egymással. Szemléletessége folytán, írja Wundt, „a taglejtésnyelv olyan őseredetiséggel és természetességgel bír, amilyennel a hangnyelv sem ma, sem bármilyen nyelvtörténetileg kikövetkeztethető korábbi formájában nem rendelkezett”. Wundt egyértelműen elfogadja azt a feltételezést, hogy „a gesztusok nyelve a tulajdonképpeni ősn nyelv, amely a közlés természetesebb eszközeként megelőzte a hangnyelvet”.¹⁷

Szó mint kép

■ Éppenséggel a hangnyelvnek is van egyfajta ősi szemléletessége – és a vonatkozó, Platónnal kezdődő (*Kratülosz*, 423b, 425d–427d), majd a 19. században Geiger könyvével¹⁸ új lendületet nyerő elméletörténetben Wundt szükségképpen járatos volt.¹⁹ Mi, magyarok a beszéd láthatóságának gondolatát leginkább Balázs Béla 1923-as filmelméleti munkájából ismerhetnénk: „A filológia és a nyelvtörténeti kutatás megállapította” – írta Balázs –, „hogy a nyelv eredete a *kifejező mozgás*, vagyis hogy az ember, aki beszélni kezd (éppen úgy, mint a csecsemő), nyelvét és ajkát csak úgy mozgatja, mint arcának egyéb izmait és kezét. [...] Az, hogy ezáltal hangok keletkeznek, az másodlagos kísérő jelenség... a kifejező mozdulat, a gesztus az emberiség ősn nyelvén.”²⁰ Vagy akár Fónagy Iván munkásságából ismerhetnénk, bár *Hallható-e a*

mimika? című, a *Magyar Nyelvőr* 1966. október–decemberi számában megjelent cikk elméletileg eléggé fakó (amúgy a szerző keresztnevét is eltévesztették), 1980-as – valóban nem érdektelen – tanulmánya viszont már angolul jelent meg. Fónagy itt „orális mimikriről” és „tudatelőtti orális gesztikulálásról” írt, arról, hogy a harag és a szomorúság hangulatában a nyelv hátrahúzódik, az öröm és gyöngédség hangulatában ellenben előremozdul. „Ezekben az esetekben – fogalmaz Fónagy – a nyelv mutató, *deiktikus* szerepet játszik: karunkat képviseli (vagy egész testünket), amely előre és felfelé mutathat – kifelé irányuló gesztus, közeledés a külvilág felé – vagy hátra és lefelé – befelé irányuló, negatív...”²¹

Alapszótárunk szavai azáltal jelentenek, hogy motorikusan leképeznek. De általánosabban is mondhatjuk, hogy minden szójelentés: kép. Wittgenstein éppenséggel tisztában volt azzal, hogy szó és kép elválaszthatatlan egymástól. – Mire vonatkoznak alapszavaink? Érzelmekre, testünkre, tagjainkra, testi környezetünkre. Alapszótárunkat azután metaforikus kifejezések bővítik: a metafora nem stíluselem, hanem kikerülhetetlen gondolati és nyelvi építkezési eszköz. A szakirodalom tengernyi, én itt hadd utaljak csak két tételre, Ricoeur 1975-ös *La métaphore vive* című könyvére és Paivio 1979/93-as metafora-tanulmányára.²² Az élő, eleven metafora azáltal jelent, hogy belső képalkotásunkat mozgósítja.

Leképezés és valóság

■ Taglejtéseink felszólítanak, elutasítanak, kifejeznek, de ábrázolnak is. A 20. század ún. nyelvi fordulatának egyik úttörő kritikusa, a művészetfilozófus és Gestaltpszichológus Arnheim a „leíró gesztusok” (*descriptive gestures*) kifejezést használja azokra a mintegy levegőbe rajzoló mozdulatainkra, amelyek úgymond a vonalas rajzok előfutárai,²³ és kétségkívül a látott világ közvetlen leképezései. Amit észlelünk, az többnyire maga a valóság; pillantásunk általában nem téved; és egymással túlnyomórészt egyetértünk abban, hogy mit látunk. Szemünk és agyunk általában azt a világot építi fel számunkra, amely ténylegesen körülvesz. Ahogyan a Gestalt-mozgalom első generációjának egyik vezéralakja, Wertheimer fogalmazta: „Idegrendszerünk a biológiai környezet körülményei között jött létre; az alakfelismerő tendenciák, amelyek ezenközben kialakultak, nem úgyszólván csoda folytán felelnek meg a körülvevő világ feltételeinek...”²⁴

Arnheim 1969-ben tanulmányt írt Wertheimerről és hatásáról, és ebben a tanulmányban igencsak figyelemreméltó észrevételt tett. Felfigyelt arra az ellentétre, amely egyfelől „az individuum nézeteinek és ítéleteinek környezete fölötti uralmát büszkén állító brit empiricista filozófia” és másfelől a Gestalt-felfogás között feszül, mely utóbbi „tiszteletet tanúsít az idegrendszerre ható fizikai világ meghatározott szerkezete iránt”, és „állítja, hogy az ember feladata: megtalálni a maga alázatos helyét a világban, ama világ rendjéből merítve útmutatást viselkedése és világmegértése számára; [...] követelvéni, hogy a polgár a maga jogait és kötelességeit a társadalom objektíve bizonyított funkcióiból és szükségleteiből vezesse le”.²⁵ Az „alázat” jellegzetesen konzervatív fogalom – e fogalom dióhéjnyi elemzésére írásom következő, befejező pontjában még kitérek –, és Arnheim valóban és kétségtelenül konzervatív beállítottságú: felhánytorgatja mostani társadalmi állapotainkat, melyek úgymond „individuumok vagy kis csoportok pusztá halmazává atomizálják az emberi közösséget”, fájdalommal tekint „jelen életmódunk káoszára”, „individualista civilizációkra”.²⁶

■ Konzervatív beállítottságú volt Wittgenstein is. E kétségtelen tény bemutatására az elmúlt negyvenöt év során számos írásomban vállalkoztam,²⁷ itt most be kell érnem egyetlen utalással. Paul Engelmann, aki az első világháború idején került baráti viszonyba a filozófussal, a következőképpen jellemezte annak sajátos életfelfogását, úgymond sajátos vallásosságát. Wittgenstein, írta Engelmann, „az életet feladatnak látta”, éspedig „az élet minden vonását, úgy ahogyan az adatott – azaz minden tényt –, ama feladat feltételei lényeges részének tekintve”. Wittgenstein, folytatta Engelmann, következetesen úgy tartotta, hogy ha meghasonlott a világgal, „a meghasonlás oka egyedül őbenne keresendő”, azaz elvetette azt a nézőpontot, miszerint „szükséges és indokolt volna a külső tények megváltoztatása”.²⁸

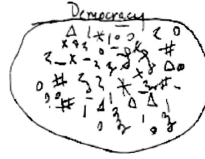
Am nemcsak úgy áll a helyzet, hogy Wittgensteint a maga élet- és társadalomfelfogása alapján egyértelműen konzervatív beállítottságú személyiségnek kell mondanunk, hanem azt az – elméletileg persze már jóval összetettebb – állítást is megfogalmazhatjuk, miszerint Wittgenstein késői filozófiája éppenséggel érveket nyújt egyfajta konzervatív világnézet számára.²⁹ Ezen a ponton viszont immár elkerülhetetlen, hogy közvetlenül szembenézzünk a konzervativizmus oly ellentmondásos fogalmával. *Hiszen mit is őriz a konzervatív? A mindenkori jelent? Akkor hol ilyen, hol olyan normákat képvisel. Vagy a múltat? De melyik múltat? És hogyan őrizhetné, ami már nincs? Mit őriz a konzervatív? A magam fogalomértelmezése szerint a konzervatív valójában a jövőndő nemzedékek életlehetőségét őrizi, közelebről pedig azt a tudásteljességet, amelyen a jövő megteremthetősége múlik. A konzervativizmus, meggartható és megtartandó lényegét tekintve, tudáskonzervativizmus.*

Mármost az emberi tudást igen tetemes mértékben éppen képek teszik ki. Szavaink mögött, ezt próbáltam a fentiekben megmutatni, alapvetően képek állnak. Belső, lelki képek – de a preverbális ősidőktől a mai napig persze rajzolt, festett, nyomtatott és fotografált képek is. A kép viszont merőben konzervatív. A barlangrajzok elemi tudásörző eszközök voltak. A kéziratos kultúra ugyan a képmásolás csődjét jelentette, de már a nyomtatott kép a maga változatlan sokszorosíthatóságával a tudás modern forradalmát hozta el. A fénykép pedig örökre megőriz olyan részleteket is, amelyekre készítője nem is figyelt.

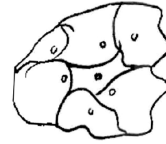
Belső képeink központi halmazát evolúciónk során rögzült ősképek alkotják, utóbbiak olyan természeti alapot jelentenek, amely alighanem érintetlen marad az idők történeti változásától. Belső képeink azon köre viszont, amely történelmileg változékonyabb, éppenséggel a képi logika, a szemléletesség logikája mentén alakul. Amiről nem tudunk magunknak képet alkotni, azt elképzelni sem tudjuk, vagy éppen csak látszólag, csak szavakban tudjuk elképzelni, azaz csak mondani tudjuk. Erre a helyzetre áll leginkább Wittgenstein formulája: „wenn die Sprache *feiert*”³⁰ – amikor a nyelv *szabadságra megy*... Új szavakat folyamatosan képezünk, és ezek a szavak mindaddig értelmesek, ameddig belső képi világunk kiterjesztésével járnak együtt. A konzervatív Arnheim például meggyőződhetett arról, hogy egyetemi hallgatóinak nem okozott gondot a „demokrácia” szó sokértelműsége: a hallgatók éppenséggel képesek voltak e szó változatos tartalmát rajzokban kifejezni, a fogalomhoz mintegy képi asszociációkat rendelni. Néhány hallgatói értelmezés és rajz:

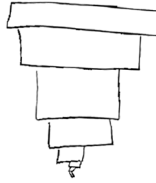
1. rajz

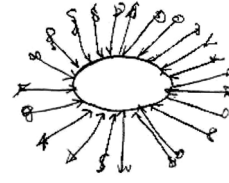
2. rajz

3. rajz

4. rajz

5. rajz

1. „Egyenlőség az individuumok között.” A hallgató rajzához Arnheim magyarázólag hozzátesszi: „a társadalom itt különböző jellemek laza tömörülése, kölcsönös kapcsolatok nélkül sorba állítva”. 2. „Minden típus belefér a rendszerbe [...] identitása elvesztése nélkül. [...] Mindnyájan hozzájárulnak az egészhez.” 3. „Egyének, akik szabadabban gondolkodnak, de korlátozva vannak, amikor mások szférájával kapcsolatba kerülnek.” Az Arnheim által itt adott értelmező kiegészítés: a rajz „dinamikusan leírja azokat a deformációkat, amelyeket az egyének az emberi érintkezések gátlástalan taszításai és vonzásai folytán elszenvednek”. 4. Ennek a rajznak a készítője nem mellékelte szöveget. Arnheim interpretációja: „Itt különböző formájú piramisok a demokratikus társadalom hierarchikus szerkezetét írják le. Alapjukon vagy csúcsukon állnak, attól függően, hogy a tömegeket, avagy az állam fejét képzeljük el uralkodónak.” 5. „Mindenkinek szabadon részt vehet a kormányzásban. Kinek-kinek a háttere nagyon különbözik.”³¹

Ám olykor nyelvjátékaink elszabadulnak. A briliáns amerikai filozófusnő, Susan Haack, aki a maga relativizmusellenességét éppen az érzékelés ismereteadó közvetlenségére alapozza,³² nem tud mit kezdeni, mondjuk, Rorty relativista igazságfogalmával – Rorty, írja Haack, az „igazság” szót megfosztotta minden tartalmától;³³ de feministaként nem tud mit kezdeni például a „feminista ismeretelmélet” kifejezéssel sem³⁴ – a szavakat itt meghamisítják, túlfeszítik, eltorzítják.³⁵ Haack filozófiai műszavakba ütközik, amelyekhez képtelen bármiféle szemléletes jelentést társítani. Eszünkbe juthatnak itt John Austin intelmei: „közös szókészletünk megtestesíti mindazokat a megkülönböztetéseket, amelyeket az emberek sok-sok nemzedék élete során érdemesnek tartottak tenni, és a kapcsolatokat, amelyeket érdemesnek tartottak megjelölni: ezek bizonyosan számosabbak és megbízhatóbbak, hiszen kiállták az erősebb túlélése hosszú próbáját, és kifinomultabbak, legalábbis a mindennapok ésszerű gyakorlatiasságának határain belül, mint azok, amelyeket Önök vagy én karosszékünkben egy délután ki tudnánk öltönni...”³⁶ Amit jelen tanulmányom ehhez hozzá próbált tenni: közös szókészletünk csak azt testesítheti meg, amit testünk is megtestesít. Arcjátékunkat, gesztusainkat, mozgásérzés alapú belső képeinket. És nyelvünk határai persze – hadd fejezzem be Wittgenstein-parafrázissal – a társadalmi változtathatóság határait is jelenti.

■ JEGYZETEK

1. Vö. pl. Paul A. Boghossian: *Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*. Clarendon Press, Oxford, 2006. 7, 69, 70, 78, 80. – Boghossian könyvére vonatkozóan lásd Rigán Lóránd megvilágító rövid írását: „Félelem a tudástól”, <http://reflex.korunk.org/?p=17>.

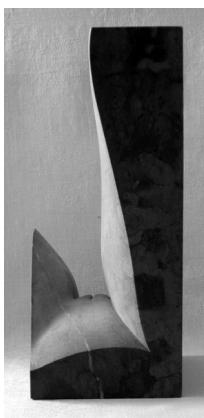
2. Lásd minderről részletesebben Nyíri Kristóf: *Wittgenstein and Common-Sense Philosophy*. In: András Benedek – Kristóf Nyíri (eds.): *Beyond Words. Pictures, Parables, Paradoxes* (series Visual Learning, vol. 5). Peter Lang, Frankfurt/M., 2015. 231–243. Online: https://www.academia.edu/14112180/Wittgenstein_and_Common-Sense_Philosophy.

3. A *Philosophische Untersuchungen* 1953 óta számos kiadásban jelent meg, de a kiadástörténeti változások nem érintették az általam itt saját fordításomban idézett passzusokat. Ezekre a Wittgenstein-irodalomban szokásos módon hivatkozom.
4. Nagyon egyértelmű egy 1945-ben fogalmazott bejegyzés, ahol Wittgenstein a rajzok és képek emlékeztetechnikai szerepéről ír (MS 116-os kézirat, 338.). A bejegyzést német eredetiben és angolra fordítva is idézem rövidesen megjelenő tanulmányomban: Kristóf Nyíri: *Wittgenstein as a Common-Sense Realist*. Conceptus 2016. 101. sz.
5. *Philosophische Untersuchungen*, II. rész, xi. szakasz.
6. Ludwig Wittgenstein: *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Ed. by Cyril Barrett. University of California Press, Berkeley, 1967. 39. (A továbbiakban Wittgenstein: *Lectures*.)
7. A taglejtések elméletétörténetéről rövid áttekintést nyújtó tanulmányom: Kristóf Nyíri: *Time and Image in the Theory of Gestures*. In: Uő: *Meaning and Motoricity. Essays on Image and Time*. Peter Lang, Frankfurt/M., 2014. A tanulmány valamelyest bővített változata online elérhető: https://www.academia.edu/16619247/Image_and_Time_in_the_Theory_of_Gestures.
8. Thomas Reid: *Inquiry into the Human Mind. On the Principles of Common Sense* (1764). 3rd ed. Cadell–Longman, London, 1769. 73–75.
9. Uo. 89.
10. Charles Darwin: *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. John Murray, London, 1872. 385.
11. A téma alighanem legjobb összefoglalása még mindig Irenäus Eibl Eibesfeldt: *Die Biologie des menschlichen Verhaltens. Grundriß der Humanethologie* (1984). Dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage. Seehamer Verlag, Weyarn, 1997. Lásd különösen 270–285.
12. Az „infants' perception of gender” téma szakirodalmához lásd Philip J. Kellman – Martha E. Arterberry: *Infant Visual Perception*. In: Deanna Kuhn – Robert Siegler (eds.): *Handbook of Child Psychology*. 6th ed., vol. 2. Wiley, New York, 2006. 148.
13. Darwin: i.m. 32, 273.
14. Edward Bradford Titchener: *Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-Processes*. Macmillan, New York, 1909. 176. Az igenlés és tagadás vizuális és kinezetikus belső képeiről lásd uo. 20–21.
15. Margaret Floy Washburn: *Movement and Mental Imagery. Outlines of a Motor Theory of the Complexer Mental Processes*. Houghton Mifflin, Boston – New York, 1916. xiii. Két évvel korábban Washburn ezt a szerencsés formulát használta: „natural to connect the presence of imagery with delay and hesitation in motor response”. Lásd Uő: *The Function of Incipient Motor Process*. *Psychological Review* 1914. 386.
16. Wilhelm Wundt: *Völkerpsychologie. Erster Band. Die Sprache*. Zweite, umgearbeitete Auflage. Erster Teil. Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1904. 141.
17. Uo. 137.
18. Lazarus Geiger: *Der Ursprung der Sprache*. J. G. Cotta, Leipzig, 1869.
19. Miközben tanulságos az észrevétel, amelyet G. H. Mead, a „vocal gestures” fogalmát hangsúlyozva, Wundtot elemelve megfogalmazott. Lásd Mead: *Mind, Self and Society*. The University of Chicago Press, Chicago, 1934.
20. Balázs Béla: *Filmkultúra (A film művészetfilozófiája)*. Szikra, Bp., 1948. 31.
21. Iván Fónagy: *Preverbal Communication and Linguistic Evolution*. In: Mary Ritchie Key (ed.): *The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication*. Mouton, The Hague, 1980. 172.
22. Allan Paivio – Mary Walsh: *Psychological Processes in Metaphor Comprehension and Memory*. In: Andrew Ortony (ed.), *Metaphor and Thought* (1979). Rev. second edition. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
23. Rudolf Arnheim: *Visual Thinking*. University of California Press, Berkeley, 1969. 117–118.
24. Max Wertheimer: *Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt*. II. Teil. Psychologische Forschung 1923. 336–337.
25. Rudolf Arnheim: *Wertheimer and Gestalt Psychology* (1969). In: Uő: *New Essays on the Psychology of Art*. University of California Press, Berkeley, 1986. 34.
26. Rudolf Arnheim: *The Dynamics of Architectural Form*. University of California Press, Berkeley, 1977. 17, 67.
27. Néhány vonatkozó, magyar nyelvű publikációm: Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein boldogtalan élete*. Világosság 1971. 5. sz. 266–274; Uő: *Wittgenstein új tradicionalizmusa*. Világosság 1975. 10. sz. 627–629; Uő: *Wittgenstein késői munkássága a konzervativizmus tükrében*. Valóság 1978. 12. sz. 23–33; Uő: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth, Budapest, 1983.
28. Paul Engelmann: *Letters from Ludwig Wittgenstein. With a Memoir*. Basil Blackwell, Oxford, 1967. 79.
29. Ezt az összefüggést az évtizedek során többször és több szempontból törekedtem bizonyítani; a feladatnak újra nekiveselkedtem *Conservatism and Common-Sense Realism* című tanulmányomban, mely a *Monist* 2016. októberi *Conservatism* című számában jelenik meg. A tanulmányban utalok azokra a – főleg az 1980-as/90-es években zajlott – szakirodalmi vitákra is, amelyeket álláspontom korábban kiváltott.
30. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen*. I. rész, 38. §.
31. Arnheim: *Visual Thinking*. 127–129.
32. Susan Haack: *Reflections on Relativism. From Momentous Tautology to Seductive Contradiction*. In: Uő: *Manifesto of a Passionate Moderate. Unfashionable Essays*. The University of Chicago Press, Chicago, 1998. 308.
33. Uo. 18–20.
34. Uo. 3, lásd még a *Knowledge and Propaganda. Reflections of an Old Feminist* fejezetet. In: Haack: i.m. 123–136.
35. Vö. uo. 185: „Words are fudged, stretched, distorted, stripped of essential content.”
36. J. L. Austin: *A Plea for Excuses*. *Proceedings of the Aristotelian Society*. New Series 1956–1957. Vol. 57. 8.

FEHÉR M. ISTVÁN

NYELV, NYELVJÁTÉK, HERMENEUTIKA

Wittgenstein, Heidegger, Gadamer

...nem utal önmagán
túlra, valami rajta kívül
fekvőre, ami az „igazi”
vagy „eredeti” létező,
ő pedig annak mása,
leképezése vagy
bármilyen értelemben
vett megkettőződése
volna.

I

■ Hogy Wittgenstein késői filozófiája és a Gadamer által jórészt Wittgenstein halála után, az ötvenes években kidolgozott hermeneutika között lényegi párhuzamok mutatkoznak, közös belátások és érintkezési pontok fedezhetők fel, nem olyan észrevétel, amelyet csak nekünk kell mintegy utólag megtennünk – megtette már Gadamer maga. 1985-ben íródott „önkritikai kísérletében” utalt arra, hogy már fő műve 1965-ben megjelent második kiadásának előszavában, valamint *A fenomenológiai mozgalom* című 1963-as dolgozatának záró részében említést tett a játékfogalmat illető, a harmincas évekre visszanyúló gondolatainak a késői Wittgenstein gondolatvilágával való egybecsengéséről, konvergenciájáról.¹ Wittgenstein késői művét azonban csak úgy mond saját útjának bejárása után tudta tanulmányozni, s hogy Popper pozitivizmuskritikájában saját orientációjával rokon motívumok rejlenek, annak úgyszintén csupán később ébredt tudatára.²

A rokonságot Gadamer abban pillantotta meg, hogy a késői Wittgenstein nyelvfelfogása a *Tractatus*hoz képest – és annak önkritikájaként – a köznyelv irányában mozdult el, a köznyelvet vette alapul, s a közös nyelvhasználat során létrejövő cselekvések, interakciók leírására szorítkozott, mindenfajta megalapozási kényszerről lemondva (ez volna Gadamer számára egyúttal Wittgenstein fenomenológiai aspektusa is). Gadamer szemében ezzel Wittgenstein revidálta a *Tractatus* nominalista előítéleteit, és minden beszédnek az életpraxis összefüggéseire való visszavezetésére tett ki-

sérletet. Ez a Wittgenstein által végrehajtott fordulat Gadamer nézőpontjából nyilvánvalóan sok rokonságot mutat saját hermeneutikai nyelvfelfogása ama középponti gondolatával, mely a nyelv fenoménjét a beszélgetésből kiindulva igyekszik megragadni és felfejteni. „A nyelvnek a beszélgetésben való megalapozása”³ képezi ugyanis önértelmezése szerint Gadamer nyelvfelfogásának lényegét, s aligha véletlen, hogy innen szemlélve üdvözölnie kellett Wittgensteinnek a köznyelv és az ennek megfelelő közösségi élet, életpraxis felé való fordulását. Ahogy az sem véletlen, hogy Gadamer egyetértését, helyeslését különösképpen kiváltotta a késői Wittgenstein ama tétele, mely szerint „ahhoz, hogy a nyelven keresztül megértsük egymást, nemcsak a definíciókban kell megegyeznünk, hanem (bármily különösen hangzik ez) ítéleteinkben is”.⁴ (Legfeljebb Gadamer szemszögéből kiegészítendő imígyen: „ítéleteinkben és elő-ítéleteinkben is”.)

Gadamernek az utóbbi wittgensteini állítással való egyetértése filozófiai hermeneutikája egészének szellemiségéből, közelebről azonban alighanem az előítéletek – s ami ezzel összefügg: a hagyomány és a tekintélyek – általa adott értelmezéséből következnek, amire a jelen írás vége felé még röviden vissza fogok térni. Jelen pillanatban egyfajta – korántsem teljes – leltárt próbálok készíteni a párhuzamokról és érintkezési pontokról, s célszerűnek látszik a köznyelvre történő utalást egy kicsit tovább ilusztrálni. Gadamer Wittgensteinnel való egyetértésének sarkalatos pontja ez, amelyre újra és újra visszatért. A fenomenológiai mozgalmról írott hosszabb tanulmány vége felé kiemelte, hogy a késői Wittgenstein elfordult a „»logikai nyelv« eszményétől”, és a „nyelv logikai idealizálását”, mely a *Tractatus* alapbeállítottságát jellemezte, alapokból kiinduló kritikának vetette alá. „Arról van ugyanis szó” – hangsúlyozta –, „hogy a nyelv eleven használatába helyezkedjünk bele, és a nyelv általi megbabonázottság révén ránk erőltetett »problémák« alól kivonjuk magunkat”.⁵

Az idézőjelbe tett „probléma” szó ironikus távolságtartást sugall, s a heideggeri–gadameri hermeneutika alapvető, elvi idegenkedését fejezi ki a filozófia véltén örök, időtlen, történelemfeletti „problémái” iránt, s helyükbe a hermeneutikailag szituált kérdést, kérdezést állítja.⁶ A filozófiának ezek a „problémái” mind Wittgenstein, mind Heidegger és Gadamer számára a filozófia platonikus felfogásával függenek össze és járnak együtt, s ennek a filozófiafelfogásnak a megkérdőjelezésére történik mindkét részről alapvető kísérlet. Nyelvkritikája révén Wittgenstein ki akar gyógyítani bennünket ennek a filozófiának a problémáiból, s a terápia mozzanata nem kevésbé van jelen a hermeneutika részéről. Hogy a késői Heidegger a saját gondolkodását már filozófiának sem nevezte, abban vélhetően nem kis szerepe van annak a tapasztalatnak, hogy a platonikus filozófia torzító metafizikai optikájától nem lehetséges teljességgel elszakadni, megszabadulni. A filozófia tehát, mondja Gadamer, „mint nyelvkritika [...] egyúttal a filozófia önkritikája is, vagy ahogy szintén mondhatnánk: az általa ütött sebeket önmaga gyógyítja be”.⁷ A köznyelvre való hagyatkozás – vagy ha úgy tetszik, a belőle való kiindulás – és a tapasztalatfogalom kiterjesztése és igénybevétele igazolhatja Gadamer számára azt az állítást, hogy „könyve fenomenológiai talajon áll”, közelebről pedig, hogy „a játékra és a nyelvre vonatkozó elemzések tisztán fenomenológiai jellegűek”.⁸ Mivel Gadamer a köznyelvre való visszanyúlást értékeli leginkább Wittgensteinban, ezért a fő mű 1965-ös második kiadásának egy a fentiekhez csatlakozó lábjegyzetében ezt írja: „Ezért amikor Ludwig Wittgenstein »nyelvjáték«-fogalmát megismertem, számomra az egészen természeteknek tűnt föl.”⁹

Ez az „egészen természetes” azért talán mégsem minden további nélkül magától értetődő, ezért nem lesz haszontalan, ha ezen a ponton elszakadunk Gadamer önértelmezésétől – annak további részletezésétől, ahogyan Wittgensteinhez fűződő viszonyát Gadamer maga látja –, s megpróbálunk párhuzamokat és érintkezési pon-

tokat mindkét gondolkodó fölé emelkedve valamely tágabb kontextusban röviden szemügyre venni. A középpontban a nyelvjáték wittgensteini fogalmának kell állnia, amelyre a fenomenológiai mozgalomról szóló, már többször idézett tanulmányban Gadamer is – saját játékfogalma felől s annak a wittgensteinivel való rokonsága folytán nagyon is érthető módon – hangsúllyal fölfigyelt.¹⁰

II

■ Ami a wittgensteini nyelvjáték- és a gadameri játékfogalomban mindenekelőtt közös, az röviden szólva a játék zártsága és önmagának elégséges volta; az, hogy nem utal önmagán túlra, valami rajta kívül fekvőre, ami az „igazi” vagy „eredeti” létező, ő pedig annak mása, leképezése vagy bármilyen értelemben vett megkettőződése volna. Ami Wittgensteinnél Gadamerrel szemben többletnek vagy sajátos hangsúlynak tűnik föl, az a nyelvjátékok pluralitásának és egymástól való különbségének nyomatékos hangsúlyozása. A *Filozófiai vizsgálódások* döntő, 23. §-ában, ahol Wittgenstein a fogalmat bevezeti és mindjárt részletesen illusztrálja, „a nyelvjátékok sokaságáról” beszél, s példa gyanánt rögtön több mint egy tucat nyelvjátékot fel is sorol; olyanokat, mint – hogy csak néhány jellegzetes példát emeljünk ki közülük – „egy tárgyat leírni”, „egy folyamatról beszámolni”, „egy hipotézist felállítani és ellenőrizni”, „egy történetet kitalálni; és olvasni”, „színházat játszani”, „körjátékot játszani és énekelni”, „tréfálkozni, viccet mesélni”, s végül – Heidegger és Gadamer nézőpontjából feltehetően ez a legfontosabb – „Kérni, megköszönni, átkozódni, köszönetni, fohászzkodni”.¹¹ A felsorolt példák között vannak „tudományos” nyelvjátékok („egy tárgyat leírni”, „egy hipotézist felállítani és ellenőrizni”, „egy kísérlet eredményeit táblázatok és diagramok segítségével ábrázolni” stb.) és nem tudományosak; a lényeges az, hogy nincs köztük semmiféle rangbéli különbség: a tudományos nyelvjátékok semmilyen szempontból nem előbbre valók a nem tudományos nyelvjátékoknál. A játékok mindegyikében pedig – éppen, mert nyelvjátékok – döntő szerepe van a nyelvnek, amellyel hol ezt tesszük, hol azt: hol leírunk vele egy folyamatot, vagy felállítunk és ellenőrzünk egy hipotézist, hol színházat játszunk vele, hol pedig kérünk, köszönünk, fohászzkodunk vagy káromkodunk. Ezek mindegyike része valamely tevékenységnek vagy életformának, és semmi sem utal arra, hogy a „nem tudományos” nyelvjátékokat a tudományos nyelvjátékok (azaz a tudományos nyelvhasználat és életforma) mércéivel – vagy mércéihez – kellene mérni. A pluralitás itt visszavezethetlenséget, egyszersmind a nyelvjátékok önállóságát látszik sugallni.¹² „mondatainkkal” – írja Wittgenstein – „a legkülönbébb dolgokat [nem: *mondjuk*, hanem – F.M.I.] *tesszük*. Gondoljunk csak a felkiáltásokra és teljesen eltérő szerepükre. – Vízet!”¹³

Az utóbbi felkiáltásra található egy közvetlen analógia Heideggernél, amely már doktori disszertációjában feltűnik: „Tűz!”¹⁴ A beszélés a világgal való lét egy módja, magyarázza ugyanerre a példára visszatérve egy későbbi előadásán; valami eredeti, ami megelőzi a kijelentéseket, ítéleteket, ez utóbbiak épp belőle kiindulva érthetők meg. A logikában ugyan tradícióvá vált, hogy az olyan szavakat, mint „Tűz!” ítéletekként fogják fel. De hát itt nem a tűz nevű dolog vagy szubsztancia meglétét akarják konstatálni a világ egy tér-időbeli pontján, hanem ha ennek a felkiáltásnak van jelentése, akkor az csak ez lehet: „Mindenki ugorjon ki az ágyból!”¹⁵

Heidegger számára a beszéd élő beszéd, a mindenkori tevékenységbe ágyazott beszéd. Beszélni pedig korántsem annyit tesz, mint kijelentéseket tenni. A (teoretikus) kijelentés az eredeti beszédnek csupán távoli derivátuma. Heidegger nevezetes példája: „a kalapács nehéz”. Ennek úgynevezett jelentése korántsem az, magyarázza Heidegger, hogy – amint a teoretikus beállítottságon alapuló ún. logikai elemzés vél-

né – a kalapács nevű dolog mint valamifajta szubsztancia rendelkezik a nehézség tulajdonságával, nem egy szubjektumról állítunk egy predikátumot. Ha Heidegger azt mondja: ennek a szóbeli megnyilvánulásnak az értelme nem más, mint az: „A kalapács túl nehéz”, vagy még inkább: „Túl nehéz!”, „A másik kalapácsot!”¹⁶ akkor nyilvánvaló, hogy kiindulópontját a szituáció kontextusába ágyazott élő beszéd alkotja.

Az, hogy a tudományos életforma vagy nyelvjáték csupán egy a lehetséges életformák vagy nyelvjátékok közül, kitűnhet Kantnak *Az ég általános természet-története* című fiatalkori írásából, amely arra vállalkozik, hogy természeti jelenségek természettudományos, illetve vallási magyarázatát egymással összeegyeztesse. Elemzései fényében elmondható: az újkori természettudomány a csoda, illetve az isteni beavatkozás fogalmát nem *megcáfolta*, hanem *eltekint tőle*; olyan nyelvjátékot játszanak itt, mely nem használja a csoda fogalmát, nem él vele; a természettudomány attól természettudomány, hogy magyarázatai empirikus-oksági jellegűek; tévedés volna azonban azt hinni, hogy az empirikus-oksági magyarázatokat a természettudomány megalapozza, levezeti vagy bármilyen más módon legitimálja vagy racionálisan igazolja – egyszerűen eszerint jár el, ez ennek a természettudomány nevű nyelvjátéknak az egyik szabálya vagy a priorija.

III

■ A késői Wittgenstein, a jelentés használatelméletének és a nyelvjáték fogalmának Wittgensteinja alapján véve a hétköznapi nyelv, éspedig a közösségbe ágyazott és életformaként fölfogott hétköznapi nyelv filozófusa. A nyelvjáték és a késői Wittgenstein másik középponti tanítása, a jelentés használatelmélete között szoros összefüggés. Utóbbi szerint a (szó-) jelentés nem valamiféle mentális kép vagy platonikus idea, hanem egyszerűen az a mód, ahogy a szót különféle hétköznapi szituációkban, kontextusokban, azaz éppenséggel a nyelvjátékoknak nevezett tevékenységekben használjuk. Ezért Wittgenstein idegenkedik az egy szó *mint olyan* jelentésére vonatkozó – platonikus – kérdéstől, s aligha véletlen, hogy példaként rögtön azt a kérdést hozza fel, mely így hangzik: „Mi egy kérdés?” Ilyen kérdések feltételéhez ugyanis bizonyos vakság szükségeltetik: vakság a kontextus, a szituáció, a pluralitás iránt. „Aki nem látja maga előtt a nyelvjátékok *sokféleségét*” – írja Wittgenstein –, „az lesz [...] hajlamos az olyan kérdésekre, mint az: »Mi egy kérdés?»”¹⁷

Közbevetőleg érdemes megjegyezni: mindenkinek, aki nyelvtanárként tevékenykedett vagy tevékenykedik, ismert az, amikor kezdők ilyesféle – rossz, mert megválaszolhatatlan – kérdéseket tesznek fel: „Mit jelent az x szó, pl. »get«? Nem tudom lefordítani a mondatot, mert (amíg) nem ismerem ennek a szónak a jelentését.” Amire – némi bosszúság elfojtása után („azt akarod, hogy a szótárban szereplő több tucat jelentést felsoroljam? S ha fel tudnám is sorolni mind, mihez kezdenél velük? Nemde egy adott mondatot akarsz megérteni?”) – az egyetlen lehetséges válasz a visszakérdés: „Hogy hangzik az a mondat, amelyben ez az ismeretlen szó előfordul?”

„Amikor” – írja Wittgenstein – „a filozófusok, egy szót használnak – »tudás«, »lét«, »tárgy«, »Én«, »mondat«, »név« –, és a dolog *lényegét* igyekeznek megérteni, mindig meg kell kérdeznünk magunktól: vajon használják-e valamikor is ténylegesen így ezt a szót abban a nyelvben, ahol honos? – Mi a szavakat metafizikai használatuktól újra visszavezetjük mindennapi alkalmazásukra.”¹⁸ A mindennapi alkalmazásra, nyelvhasználatra való visszavezetés nagymértékben jellemzi Heidegger gondolkodói habitusát is: a szubsztancia, az *uszia*: a ház körüli javak, jószágok együttese, a birtok,¹⁹ *idea*: a dolog kinézete,²⁰ *logosz*: beszéd,²¹ *aletheia*: elrejtetlenség.²² Heidegger a metafizikai alapszavakat hétköznapi kontextusukból – életpra-

xisbeli használatuk mindenkori módjából – kiindulva igyekszik megérteni. Az ideatan mint ontológia alapja az ideális-időtlen szójelentések felfogása, s mind Wittgenstein, mind Heidegger kritikája az európai filozófia fő sodrát alkotó platonizmus ellen irányul.

Hogy a platonikus „lényeg”-kérdések nem maguktól értetődőek, melyeket minden korok filozófusainak föltenni és buzgalommal vitatni legfőbb kötelességük lett volna, de nagyon is történeti gyökerezettségűek – valamikor, valamilyen konstellációban keletkeztek, így valamikor el is múlhatnak –, kitűnik Heidegger egy kapcsolódó gondolatmenetéből. A „was ist das ...?” típusú kérdés, fejt ki Heidegger, görögül így hangzik: *ti esztin*. Ez a kérdés kétértelmű, azaz többféle módon kérdezhetjük. Azt kérdezhetjük például: „mi az ott a távolban?” S a válasz erre így hangozhat: „egy fa”. „A válasz abban áll, hogy egy dolognak, amit pontosan nem ismerünk fel, megadjuk a nevét.” Ám tovább is kérdezhetünk, imígyen: „mi az, amit »fának« nevezünk?” Mármost „az így feltett kérdéssel közelebb jutunk már a görög *ti esztin*hez. A kérdésnek az a formája ez, amelyet Szókratész, Platón és Arisztotelész dolgozott ki. Azt kérdezik például: Mi a szép? Mi a megismerés? Mi a természet? Mi a mozgás?” („Was ist dies – das Schöne? Was ist dies – die Erkenntnis? Was ist dies – die Natur? Was ist dies – die Bewegung?”)²³ Innen szemlélve a nyelvre vonatkoztatott kérdés *eo ipso* a nyelv lényegére vonatkozó, azaz *ti esztin* kérdés, hiszen nehéz olyan kontextust elképzelni, melyben arra a kérdésre: „mi az ott a távolban?”, értelmesen válaszolhatnánk úgy: „egy nyelv”. Ez azt a tézist erősíti, hogy a nyelvre mint a nyelv lényegére vonatkozó kérdés történetileg keletkezett, éspedig az írott nyelv tapasztalata alapján – mert „lényege” csak ennek van. A „lényeg”-kérdés ebben az értelemben történetileg az írásbeliség alapján jön csak létre, s korántsem véletlen, hogy a görögöknek nem volt a nyelvre szavuk. Szóbeli kultúrákban, ahol a szó a dolog része, nem fogalmazódhat meg a nyelvre (a nyelv lényegére) vonatkozó kérdés.

IV

■ Heidegger szimptomatikusként tartja, és a nyugati filozófia következményekkel terhes eseményeként értékeli, hogy a görög ontológia a kezdetektől fogva a beszéd, a logosz struktúráját a kijelentésre orientálta – pillantása túlnyomórészt ezen állapodott meg, míg a logosz (mint beszéd) egyéb formáit (kérés, felszólítás, óhaj, parancs) elhanyagolta²⁴ –, ezzel pedig egy meghatározott, a mai napig fennálló „logikának”, illetve vele korrelatív ontológiának (nem utolsósorban pedig grammatikának és nyelvtudománynak) adott életet.²⁵ Minden helyesen felfogott logika első része a retorika, jegyzi meg jelentőségteljesen előadásain.²⁶ A nyelvet a retorika felől megközelíteni nyilván annyi, mint a nyelvet a szóbeliség, a közösségre beágyazott élő beszéd felől megközelíteni. A szóbeliség fölértékelése a retorika fölértékelését jelenti. A retorika logikával való szembeállítását és az utóbbival szembeni későbbi leértékelését Heidegger ennek megfelelően végzetes eltávolításnak tekinti. A *Lét és idő* egy szűkszavú megjegyzés keretében utal arra, hogy Arisztotelész *Retorikáját* „a retorika fogalmának valamiféle »szaktárgyra« való hagyományos orientálásával szemben az egymással hétköznapiságának első rendszeres hermeneutikájaként kell felfognunk”.²⁷ E szűkszavú utalást az összkiadás 2002-ben megjelent 18. kötete alapján most sokkal szélesebb szövegbázison van alkalmunk tanulmányozni. Heidegger itt kifejti, hogy a retorikát illető szokásos szemléletmód, a retorika hagyományos diszciplináris besorolása az arisztotelészi *Retorika* megértését nemhogy nem segíti, de annak éppenséggel akadályát képezi.²⁸ Heideggert értelmezve írja azután Gadamer: az arisztotelészi retorika „inkább a beszéd által meghatározott emberi élet filozófiája, mint a beszédművészet valamely technikája”.²⁹

A beszéd, a logosz struktúrájának elemzésekor – mondottuk – a nyugati filozófia Heidegger nézőpontjából a kijelentést, a kijelentő mondatot vette alapul, és a logosz (mint beszéd) egyéb formáit (kérés, felszólítás, óhaj, parancs) elhanyagolta, vagy – ami még rosszabb – az utóbbiak mércéjéül az előbbit tette meg. Ehhez a Heidegger által diagnosztizált tényálláshoz teljes mértékben illeszkedik Wittgenstein fentebb idézett ama megállapítása, mely szerint különálló, egymásra nem visszavezethető nyelvjátékok „egy folyamatról beszámolni”, „egy hipotézist felállítani”, illetve „kérni, megköszönni, átkozódni, köszönteni, fohászodni”. A tudományos világviszonyulás, szemléletmód és nyelvhasználat hegemoniáját hivatott megtörni mindkét esetben a hétköznapi nyelvhez – s ami ezzel jár – életpraxisához vagy – a késői Husserl kifejezését használva – életvilághoz mint egyfajta feledésbe merült világhoz, elsüllyedt Atlantiszhoz való visszafordulás. A nyelvjátékok eredendő pluralitását látva Wittgenstein terápiát, a platonikus filozófia (számára *a* filozófia) problémáiból való kigyógyulást javasolja. „A filozófiának nincs *egyetlen* módszere, de igenis vannak módszerek, mondhatni, különböző terápiák”³⁰ – írja. „A filozófus tárgyal egy kérdést; miként egy betegséget kezelnek.”³¹

Érdeemes megjegyeznünk, hogy az ilyen terapeutikus kezelés Heidegger számára sem volt ismeretlen, számos esetben találkozni vele írásaiban, például a *Lét és idő*-ben tárgyalt két, hagyományosan nevezetes filozófiai „probléma” esetében, ahol is Heidegger ki akar gyógyítani minket abból a téveszméből, hogy filozófiai kérdésre, vizsgálódásra érdemes problémaként lássuk őket: Heidegger terapeutikus kezelésben részesíti a külvilág bizonyíthatóságának kanti és az „élet összefüggésének” dilthey-i kérdését.³² Eredetükhöz hozzáférve – s előfeltevéseik fonákságát belátva – nem meg-, hanem feloldani kell őket.

V

■ A késői Wittgenstein világnézetét monográfiájának egy pontján Nyíri Kristóf összefoglalóan így jellemzi: „»El kell ismernünk [...] bizonyos tekintélyeket« – írja majd [Wittgenstein] a 40-es évek végén – »ahhoz, hogy egyáltalán ítélni tudjunk«, tekintélyeket, mint *iskolánk* vagy az áthagyományozott *világgép*; olyan *alapok* ezek, amelyekkel kapcsolatban *minden kétely üres*.”³³ Az összegzést teljes mértékben osztva úgy gondolom, a vonatkozó tényállást hasonlóképpen, de talán még radikálisabban is megfogalmazhatjuk, ha azt mondjuk: kételyek itt föl sem merülnek. Ahhoz ugyanis, hogy valamiben kételkedhessünk, mindenekelőtt is tudnunk kell róla. Ellentmondás volna azt állítani, kételkedem *x*-ben, de nem tudok *x*-ről. Az itt szóban forgó dolgokról – iskola, áthagyományozott világgép – mármost aligha tudunk valamelyest is világos tudatossággal; olyanok ezek, mint a gadameri előítéletek, melyek Gadamer megfogalmazása szerint inkább alkotják az egyén történeti valóságát, mint ítéletei,³⁴ és amelyekről túlnyomórészt nem tudunk, illetve akkor szerzünk csak tudomást róluk, ha „ingerlésben részesülnek”.³⁵ Előítéleteink – csakúgy, mint a Wittgenstein által jelzett iskolák vagy az áthagyományozott világgép – ítéleteinket megelőzik és lehetővé teszik – ám nem tudatos reflexió tárgyai, s csak kivételes pillanatokban s vélhetően akkor is csak részben – felszíni részükben – válnak azzá; távolságtartó kételyeket tehát – hozzátartozásunk okán – aligha tudunk velük szemben megfogalmazni. A tőlük való teljes-tökéletes elszakadás, a *tabula rasa*, a radikális, semmiből való újrakezdésre irányuló igény tartathatlan illúzió, csalódás, önbecsapás, önmagának tudatában nem levő homályos gondolat – olyanfajta korlátoltság, melyre (mint minden igazi korlátoltságra) az jellemző, hogy a saját korlátait nem képes meglátni, be- vagy átlátni, azaz pillantása túl rövidre fog.

A II. pont elején próbáltam utalni arra, ami számomra a wittgensteini és gadameri játék-, illetve nyelvjáték-fogalomban mindenekelőtt közösnek látszik, s e vonást a játék zártságában és önmagának elégséges voltában véltem megjelölni. Jelen írás befejezéséhez közeledve ehhez a gondolathoz – a wittgensteini és gadameri játékfogalom közös vonásaihoz – térek vissza, s próbálom egy másik, talán még lényegesebb oldalról megvilágítani. Hagyományos ontológiai perspektívából szemlélve a wittgensteini nyelvjáték- és a gadameri játékfogalomban mások mellett még közös az: mindkettő oly távol van a „valósággal” szokásosan szembeállított „játéktól”, ahogy csak lehetséges, olyannyira, hogy fordítva: *bizonyos értelemben e „játékok” alkotják magát a valóságot*. E játékfogalom más szóval korántsem „játékos”, inkább halálosan komoly, e játékokon túl ugyanis nem található semmi – e játékokban merül ki a valóság, merül ki életünk. Közös itt még a szubjektum egyfajta passzivitása, az, ahogy Gadamernél a játéknak, Wittgensteinnél pedig a szabályok sokaságának elsőbbsége van a részvevőkkel, a részvevők (szubjektív) tudatával szemben. Miként Gadamer fogalmaz: „a játéknak elsőbbsége van a játékos tudatával szemben”, „a játék fölébe kerekedik a játékosoknak”, „a játék igazi szubjektuma [...] nem a játékos, hanem a játék”.³⁶

Elmondható tehát: nem annyira a részvevők játsszák a játékot, mint amennyire a játék játssza őket. Játék itt valamifajta szabályok vezérelte tevékenységet jelent, ahol is a szabályokra rákérdezni – kétségbe vonni vagy megalapozási kísérletnek alávetni őket – teljességgel értelmetlen. Rákérdezni pl. a sakkban, hogy a huszárral vagy a futóval miért éppen így – ilyen és ilyen szabályoknak megfelelően – lehet és kell lépni – a dolog lényegének teljes-tökéletes félreértése volna. A sakk attól sakk, hogy a különböző figurákkal különböző meghatározott módokon lehet lépni; nincs ugyanakkor semmiféle szükségszerűsége (sem konceptuális, sem empirikus szükségszerűsége) annak, hogy így kelljen lépni. Minden másképp is lehetne, de akkor a sakk nem volna sakk. A nyelvjátékok – hasonlóképpen, mint az életformák, melyekbe ágyazódnak, s melyek szabálykövetésen alapulnak –, nem vethetők alá racionális igazolásnak, bizonyításnak vagy megalapozásnak.³⁷ Hiszen a helyzet sokkal inkább a fordítottja: amit racionális igazolásnak vagy bizonyításnak nevezünk, maga is meghatározott nyelvjáték – egy a különböző, lehetséges és a maguk határai között teljességgel legitim nyelvjátékoknak a sorában. Itt a játékszabályok között nagyon is szerepel igazolás és bizonyítás, ám „az alázat” – olvasható a Wittgenstein által oly nagyon tisztelt Grillparzer egyik művében – „bizonyítékokra nem támaszkodik”,³⁸ s ez így is van rendjén. Gadamer pedig a sváb pietista Oetingert idézi: „Az atyák bizonyítás nélkül is szükségét érzik, hogy gondoskodjanak gyermekeikről.”³⁹ Mindeközben pedig szabadság és meghatározottság egyfajta egyensúlya érvényesül. A hagyományt, írja Gadamer, ugyan szabadon vesszük át, ám nem szabadon teremtjük; másképp fogalmazva és a hangsúlyokat máshova helyezve, a hagyományt nem szabadon teremtjük, noha szabadon vesszük át.⁴⁰ A szabályokhoz igazodó tevékenység nem törli el a szabadságot – inkább lehetővé teszi, és keretül szolgál számára.

■ JEGYZETEK

1. Hans-Georg Gadamer: *Zwischen Phänomenologie und Dialektik. Versuch einer Selbstkritik* (1985). GW 2, 3–23., itt 5. – *Bibliográfiai megjegyzés*: Gadamer összegyűjtött műveire (*Gesammelte Werke*, 1–10 köt., Mohr, Tübingen, 1985–1995) GW rövidítéssel, Heidegger műveinek összkiadására (*Gesamtausgabe*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1975-től) GA rövidítéssel hivatkozom, ezt követi a kötetszám, majd vessző után a lapszám megjelölése. A gadameri fő mű magyar kiadására (Gadamer: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat, Bp., 1984.) IM jelzéssel hivatkozom. – Egyéb rövidítések: SZ = Heidegger: *Sein und Zeit*, 15. kiadás. Niemeyer, Tübingen: 1979; LI = *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. 2. kiadás. Osiris, Bp., 2001. ; WA = Wittgenstein: *Werkausgabe*, Bde 1–8, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1984; FV = L. Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin, Atlantisz, Bp., 1998. – Az idézetekben szereplő magyar fordításokat helyenként minden külön megjelölés nélkül módosítottam. 2. GW 2, 4.

3. GW 2, 5.
4. GW 3, 146. Lásd L. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen*, 242. §. (= WA, Bd. 1, 356.) A wittgensteini szöveg helyet Nyíri Kristóf fordításában idézem (Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth, Bp., 1983. 96; lásd ugyancsak Neumer Katalin fordítását: FV 134.).
5. GW 3, 144.
6. Erről bővebben másutt írtam; lásd Fehér M. István: *Heidegger és a szkepticizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*. Korona Nova, Bp., 1998, 80–115; Uő: *Hermeneutika és problémátörténet – avagy létez-e »a« hermeneutika?* In Uő: *Hermeneutikai tanulmányok*. I. L'Harmattan, Bp., 2001. 49–98; Uő: *Die Hermeneutik der Faktizität als Destruktion der Philosophiegeschichte als Problemgeschichte: Zu Heideggers und Gadamer's Kritik des Problembegriffes*. Heidegger Studies. vol. XIII. 1997. 47–68.
7. GW 3, 146.
8. *Vorwort zur 2. Auflage* (1965), GW 2, 437–448, itt 446. Magyarul IM 16.
9. GW 2, 446., 128. jegyzet. Magyarul IM 402., 12.
10. Lásd GW 3, 144.
11. FV 80. sk.
12. Lásd Wittgenstein ismételt nyomatékosításait: „számtalan különböző használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezünk”, „mennyi mindent neveznek »leírás«-nak: egy test helyzetének leírását koordinátaival; egy arckifejezés leírását; egy tapintási érzet leírását; egy hangulatét” (FV, 23., 24. §., 30. sk. (kiemelés F.M.I.).
13. FV, 27. §. (kiemelés F.M.I.).
14. GA 1, 180. Gadamer hangsúllyal említi, hogy a fiatal Heidegger, aki Rickert tanítványaként a személytelen ítéletek logikáján dolgozott, és a husserli észrevevés-fenomenológia mögé próbált visszakérdezni, ezen a példán tapasztalhatta, hogy a felkiáltások a predikatív ítéletté való átalakításnak ellenállnak (vö. GW 3, 273.).
15. GA 17, 21. Ez a magyarázat az 1923-as első marburgi előadás során hangzott el, s Heidegger erre a példára később többször is visszatért, így pl. az 1928/29-es előadáson, továbbá a Kant-könyvben; lásd GA 27, 191; GA 3, 227. – Az elliptikus mondatokat Wittgenstein is különös figyelemben részesítette; lásd a „Lapot!” elemzését a *Filozófiai vizsgálódások* 19. és köv. §-aiban. Jellegetes, hogy a 20. §-ban előfordul az „elliptikus” kifejezés is – éspedig idézőjelek között, egyfajta ironikus távolságtartással. „Elliptikus” annyit tesz, mondja Wittgenstein, mint rövidített; rövidített ti. „grammatikánk egy meghatározott mintaképéhez képest”. A sugallat az, hogy a „Lapot!” mondat úgy jó, ahogy van, hiszen betölti a funkcióját, s csak a grammatika egyfajta tudálékos-okvetetlenkedő mintaképe látta a „rövidített”-nek.
16. SZ 33. §., 157. (LI 187.) „A disszertáció eredménye” – írja Gadamer –, „hogy ti. a »Tűz!« felkiáltás ellenáll valamiféle predikatív kijelentéssé való logikai átalakításnak [...], a későbbi Heidegger számára ama legelső gyanú megerősítéseként tűnhetett föl, mely szerint a logika egyfajta ontológiai leszűkítésben szenved.” (GW 3, 273.).
17. FV, 24. §., 31. (Kiemelés F.M.I.)
18. FV, 116. §. id. magyar ford. 80; kiemelés az eredetiben.
19. Vö. GA 18, 26; GA 19, 467; *Einführung in die Metaphysik*, Niemeyer, Tübingen: 1976, 148; *Zolliker's Seminar*. Hrsg. M. Boss. Klostermann, Frankfurt/Main, 1952; *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation)*, saját alá rendezte H.-U. Lessing, *Dilthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften* 1989. 6. 237–269, itt 253; GA 61, 92; GA 64: 100. Vö. Gadamer GW 3, 385.; GW 10, 19., 40.
20. Lásd például GA 9, 214.
21. Lásd például SZ 32. (LI 49.) ; GA 21, 1 skk.; GA 38, 1. sk.
22. Lásd például SZ 219. sk. (LI 255. sk.); GA 45, 100. Vö. Gadamer GW 3, 386. Ez a fordítás egyébként, amely filozófusok és filológusok körében évtizedekig elhúzódó heves vitákhoz vezetett, a tudományos közvéleményben leülepedett vélekedésekkel ellentétben korántsem Heidegger találmánya; hasonló fordítások a korabeli német filozófiában, sőt már korábban is közkézen forogtak.
23. Lásd M. Heidegger: *What is Philosophy?* Bilingual edition, trans. Jean T. Wilde and William Kluback. NCUP Inc., Albany, NY, é.n., 34. skk. (= GA 11, 11. skk.)
24. SZ 32., 161. sk. (LI 191. sk.): „Az egymással beszéd: megígérünk és lemondunk, felszólítunk, óvunk; megbeszélést folytatunk, tárgyalunk, közbenjárunk, továbbá »kijelentést teszünk« és beszélünk abban az értelemben, hogy »beszédet tartunk«”; GA 29/30, 436, 443.
25. SZ 165. sk. (LI 196. sk.); GA 29/30, 436. skk.
26. GA 20, 364; vö. GA 29/30, 439.
27. Lásd SZ 29. §. 138. (LI 167.)
28. GA 18, 109. sk.
29. GW 2, 305.
30. FV, 133. §., 84.
31. FV, 255. §., 138.
32. Az előbbihez lásd SZ 43. §., az utóbbival kapcsolatban SZ 72–77. §., különösen 387, 390. (magyarul LI 444. sk. és 448.). A dilthey-i problémához bővebben, Ricoeur és a mai francia fenomenológia kontextusában, lásd Fehér M. István: *Sorsesemény és narratív identitás*. Magyar Filozófiai Szemle 2015. 4. 11–42; itt 20. sk. és 14. jegyzet.
33. Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 56.
34. IM 198.: „nem annyira ítéletei, mint – sokkal inkább – előítéletei alkotják az egyén létének történeti valóságát.”
35. IM 212.: „Amíg ugyanis az előítélet meghatároz bennünket, addig nem tudunk róla, és nem gondoljuk meg, mint ítéletet. [...] Egy előítéletet nem vagyunk képesek tudatosan magunk elé állítani mindaddig, amíg

az előítélet állandóan és észrevétlenül játékban van; ez csak akkor sikerülhet, ha az előítélet, hogy úgy mondom, ingerelésben részesül.”

36. IM 90. sk. Itt Gadamer Huizingához kapcsolódva „a játékvilágot zárt világgként” írja le (uo., 91).

37. Lásd pl. FV 124. §., 82.

38. Lásd Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 57.

39. Lásd Gadamer IM, 43.

40. Lásd IM 200. sk.: „[...] van a tekintélynek egy formája, melyet a romantika különösen védelmezett: a hagyomány. [...] Az erkölcsök valósága például nagymértékben a szokás és a hagyomány által kölcsönzött érvény. *Szabadon vesszük át, de semmiképp sem szabad belátásból alkotjuk őket vagy indokoljuk meg érvényüket. Hisz' sokkal inkább éppen ez az, amit hagyománynak nevezünk: ez érvényességük alapja* [„der Grund ihrer Geltung” – 2. kiadás; a 4. kiadásban ezen a helyen áll: „ohne Begründung zu gelten”, „hogy indoklás nélkül érvényes” = GW 1, 285 = IM 201]. A 2. kiadásban az érvényességnek még van „Grund”-ja (oka, alapja), a 4.-ben már nincs „Begründung”-ja (megokolása, megindokolása). A szöveg módosítás mögött az a belátás állhat, mely szerint a hagyományként való megindoklás nem (vagy nem tulajdonképpeni értelemben vett) indoklás.

ORBÁN JOLÁN

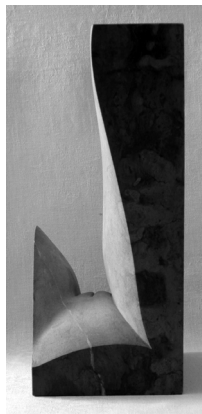
NYELVJÁTÉKOK, ÍRÁSJÁTÉKOK, OLVASÁSJÁTÉKOK

Wittgenstein és Derrida

■ Az *Action Philosophers* digitális képregénysorozat 11. számának Wittgenstein és Derrida a főhőse.¹ Mindketten feltűntek már a korábbi számokban, de most kerültek együtt címlapra.² A könyvajánlóban a következőt olvashatjuk: „A 20. század két legünnepeltebb elméje azt kapja, amit érdemel – hippes és humoros Akció Filozófusok-kezelést! Ludwig Wittgenstein volt talán az egyetlen olyan híres filozófus, aki két teljesen különböző és homlokegyenest ellentétes filozófiai rendszert hozott létre – mi mindkettőből gúnyt űzünk. És ugyanígy Jacques Derridából is, aki A Dekonstruktonátor szerepét játssza! »Hasta la vista. Epoche!« (Meglátjátok, ha elolvassátok a képregényt, megértitek a viccet!)”³

Azt már a címlapon szereplő karakterekből és a „Derridah, a dekonstruktonátor” kifejezésből láthatjuk, hogy a képregény készítői nagyon komolyan vették a Wittgenstein által felsorolt nyelvjátékokat, különösen a „Tréfálkozni; viccet mesélni” nyelvjátékot,⁴ amiként Derrida szójátékait és az írásjátékait is. A szerzők – Fred Van Lente (képregényíró) és Ryan Dunlavey (grafikus) – ez alkalommal sem hazudták meg az Evil Twins Comics márkanevet, megoldásaik ötletesek, szellemesek, néhol kicsit gonoszkodnak, néhol kicsit túllőnek a célon, de érdekesítőek és szórakoztatóak.⁵

Mielőtt még akció(hős)filozófusokként léptek volna színre a képregények világában, Wittgenstein és Derrida hosszú karriert futottak be a filozófiában. Különösen az anglo-amerikai filozófusok mutattak érdeklődést a Wittgenstein–Derrida páros iránt, amiben nagy szerepe volt Richard Rortynak, az analitikus fi-

Wittgenstein
a nyelvjáték,
Derrida az írásjáték
filozófusa.

lozófusnak, a neopragmatikus gondolkodónak és szofistának. Az analitikus filozófusnak köszönhetjük a „nyelvi fordulat” („linguistic turn”) kifejezés meghonosítását a filozófiai diskurzusban,⁶ a neopragmatikus gondolkodónak a Wittgenstein- és Derrida-esszéket,⁷ a szofistának az ironikus hangnemet. Rorty több szövegében is felvillantotta a Wittgenstein–Derrida párhuzamos olvasás lehetőségét,⁸ több olyan vitában is részt vett, amelyben a Wittgenstein és Derrida filozófiája közötti különbség volt a tét,⁹ több olyan szöveg sugalmazója volt, amelyek továbbgondolták az általa felvetett kérdéseket, így Wittgenstein és Derrida mellett Derrida és Davidson összevetésének lehetőségét is.¹⁰ Rorty megközelítésében (1) Derrida „igencsak félreértett nominalista, afféle francia Wittgenstein”;¹¹ (2) az „antilogocentrizmus, az antiesszencializmus és a radikális holizmus” Wittgenstein, Quine, Dewey és Davidson által jelzett vonalán helyezkedik el;¹² (3) a „korai” Wittgensteint idéző „korai” Derrida-szövegek „akadémikus, a »filozófiai standard szabályait« követő stílusától a kései Wittgensteinéhez inkább hasonló stílus irányába halad”.¹³ Richard Rorty mellett Stanley Cavell volt az a filozófus, aki már a hetvenes években felfigyelt az analitikus filozófia és a kortárs francia filozófia kérdésfeltevésének és hangnemének egybecsengésére.¹⁴ Cavell, akárcsak Rorty, elkezdte együtt olvasni, nem pedig egymás ellen kijátszani az analitikus és kontinentális filozófusok szövegeit.¹⁵ Austin és Derrida egyúttolvasásával nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy mindkét filozófus szövegeit újraértelmezzék az anglo-amerikai kontextusban.¹⁶ Wittgensteinről írott szövegeivel¹⁷ pedig Rortyval együtt „az »amerikai« Wittgenstein” sokat hivatkozott szerzője és az új Wittgenstein-olvasás ihletője.¹⁸ Az „»amerikai« Wittgenstein” képviselői a *Filozófiai vizsgálódások* nyelvfelfogása felől olvassák Wittgensteint, abban ugyan eltér a véleményük Cavell szerint, hogy Wittgenstein a mindennapi nyelv filozófusa vagy sem, de mindannyian eseményként fogják fel a kései Wittgenstein szövegeit.¹⁹ Alice Crary *The New Wittgenstein* című kötethez írott előszavában utal arra, hogy az amerikai filozófusok, bár nagyon eltérő perspektívából közelítik meg Wittgensteint, mindannyian Wittgenstein szövegeinek „terapeutikus olvasatát” adják. A szerkesztők – Alice Crary és Rupert Read – két stratégiát érvényesítettek a kötetben: (1) olyan szövegeket válogattak, amelyek újraértelmezték Wittgenstein korai és kései szövegeit és ezek egymáshoz való viszonyát; (2) a kötetet felépítésében nem a Wittgenstein-szövegek megjelenésének sorrendjét követték, hanem megfordították ezt a sorrendet, azaz a kései Wittgenstein szövegeit elemző tanulmányokkal kezdték – Stanley Cavell, John McDowell, Alice Crary, David H. Finkelstein, Rupert Read, Martin Stone –, a *Tractatus* újraértelmezéseivel folytatták – Cora Diamant, James Conant, David R. Cerbone, Juliet Floyd, Edward Witherspoon –, végül pedig egy meglepő fordulattal – *Az eltérő hang*, P. M. S. Hacker – zárták a kötet. Rögtön rákérdezhetünk arra, hogy mi az új az „új Wittgensteinban”, hiszen a szövegek egy része, így Stanley Cavell szövege már jóval korábban bevezette a terapeutikus olvasást, ebből a szempontból inkább Cora Diamant és James Conant szövegei kínálnak új szempontokat, hiszen a „standard értelmezésekkel” ellentétben a korai és késői szövegek között nem törést, hanem kontinuitást tételeznek. Az új Wittgenstein újdonságát éppen az adja, hogy a szerkesztők a Wittgenstein-olvasást és a szerkesztést nyelvjátékként fogják fel, arra készítetnek, hogy a kései Wittgenstein-szövegek olvasási tapasztalata felől olvassuk a *Tractatus*t, így lesz a „terapeutikus olvasás” Wittgenstein-olvasás-terápia. Természetesen csak annak, aki belemegy a szerkesztők által kínált olvasásjátékba.

■ Wittgenstein és Derrida nem csak Rortyt és Cavellt foglalkoztatta az anglo-amerikai filozófiában.²⁰ Marjorie Grene az elsők között veti föl egy ilyen összehasonlítás lehetőségét.²¹ Grene szempontjából a két filozófus esetében a közös elem „a karteziánus igazságfogalom, valamint a tiszta, önmagukat garantáló ideákkal szembeni kétely”, amelyre azonban nagyon is különböző módon válaszolnak: Wittgenstein a rekonstrukcióval, Derrida pedig a dekonstrukcióval.²² Wataru Kuroda²³ és Nicholas Gier²⁴ Wittgenstein és Husserl összehasonlításából indulnak ki, ám nem a *Logikai-filozófiai értekezés* és a *Logikai vizsgálódások* összevetésére helyezik a hangsúlyt, hanem a *Logikai vizsgálódások* és a *Filozófiai vizsgálódások* elemzésére, amit – amennyiben elfogadjuk ezt a feltételezést – Husserlre történő rájátszásával maga Wittgenstein sugall. A husserli fenomenológia mellett Heidegger és Merleau-Ponty „fenomenológiája” is helyet kap ebben a vizsgálatban, ezáltal pedig egy Wittgenstein–Derrida összehasonlítás lehetősége is körvonalazódik. Newton Garver és Seung-Chong Lee *Derrida and Wittgenstein*²⁵ című könyvében kitérnek a Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése* és Derrida Husserl-kritikája közötti viszony elemzésének. A kulturális kontextus (Bécs, Párizs) és a filozófiai kontextus (Russell és Frege logikára alapozott nyelvfelfogása, Condillac, Rousseau retorikára alapozott nyelvfelfogása) különbözőségeit jelezve a két filozófus munkája közötti párhuzamok és eltérések feltárásával és értelmezésével egy összetettebb és árnyaltabb kép alakul ki erről a viszonyról és a két filozófus munkásságáról. A párhuzamok közé tartozik a szerzők szerint a nem tényyszerű diskurzus, a kifejező nyelv, a metafora előnyben részesítése, a metafora álcázott tudáskövetelményként való kezelésének ellenzése, a karteziánus hagyománnyal szembeni oppozíció, a privátnyelvkritika, a metafizikakritika; a különbségek pedig abból adódnak, hogy Derrida szövegeket, Wittgenstein problémákat elemez, Derrida homályos terminológiát alkalmaz, hosszú mondatokat és többértelmű kifejezéseket, amelyek a derridai írásmód nélkülözhetetlen játékosságához vezetnek, míg Wittgenstein a mindennapi tapasztalatból vett példák alapján analógiákat állít fel, a családi hasonlóság elvét alkalmazza, rövid tőmondatokat használ. A szerzőpáros nyíltan vállalja „Wittgenstein és az angol-amerikai hagyomány” iránti elkötelezettségét, így nem meglepő „éles” Derrida-bírálatuk és a könyv előszavában megelőlegezett végkövetkeztetésük sem, mely szerint: „Bár Derrida Rousseau- és Husserl-értelmezései több lényeges szempontból is egyoldalúak, szövegelemzéseik mindig stimulálóak és provokatívak, és ő a jobb kritikus. Wittgenstein világossága és nyitottsága, problémára összpontosítása, munkájának önkritikus minősége miatt jobb filozófusnak bizonyul.”²⁶ Iris Murdoch a korábbi vizsgálódásokkal szemben nagyobb figyelmet fordít a strukturalizmus és dekonstrukció viszonyának elemzésére, ám túlságosan is összemossa a kettő közötti határokat, olyannyira, hogy élet veszi Derrida strukturalizmus-kritikájának, amiként élet veszi Derrida filozófiájának is. Beállításában Derrida „irodalmár”, akinek „(szisztematikus, metafizikus)” stílusa inkább Nietzsche és Freud, mint Wittgenstein „(nem-szisztematikus, empiricista)” stílusára emlékeztet.²⁷ Henry Staten és Christopher Norris a két filozófus dekonstruktív tevékenységének összehasonlítására tesznek kísérletet, ám meglehetősen különböző szándék vezérli őket ebben a munkában. Staten azt akarja bizonyítani, hogy bár Amerikában az irodalomkritikusok kapták föl Derridát, és elsősorban a strukturalizmus és posztstrukturalizmus kontextusában vizsgálták, Derrida mindenekelőtt filozófus. A Wittgensteinnal való összevetéssel Staten egy olyan angol-amerikai kontextust kíván biztosítani neki, amelyen belül „a dekonstrukciónak filozófiai értelme van”.²⁸

A dekonstrukció mint filozófiai tevékenység

■ A dekonstrukció Derrida szójátéka – mely őrzi a heideggeri destrukció nyomait, és jelzi a derridai dekonstrukció ettől való elmozdulását –, ám a hozzá kapcsolódó filozófiai tevékenység alighanem magával a filozófiával egyidős. Henry Staten óva int attól, hogy túlságosan kitágítsuk e szó használati körét, szerinte „Derrida elődei között Wittgenstein az egyetlen, akinek a *Kék könyv*vel kezdődő korszakban sikerül egy következetes dekonstruktív álláspontot elérnie”.²⁹ Derrida szövegeiben ritkán történik utalás Wittgenstein szövegeire, az általa megnevezett protodekonstruktorok – Nietzsche, Freud, Heidegger – között sem találkozunk a nevével, az igaz azonban, hogy Wittgenstein is számol e három gondolkodóval, és a Wittgenstein-szövegek tanúsága szerint nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk ennek a számolásnak, mint egy pusztán „elszámolásnak”. A Derrida-hivatkozások arra engednek következtetni, hogy *A disszeminációtól* (1972) a *La carte postale* (1980) „Küldeményein” át az *Aktusokig* (1988) árnyaltabbá vált Derrida Wittgenstein-képe. *A disszeminációban* Hilbert, Frege, Burbaki, azaz a logikai-matematikai megalapozottságú filozófiai gondolkodás képviselőinek társaságában jelenik meg Wittgenstein.³⁰ A szövegekörnyezet alapján úgy tűnik, hogy Derrida itt elsősorban a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzőjére utal. A *La carte postale* 1979 májusában keltezett szerelmes levelének első mondatában már egyértelmű a *Tractatus* utolsó mondatára való rájátszás – „Amiről nem lehet beszélni, arról főképp nem hallgatni, hanem írni kell.”³¹ Benoit Peeters a Derrida-archívumban végzett kutatásai alapján egy korábbi Wittgenstein-átíratot is idéz, amely Derrida Roger Laporthoz címzett 1965. augusztus 10-én keltezett levelében olvasható – „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni (*nem*) kell”.³² Mindkét átírat azt jelzi, akár ironikus átíratként (Carraz), akár Wittgenstein-ellenlábás mondatként (Peeters) olvassuk ezeket a szöveghelyeket, hogy Derridát megérintette és írásra készítette Wittgenstein szövege.

Az *Aktusokban* Heidegger és Austin mellett a *Kék könyv* szerzőjére hivatkozik, amikor a „mit jelent az emlékezet?”, „mit jelent a dekonstrukció?” kérdésre keresi a választ, és odáig jut, hogy „átmenetileg” és „anélkül, hogy túlságosan hinne benne”, szótárhoz fordul segítségért. „Sem Heidegger, sem Austin – jegyzi meg Derrida – nem hiszi azt, hogy a szavak jelentése szótárakban megtalálható lenne, még az etimológiai szótárakban sem. De nyilván különböző, sőt egymással szemben álló okokból Heidegger azt gondolja: ahhoz, hogy egy szótárat olvasni és vizsgálni tudjunk, *gondolni* kell a szavak értelmét. Austin kereken kimondja, hogy a szavaknak nincs értelmük, és hogy értelmetlen egy szótárban olyasmit keresni, mint egy szó adott értelme. Csak a mondatoknak (*sentences*) van értelmük, és a szótár csak abban segíthet, hogy felvilágosítást nyújt azokról a mondatokról, amelyekben a körülmények engedélyezik e szavak használatát. Körülbelül ez az, amit Wittgenstein mond a *Kék könyv* első szavaitól kezdve.”³³

Aligha véletlen, hogy pontosan a „mit jelent az emlékezet?”, „mit jelent a dekonstrukció?” kérdés idézi Wittgensteint Derrida emlékezetébe. E kérdés és az erre adandó válasz két szempontból is meghatározó mindkettőjük filozófiáját illetően; egyrészt jelzi a tematikai egybeeséseket – így a nyelv kitüntetett szerepét, a metafizika, a metafizikai nyelvhasználat, a jelelmélet, a jelentéselmélet, a szubjektumelmélet kritikáját —, másrészt pedig jelzi azt az eljárást, amellyel a metafizikakritikát művelik, és amely nem egy újabb módszer, egy metanyelv létrehozására törekszik, hanem a filozófiát tevékenységként, tettként, cselekvésként fogja föl.

Derrida nem győzi hangsúlyozni, hogy a dekonstrukció nem módszer, nem metanyelv, nem diszciplína, nem tudomány, nem technika,³⁴ hanem egyszerűen egy olyan filozófiai tevékenység, amely szövegbeli, szövegszerű, szövegközi munkát fel-

tételez, kettős vagy többszörös gondolatmozgást végez, különböző szempontokat érvényesít, kettős játékot játszik. Derrida egyrészt kiemeli a filozófiai gondolkodás, nyelvfelfogás, írásfelfogás, jelentésfelfogás metafizikába ágyazottságát, másrészt meg is kérdőjelezi ezt. E paradoxon felismeréséből adódik a dekonstrukció kettős játéka: „A dekonstrukció nem korlátozódhat semlegesítésre, és nem is válhat közvetlenül azzá: kettős gesztus, kettős tudomány, kettős írás által a klasszikus oppozíció *felfordítását* (*renversement*) és a rendszer általános *elmozdítását* (*déplacement*) kell gyakorolnia.”³⁵ Hatókörét illetően a dekonstrukció a hatvanas-hetvenes években a filozófia, az irodalom, a pszichoanalízis, a művészetfilozófia területét fogja át. Az írás, a nyom, a grammatológia, a differancia, a disszemináció, a textualitás, a kettős olvasás vizsgálatával és gyakorlásával a logo-fono-etno-falocentrikus nyugati filozófiai gondolkodás kritikáját műveli, a filozófiai nyelvhasználat metafizikus jegyeit, a megalapozás kérdéseitől elvakult és a tudománytól elkápráztatott igazságkereső beállítódást, a filozófiát minden más területtől elhatároló magatartást kérdőjelezi meg. A nyolcvanas-kilencvenes években a felelősség, az igazságosság, a történetiség, a vendégszeretet, a gyűlölet, a megbocsátás, az esküszegés, a „menedékvárosok” kérdéseinek dekonstruktív értelmezésével egyre erőteljesebben hat az etika, a jog, a politika, a kritikai kultúrakutatás és médiakutatás területén is. A dekonstrukció, bármely területen működjön is, nem hagyja érintetlenül sem az adott terület, sem a dekonstrukció nyelvét. Derrida nemcsak állítja a kettős gesztus, a kettős tudomány, a kettős játék szükségességét, hanem maga is ezt műveli. Filozófiája dekonstruáló(dó) filozófia, nyelve dekonstruáló(dó) nyelv, írása dekonstruáló(dó) írás.

A filozófia mint dekonstruktív tevékenység

■ A Wittgenstein által gyakorolt gondolkodás- és írásmód több hasonlóságot is mutat a Derrida által körvonalazott dekonstrukcióval. Samuel C. Wheeler amellet érvel, hogy tegyünk különbséget Wittgenstein és Derrida dekonstrukciója között. Értelmezésében Derrida a „forradalmi dekonstrukció”, Wittgenstein pedig a „konzervatív” dekonstrukció művelője.³⁶ A forradalmi dekonstrukció stratégiája az, hogy „ejti a dekonstruált dichotómiát, és egy olyan beszédmóddal helyettesíti, amely nem függ a dichotómiától”, ami egyfajta „ironikus filozófiához” vezet.³⁷ A konzervatív dekonstrukció taktikája pedig az, hogy elveti a dichotómia teoretizálását, és így kerüli az önreferenciális inkoherenciát.³⁸ Wheeler javaslata meggondolkodtató, bár az alábbi szövegrészt olvasva aligha nevezhetjük Wittgensteint konzervatívnak. A vizsgálódás tevékenységének leírását mintha egyenesen a dekonstrukció ellenzőinek szánta volna: „Honnan meríti ez a vizsgálódás jelentőségét, holott csak szétzúzni látszik mindent, ami érdekes, azaz mindent, ami nagy és fontos? (Úgyiszlólván minden épületet, csak kötörmelékét és sített hagyva hátra.) Ám nem rombolunk le mást, csak a légvárakat, és szabaddá tesszük a nyelv alapját, amelyen ezek a légvárak álltak.”³⁹ Wittgenstein sem egy módszerként írja le a maga vizsgálódását: „A tulajdonképpeni felfedezés az, amely arra tesz képessé, hogy akkor hagyjak fel a filozofálással, amikor csak akarok. – Az a felfedezés, amely a filozófiát nyugvópontra juttatja, ahol többé nem hajtják olyan kérdések, amelyek őt magát teszik kérdésessé. – Ehelyett most példákon mutatunk be egy módszert, és a példák sorát félbe lehet szakítani. – Problémákat oldunk meg (nehézségeket küszöbölünk ki), s nem *egyetlen* problémát. [...] A filozófiának nincs *egyetlen* módszere, de igenis vannak módszerek, mondhatni, különböző terápiák.”⁴⁰

Wittgenstein is sürgető feladatnak tartja a metafizika nyelvének kritikáját. A *Tractatus* szerint: „Az egész filozófia a »nyelv kritikája«. (De nem a mauthneri értelemben.)”,⁴¹ hanem wittgensteini értelemben, amely a *Filozófiai vizsgálódások*

alapján válik érthetőbbé: „Amikor a filozófusok egy szót használnak – »tudás«, »lét«, »tárgy«, »Én«, »mondat«, »név« –, és a dolog lényegét igyekeznek megérteni, mindig meg kell kérdeznünk magunktól: vajon használják-e valamikor is ténylegesen így ezt a szót abban a nyelvben, ahol honos? – *Mi a szavakat metafizikai használatuktól újra visszavezetjük mindennapi alkalmazásukra.*”⁴² Ezt a visszautat teszi meg Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* 89–129. paragrafusában Szent Ágoston „quid est ergo tempus? si nemo ex me quaerat scio; si quaerenti explicare velim, nescio” kérdéséből kiindulva. A nyelvre vonatkoztatva a kérdés így hangzana: „quid est ergo lingua? si nemo ex me quaerat scio; si quaerenti explicare velim, nescio”. Wittgenstein vizsgálódása „grammatikai jellegű” vizsgálódás, a „jelenségek lehetőségére” irányul, „félreértéseket tisztáz”, „elemez”, „felbont” (*Zerlegen*). E „felbontásban” két nyelvfelfogás körvonalazódik szövegében. Az egyik a nyelvet ideális nyelvként fogja föl,⁴³ „a nyelv *lényegére* irányuló kérdést teszi föl”, olyasvalamit keres, ami nem a felszínen van, hanem „a felszín *alatt* búj meg. Olyasvalamit, ami legbelül rejlik, amit akkor látunk, ha a dolgot átlátjuk, és amit analízissel kell előbányásznunk. [...] »A *lényeg rejtve van előttünk*«: ilyen formát ölt most problémánk. Azt kérdezzük: »*Mi a nyelv?*«, »*Mi a mondat?*«. És a választ ezekre a kérdésekre egyszer s mindenkorra kell megadni; mégpedig minden eljövendő tapasztalattól függetlenül.”⁴⁴ A „felettes fogalmak” „felettes rendjéhez” vezet ez a felfogás, holott „a »nyelv«, »tapasztalat«, »világ« szavak használatának – ha ilyenre sor kerül – azon a szinten kell lennie, mint az »asztal«, »lámpa«, »ajtó« szavakénak.”⁴⁵ Azaz a filozófiának egy ideális nyelv vizsgálata helyett a mindennapi nyelvhasználatból kellene kiindulnia. E nyelvfelfogás⁴⁶ szerint a filozófiában „minden *magyarázatnak* el kell tűnnie, s csakis leírásnak szabad a helyére kerülnie. És ezt a leírást filozófiai problémák világítják meg, azaz célját a filozófiai problémák adják meg. Ezek természetesen nem empirikus problémák, hanem azáltal oldódnak meg, hogy nyelvünk munkájába bepillantunk, mégpedig úgy, hogy ezt a munkát megismerjük: *szemben* azzal a készlettel, hogy félreértsük. E problémákat nem úgy oldjuk meg, hogy új tapasztalatot vonultatunk fel, hanem azt rendezzük, amit régóta ismerünk. A filozófia harc az ellen, hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza.”⁴⁷

Ezt a „harcot” azonban Wittgenstein és Derrida különbözőképpen vívja meg. Wittgenstein szakítani próbál a metafizikai nyelvhasználattal, a mindennapi nyelvhasználatra tereli a figyelmet, és ezt teszi meg a filozófia nyelvének is. E szakítással azt a látszatot kelti, mintha lenne lehetőségünk végérvényesen megszabadulni a „gondolkodás pátosától”, az ideális nyelv vonzásától, mintha ez pusztán választás kérdése lenne. Harci kedve egészen odáig ragadja, hogy *A bizonyosságról* című művében a kiirtás lehetőségét latolgatja: „31. Ki szeretném irtani a filozófiai nyelvből azokat a mondatokat, amelyekhez, mintegy megigézve, újra és újra visszatérünk. [...] 33. Kiirtjuk tehát azokat a mondatokat, amelyek nem visznek tovább minket.”⁴⁸ A mondatirtás, bármely nemes célok érdekében történjen is, nyelvirtással fenyeget, és inkább a *Logikai-filozófiai értekezés*, avagy a modernizmus nyelvtisztító törekvéseire emlékeztet, semmint a nyelvjátékok sokféleségét hirdető *Filozófiai vizsgálódásokra*. Derrida nem hiszi, hogy kiirthatóak lennének ezek a mondatok, tudatában van annak, hogy nincs lehetőségünk megszabadulni a metafizika nyelvétől, éppen ezért kell következetesen és folyamatosan kritikának kitenni azt, a kiirtást sürgető attitűddel szemben pedig a kettős írás, a kettős olvasás, a dekonstrukció kettős játékának szükségességét hangsúlyozza.

■ Wittgenstein a nyelvjáték, Derrida az írásjáték filozófusa. Wittgenstein szövegeiben már a harmincas évek elejétől előfordul a „nyelvjáték” kifejezés, de a *Filozófiai vizsgálódásokban* adja legáttekinthetőbb leírását, és itt működik a nyelvfelfogást és a stílust alakító erőként. A *Filozófiai vizsgálódások* 7. paragrafusában szerint: „Elképzelhetjük azt is, hogy a (2)-ben a szavak használatának egész folyamata azoknak a játékoknak egyike, amelyek segítségével a gyermekek az anyanyelvüket megtanulják. Ezeket a játékokat »nyelvjátékok«-nak fogom nevezni, és egy-egy primitív nyelvről olykor mint nyelvjátékról fogok beszélni. [...] És az olyan folyamatokat is nyelvjátéknak lehetne hívni, amelyek során megnevezzük a köveket, illetve elismételünk valaki után egy szót. Gondolj arra, hogyan használják néha a körjátékokban a szavakat. [...] Az egészet is – a nyelvet és azokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelv összefonódik – »nyelvjáték«-nak fogom nevezni.”⁴⁹

A 23. paragrafusban Wittgenstein tovább bővíti a nyelvjáték fogalmát: „A »nyelvjáték« szónak itt azt kell kiemelnie, hogy egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy egy életforma része.” Ugyanitt példákat sorakoztat fel a nyelvjátékok sokféleségére, így a parancsot, a leírást, a beszámolást, a feltételezések megfogalmazását, a hipotézisek ellenőrzését, egy történet kitalálását, az olvasást, a színjátékot, a körjátékot, a rejtvényfejtést, a tréfálkozást, a példamegoldást, a fordítást, a kérést, a köszönést, az átkozódást, a fohászkodást. A felsorolást követően Wittgenstein egy önkritikus, önironikus játékot is elkezd, amennyiben saját korábbi felfogásának felülvizsgálatára buzdít. „– A nyelv szerszámainak sokféleségét és sokféle használati módjukat, valamint a szó- és mondatfajok sokféleségét érdekes összehasonlítani azzal, amit a logikusok mondtak a nyelv felépítéséről. [Beleértve a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzőjét is.]”⁵⁰

A következtetést a *Filozófiai vizsgálódások* szerzője vonja le, amikor a *Zeichensprache* helyett a nyelvjáték, a tényállások helyett a körülmények, az alkalmazás helyett a használat, a „filozófia helyes módszere” helyett a nyelvjátékok sokféleségének vizsgálatába kezd. Nyíri Kristóf a wittgensteini nyelvjáték leglényegesebb tanulságait a következőkben látja: „Mutatja először is, hogy szavak használatáról könnyűszerrel beszélhetünk anélkül, hogy a »jelentés« kategóriáját alkalmaznunk kellene; mutatja, másodsor, hogy a különböző szavak használati módja ropant különféle lehet – mennyire eltérő szerepe volt az »alma« és az »öt« szónak! – vagyis lehetetlen a szójelentést *egyetlen* funkcióval, a *megnevezés* funkciójával azonosítani; s előlegezi, harmadszor, azt a fölismerést, hogy a szavak használata nem jár szükségképpen *értelmezésükkel*: cselekvéseink, ezen belül nyelvi cselekvéseink, általában nem előfeltételeznek interpretációt, magyarázatot.”⁵¹

A nyelvjáték nyelv és játék voltából és e két szó együttes játékából adódóan is újabb kérdésekkel szembeállítja Wittgensteint, melyeket ő maga fogalmaz meg a legmegfelelőbbben: „Itt abba a nagy kérdésbe ütközünk, amely mindeme vizsgálódásaink mögött ott rejlik. – Fel lehetne ugyanis hozni ellenem: »Megkönnyíted a dolgod! Mindenféle nyelvjátékról beszélsz, de sehol sem mondd meg, mi a lényege a nyelvjátéknak és ennél fogva a nyelvnek. Nem mondtad meg, mi a közös mindeme folyamatokban, és mi teszi őket nyelvvé vagy a nyelv részeivé. Tehát éppen a vizsgálódásnak azt a részét takarítod meg magadnak, amely annak idején neked magadnak a legtöbb fejtörést okozta, nevezetesen azt, amely a nyelv és a mondat általános formáját illeti.« [...] És igaz. – Ahelyett, hogy megadnék valamit, ami mindabban, amit nyelvnek nevezünk, közös, azt állítom, hogy ezekben a jelenségekben egyáltalán nem egyvalami a közös, ami miatt aztán mindegyikre ugyanazt a szót alkalmazzuk – hanem

egymással számos, különböző módon *rokonok*. És e rokonság vagy rokonságok miatt nevezzük mindegyiket »nyelv«-nek. Megpróbálom megvilágítani a dolgot.”⁵²

Wittgenstein a „játék” szóval kezd a megvilágításhoz,⁵³ és a „családi hasonlóságok”⁵⁴ felismerése alapján jut arra a következtetésre, hogy a „játékok egy családot alkotnak”, a játékcsaládok közvetlen rokonsági körét a „szám” segítségével próbálja „behatárolni”,⁵⁵ közben fennakad a „Mi a játék?”,⁵⁶ a „játékfogalom”,⁵⁷ „a játék szóval játszott nyelvjáték”,⁵⁸ a „Mit jelent: tudni, mi a játék?”⁵⁹ kérdéseken, egy újabb családba, a jelentéscsaládba⁶⁰ botlik, a határmeghúzásnál pedig a „Mit nevezek »szabálynak«?”⁶¹ kérdésbe, a szabálykövetés tényébe ütközik, innen az „útjelzők” a nyelv „útvesztőin, labirintusain”, a megértés csapdáin, az olvasás kerülő útján át ismét a játékhoz, a használati szokások kérdéséhez vezetnek vissza, mígnem „vakon” követjük a szabályt,⁶² és megfélekedünk arról, hogy „A játéknak – szeretné mondani az ember – nemcsak szabályai vannak, hanem *poénja* is.”⁶³ Létezhet olyan eset is, „amikor játszunk és – »make up the rules as we go along«⁶⁴? Igen, és olyan eset is, amikor a szabályt megváltoztatjuk – as we go along.”⁶⁵ A nyelvjáték, „a játék szóval játszott nyelvjáték”⁶⁶ különösen is ilyen játék, amennyiben „*ezt a nyelvjátékot játsszák*”.⁶⁷

Wittgenstein nyelvjátékot játszik, a nyelvjáték számára játékforma, nyelvi kifejezésforma, életforma. Nyelvileg is, a szöveg szintjén is megteremti e játék lehetőségét, feltételeit és szabályait. Nyelvi játékpartneréhez való nyelvi viszonyát az élő beszéd természetessége és közvetlensége, a *Logikai-filozófiai értekezés* és a *Filozófiai vizsgálódások szerzőjéhez fűződő viszonyát* pedig az önkritika és az önirónia jellemzi. Játsszása, amint ezt Zimmermannra és Apelre rájátszva Neumer hangsúlyozza, „együtt játszás”,⁶⁸ amely az olvasót is bevonja a játékba, számolva azzal, „hogy a nyelvjáték, mondhatni, valami előreláthatatlan”; „nincs megalapozva. Nem ésszerű (vagy ésszerűtlen). Itt áll – mint életünk.”⁶⁹

A játék kérdése Derrida szövegeiben a nyelv és az írás kérdésével egy időben lép színre. Ez az együttes fellépés nem véletlenszerű, már Platón óta játszódik az a „családi jelenet”, amely a komolyság/játék (szpoudé/paidia) szembeállításban az írást a játékkal társítja. Derrida ezt a szembeállítást kérdőjelezi meg, amikor *Platón patikája* című szövegében rámutat arra, hogy „a szpoudé/paidia szembeállítás soha nem lesz egyszerű szimmetria”.⁷⁰ Platón a szimmetria érdekében „patikája” „aranymérlegén” és a maga szabta aranyszabálynak megfelelően pontosan kiméri a játékot, és a patikarendszernek megfelelően gondosan elkülöníti egymástól a „szó jobbik értelmében vett” játékot, amelynek dicshimnuszát zengi, és a szó rosszabbik értelemben vett játékot, amelynek gyászindulóját fújja: „A játék jobbik értelme az etika és a politika korlátai között felügvelt és megtartott játék”,⁷¹ azaz „megalapozott”, „biztos”, szabályozott játék. Struktúráját tekintve „a megalapozott” játék az episztémé struktúrájára vezethető vissza, a megalapozott, rendszerezett, biztos tudásra, egy középponti struktúrára, „amelyet egy megalapozó immobilitás és egy a játékon kívül levő megnyugtató bizonyosság konstituál”.⁷² Működési elveit tekintve az episztémocentrikus gondolkodás elveit, szabályait követi, ennek megfelelően „miközben irányítja és szervezi a rendszer koherenciáját, megengedi az elemek játékát a totális forma belsőjében, ám [...] le is zárja azt a játékot, amit maga nyit meg és tesz lehetővé.”⁷³

A játék rosszabbik értelme a mimészis, az utánzás, a másodlat, a másolat, a szimulakrum, az ismétlés kérdését vezeti be, kibillenti a mérleg nyelvét, „mértékvesztéssel”, „értékvesztéssel”, „fővesztéssel” jár, és „fenyegeti egyúttal a patika ott-honos és hierarchizált belsőségességét, az ellenőrzött, osztályozott, adagolt, felcímkezett, gyógyszerként és méregként, életmagvakként és halálmagvakként, jó és rossz nyomokként szigorúan megkülönböztetett termékeinek jó rendjét és jó körforgását, jó elrendelését”.⁷⁴ E játék megbontja az *episztémé* struktúráját, áthágja törvényeit és szabályait, funkcióvá fokozza le a középpontot, helyt ad a „nem-helynek”, „amely-

ben a végtelenségig játszódtak a jelek szubsztitúciói”,⁷⁵ és így „a végtelenségig kiterjeszti a jelentés mezejét és játékát.”⁷⁶

Az ekként felfogott játék Derrida szerint „mindig a távollét és a jelenlét játéka, de ha radikálisan akarjuk gondolni, akkor a jelenlét és távollét alternatívája előtt kell gondolni; a létet úgy kell gondolni, mint jelenlét vagy távollét, a játék lehetősége felel és nem fordítva”.⁷⁷ A játék gondolatának „a középpontvesztésből, hiányból adódó szomorú, *negatív*, nosztalgikus, bűnös, rousseauista arculatával” szemben Derrida egy másik arculatot is látni vél, ami nem más, mint „a nietzschei *állítás*, a világ játékának és a valamivé válás ártatlanságának vidám állítása, a hibánélküli, igazságnélküli és eredetnélküli, az aktív interpretációnak felajánlott jelek világának állítása lenne. *Ez az állítás tehát nem úgy határozza meg a nem-középpontot, mint a középpont elvesztését.* És biztonság nélkül játszik. Mert van egy *biztos* játék: az, amelyik az *adott és létező, jelen levő* darabok *szubsztitúciójára* korlátozza magát. Az abszolút véletlenül az állítás kiszolgáltatja magát a *genetikus* meghatározhatatlanságnak, a nyom *szeminális* kalandjának”⁷⁸ – a disszeminációnak.

Platón szövegében a *pharmakon* kettős játéka, a varázsszer kettős jelentése – gyógyszer és mérge – szabadítja el a disszeminációt, a *pharmakon* szó jelentésének játékát, szétmagzását – textuális működését a szövegben, amely a *pharmakeuszt* és a *pharmakoszt* is játékba hozza, magát Platont is játékba, írásjátékba lendíti. Bár a *corpus platonicum* alapján úgy tűnik, Szókratész a nagy játékos, Derrida szerint „Platón játssza a nagy játékot: kitergeti a teljes *corpus platonicumot*, és rányomja Szókratész kézjegyét: ő írta vagy sugalmazta a művet, »a megszépült és megifjodott Szókratész«”⁷⁹ – feltéve, ha belemegyünk a játékba, és ezek után hitelt adunk Szókratész és Platón egymást ellenjegyző ellenjegyzéseinek. Derrida *összejátsszik* a nyugati gondolkodás „e két nagy pénzhamisítójával”, de nem hamis játékos, játéka intertextuális játék – szövegért szöveggel fizet.

Olvasójátékok

■ Wittgenstein a nyelvjátékok között sorolja fel az olvasást, a *Filozófiai vizsgálódásokban* és a *Barna könyvben* körvonalazza a maga olvasásfelfogását. A „terapeutikus olvasás” válik a legismertebbé az általa kínált megközelítések közül. Derrida *A disszeminációban* adja a dekonstrukció mint olvasás legtöbbet idézett leírását – „körültekintő, lassú, differenciált, rétegzett olvasás” –, a *Glasban* pedig az olvasás-írás legirodalmibb gyakorlatát. A Wittgenstein és Derrida olvasásgyakorlata közötti párhuzamokat és különbségeket a filozófiai és irodalmi szövegekhez való viszony alapján vizsgálom. Különbség észlelhető a két filozófusnak a filozófiatörténeti hagyományhoz és szövegekhez való viszonyában. Derrida számol a nyugati filozófiai gondolkodás „Védáktól Wittgensteinig” tartó „rövid történetével”,⁸⁰ különös tekintettel a Hétrakleitosztól Heideggerig, valamint a Szókratésztól Freudig vezető útvonalra, nevével és nevetésével pedig egy Démokritosztól Derridáig tartó nyomvonalat jelöl ki – igaz, közben kedve szerint válogat, „véletlen egybeesések” alapján társít, gyakran leter a kijelölt útvonalról, elkalandozik, kerülőket tesz, elmerül egy-egy szerző szövegében, úttalan utakat fedez fel szövegről szövegre. Ezért gyakran éri a történetietlenség, a hagyománnyal szembeni tiszteletlenség vádja. Wittgenstein már a *Logikai-filozófiai értekezés* előszavában jelzi, hogy számára a forráskutatás nem cél: „Nem akarom megítélni, mennyire esnek egybe az én törekvéseim más filozófusok törekvéseivel. Amiről itt írtam, részleteiben egyáltalán nem lép fel az eredetiség igényével. Ezért nem hivatkozom forrásokra sem, mivel számomra mindegy, vajon azt, amit elgondoltam, gondolta-e már előttem valaki. Csak azt akarom megemlíteni, hogy Frege nagyszerű munkái és barátom, Bertrand Russell úr írásai nagymértékben ösztönöz-

ték gondolataimat.”⁸¹ Ez korántsem jelenti azt, hogy Wittgenstein ne olvasta volna a filozófusokat, és ezek a filozófusok ne hatottak volna Wittgenstein gondolkodására, nyelvfelfogására és nyelvhasználatára.⁸² Wittgenstein szabadon, de nem etikátlanul kezeli ezeket a szövegeket, nem fordít különösebb gondot a filológiai adatok pontosítására. A *Filozófiai vizsgálódásokban* Wittgenstein már beszédesebbnek bizonyul a forrásokat illetően. Ágoston-idézetel kezd, Ágoston-idézetel folytatja, majd őt követi Platón, és egészen a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzőjéig többeket is megidéz. Annak ellenére, hogy más filozófusokhoz való viszonya inkább gondolati interakció, mint szövegakció, számára a filozófia nyelvi tevékenység, *nyelvi aktus*, és az idézett szövegek nyomot hagynak a Wittgenstein-szöveg felületén. Derrida más filozófusokhoz való viszonya a szöveg-inter-akció jegyében zajlik, számára a filozófia textuális tevékenység – *írásaktus*.

Wittgenstein és Derrida nyelvfelfogása, nyelvhasználata, írásmódja és olvasásmódja szempontjából meghatározó szerepet játszik az irodalom.⁸³ Nagy mértékben eltér viszont az irodalmi ízlésük. Wittgenstein a német klasszikusok mellett, akik között kiemelkedő szerep jut Goethének, a „szubtilis osztrákok” – Grillparzer, Lenau, Bruckner, Labor, Nestroy, Kürnberger – és a „konzervatív forradalmárok” – Tolsztoj, Dosztojevszkij – iránt mutat érdeklődést, ám az olyan szerzőket, mint Shakespeare, aki inkább „*Sprachschöpfer*” mint költő, csak „csodálni tudja, de nem tud mit kezdeni” velük.⁸⁴ Az irodalmi ízlésben megnyilvánuló konzervativizmust Nyíri Kristóf Wittgenstein „újkonzervativizmusával” hozza összefüggésbe.⁸⁵ Az utóbbi időszakban több kísérlet is történt arra, hogy újraértelmezzék Wittgenstein irodalomhoz való viszonyát. Ezek közül Marjorie Perloff és Antonia Soulez⁸⁶ munkáit, valamint a *Wittgenstein Reading* (2013) című kötetet emelném ki. Perloff a poétika, Soulez a stílus, a *Wittgenstein Reading* kötet szerzői pedig (1) az eddig is vizsgált szerzőkhöz való viszony – Ágoston, Milton, Shakespeare, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Grillparzer – rekontextualizálásával és (2) a korábban alig elemzett szerzők – Kleist, Lessing, Wilhelm Busch és Johann Nepomuk Nestroy – vagy kevésbé elemzett kérdések – a humorra és a zenére vonatkozók – vizsgálatával tudták árnyaltabbá tenni Wittgenstein irodalomhoz való viszonyát.⁸⁷ Derridát a „*Sprachschöpfer*” és még inkább a „*Schreibschöpfer*”, a nyelvet és az írást forradalmasító szerzők foglalkoztatják, akik krízisbe döntik saját nyelvüket és írásukat – Mallarmé, Lautréamont, Joyce, Kafka, Ponge, Celan, Blanchot, Sollers, Jabes és Shakespeare. Két olyan szerzőt találunk, aki Wittgenstein és Derrida „listáján” is szerepel – Ágostont és Shakespeare-t. Ágoston mindkettőjüket meggondolkodtatja és vallomásra bírja.⁸⁸ Van azonban egy olyan szerző, aki Wittgenstein listáján nem jelenik meg, de szerepet kap a Derrida- és Wittgenstein-értelmezésekben – Mallarmé. Geoffrey H. Hartman az irodamkritikus Derrida „tettét” abban látja, hogy „ingadozó” nyelvével, amely annyira „nem mindennapi (extraordinary), mint amennyire mindennapi (ordinary)”, a filozófiát „visszatéríti” a *kockadobás* (Mallarmé), a *Gerede* (Heidegger), a *megjegyzések* vagy a *Zettel* (Wittgenstein) státuszához.⁸⁹ Alain Badiou nem a kései Wittgenstein és Mallarmé, hanem a *Tractatus* és a *Kockadobás* között tételez párhuzamot. Nem Wittgenstein és Derrida szövegeit hasonlítja össze, bár az írás és a könyv kérdését vizsgálva megjegyzi, hogy Derrida „rendkívül fontos dolgokat mondott (a filozófiai írásról), mindezt viszont a hang felsőbbségével szembeni polemikus szellemben (innen a távolságtartásom)”.⁹⁰ Értelmezésében Wittgensteinnak, az antifilozófusnak a *Tractatus* a főműve, ez az egyetlen könyve, a „*Vizsgálódások* nem tartható teljesnek és kielégítőnek sem a maga jogán, sem a szerző szemében”.⁹¹ A *Tractatus* és a *Kockadobás* közötti párhuzamokat illetően három olyan szövegrészlet emelnék ki, amelyeket filozófiai és irodalmi szempontból is továbbgondolásra kínál Badiou (1) „A forma és a szöveg, a mondatok afirmatív és hierarchikus kibontása, a matematikai szigorral kombinált metaforikus feszültség, az alakzatok latens iróniája, az abszolút önmagának való elegendőség és az eljövendő könyvre

való hivatkozás” – ezek azok a jellemzők, amelyek Badiou szerint közel hozzák egymáshoz a *Tractatust* és a *Kockadobást*; mindkettő, bár ellentétes a céljuk, „a logika és a véletlen, a lét és a létezés közötti különbséget” célozza.⁹² (2) A „*Tractatus* egy kicsit olyan, mintha *A három évad a pokolban* a *Kockadobás* formájában íródott volna.”⁹³ (3) „Wittgenstein nem alakította át radikálisan az egyházat, amiként Szent Ágoston tette, sem a költészetet, amiként Mallarmé”⁹⁴ – a *Tractatus-Kocka* tehát el van vetve, most már csak az a kérdés, hogy ennek a dobásnak a Wittgenstein–Mallarmé, Wittgenstein–Derrida és Derrida–Badiou viszony értelmezésében mi a tétje.

■ JEGYZETEK

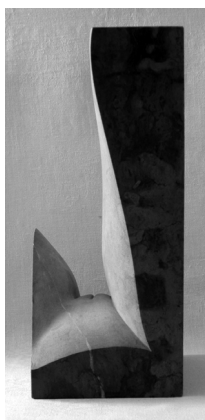
1. Fred Van Lente (képregényíró) és Ryan Dunlavey (grafikus) az *Evil Twins Comics* alapítójának filozófiasorozata megkapta a *Xeric Foundation* (2004), valamint az *American Library Association* (2007) díját. A digitális változat és a könyvformában megjelent változatok (2005, 2006, 2007, 2014-ben az óriásváltozat) egyaránt sikerkönyvekké váltak, és a világ különböző részein a filozófiaoktatásban is használják.
2. Derrida a Descartes- és Sartre-számban (5. *Hate the French*), Wittgenstein a Szent Tamás és Kierkegaard-számban (6. *The People's Choice*) jelenik meg
3. <https://www.comixology.com/Action-Philosophers-11-Wittgenstein-Derrida/digital-comic/261>
4. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Bp., 1992. 118. További hivatkozás: FV és paragrafusszám.
5. A képregény kritikai fogadtatásához lásd John Snider: *Action Philosophers by Fred Van Lente and Ryan Dunlavey*. *Philosophy Now* 2016. Feb/Mar.
6. Richard Rorty: *Metaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy*. In: Uő: *The Linguistic Turn. Recent Essays in Philosophical Method*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1967. 1–40.
7. Uő: *Keeping Philosophy Pure: An Essay on Wittgenstein; Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida*. In: *Consequences of Pragmatism*. University of Minnesota Press, Minneapolis, (1982) 1989. 19–37, 90–110.
8. Uő: *Derrida on Language, Being, and Abnormal Philosophy*. *The Journal of Philosophy* 1977. 74. 673–681; *Az ironikus elméletől a magánjellegű utalásokig: Derrida*. In: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János és Csordás Gábor. Jelenkor, Pécs, 1994. 141–159; *Keeping Philosophy Pure: An Essay on Wittgenstein*. 19–37; *Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida*. 90–110; *Dekonstrukció és megkerülés*. In: *Heideggerről és másokról*. Jelenkor, Pécs, 1997. 111–165.
9. Uő: A „logocentrizmus” két jelentése: válasz Norrisnak. In: *Heideggerről és másokról*. 137–153; *Transzcendentális filozófus-e Derrida?* In: *Heideggerről és másokról*. 153–165.
10. Ehhez a kérdéshez lásd Richard Rorty: A „logocentrizmus” két jelentése: válasz Norrisnak. 141; Samuel C. Wheeler: *Deconstruction as Analytic Philosophy*. Stanford University Press, California, Stanford, 2000; Ludwig Nagl and Chantal Mouffe (eds.): *The Legacy of Wittgenstein: Pragmatism or Deconstruction*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001.
11. Richard Rorty: *Transzcendentális filozófus-e Derrida?* 163.
12. Uő: *De Man és az amerikai kulturális baloldal*. In: *Heideggerről és másokról*. 166–167.
13. Uő: *Transzcendentális filozófus-e Derrida?* 164. A Derrida mint „afféle francia Wittgenstein” kérdésre Rorty a későbbiekben visszatér egy Derridával folytatott beszélgetésre hivatkozva: „Derrida tett egy galáns erőfeszítést a Wittgenstein-olvasásra. Azt remélte, hogy így megértheti, mivel magyarázható, hogy a *Grammatológia* angol nyelvű csodálói közül olyan sokan a *Filozófiai vizsgálódások* hívei, miért nevezik őt »francia Wittgensteinnak«. Bevallotta, hogy kudarcot vallott, nem sikerült erre rájönnie Azt hiszem, hogy ez a kudarc abból adódik, hogy Derrida abszolút lojális maradt ahhoz a felfogáshoz, mely szerint a filozófia egy olyan diszciplína, ahol a »szigor« lehetőséges. Wittgenstein nemcsak elutasította, hanem ki is gúnyolta ezt az elképzelést. A logikai szigor elutasítását Derrida éppoly támadónak tartotta volna, mint Bertrand Russell.” Randall E. Auxier and Lewis E. Hahn (eds.): *The Philosophy of Richard Rorty*. The Library of Living Philosophers XXXII. Chicago, Open Court – Carbondale, USA, Southern Illinois University Press, 2010. 601. Első olvasásra meglepőnek tűnhet Rorty részéről a Derrida „lojalítására” és „szigorára” való hivatkozás, de ha figyelembe vesszük, hogy Rorty mindig is Derrida „irodalmi szövegei” iránt mutatott lelkesedést, és a demokrácia, illetve a politika kérdését illetően mindig is fenntartásai voltak Derridával szemben, akkor máris jobban érthető ez a szövegrész, amikét Derridának az a megjegyzése is, hogy „az ironia mellett van itt más is”, ha az etikáról és politikáról van szó. Ehhez a kérdéshez lásd Richard Rorty, Jacques Derrida, Chantal Mouffe, Simon Critchley és Ernesto Laclau szövegeit. Chantal Mouffe (ed.): *Deconstruction and Pragmatism*. Routledge, London and New York, 1996. 81.
14. Stanley Cavell: *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy*. The Clarendon Press, Oxford, 1979.
15. Uő: *Philosophical Passages. Wittgenstein, Emerson, Austin, Derrida*. Blackwell, Oxford, 1995.
16. Cavell és Derrida viszonyának értelmezéséhez lásd Gordon C. F. Bearn: *Sounding Serious, Cavell and Derrida*. *Representations* 1998. Vol. 63. Summer. 65–92.
17. Stanley Cavell Wittgenstein értelmezéseire lásd Stanley Cavell: *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy; This New Yet Unapproachable America: Lectures after Emerson after Wittgenstein*. The University of Chicago Press, Chicago, 1988; *Philosophical Passages. Wittgenstein, Emerson, Austin; Philosophy the Day after Tomorrow*. Harvard University Press, 2005. A legtöbbet hivatkozott szövegek egyike *The Wittgensteinian Event*, amelyben a kortársai Wittgenstein-értelmezéseire és saját több évtizedes Wittgenstein-olvasataira is reflektál: *Philosophy the Day after Tomorrow*. 192–212. Cavell Austin- és Wittgenstein-olvasatainak jelentőségéről lásd Alice Cary and Stanford Shieh (eds): *Reading Cavell*. Routledge, London and New York, 2006.
18. Alice Cary and Rupert Read (eds.): *The New Wittgenstein*. Routledge, London and New York, 2000.

19. Ehhez a kérdéshez lásd Cavell: *The Wittgensteinian Event*.
20. A német filozófiában a Wittgenstein–Heidegger párosítás a gyakoribb, melyet a születési évszámok egybeesése, a német nyelvhasználat, a metafizikakritika és az értelemkritika mellett a két filozófus egymásra utalásai is motiválnak (Karl-Otto Apel: *Hermeneutik und Sinnkritik*. In: Uő: *Transformation der Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973. 223–377; az egymásra utaláshoz pedig lásd Henry Le Roy Finch: *Wittgenstein – The Later Philosophy*. Atlantic Highlands, Humanities Press, 1977. 262–264; Nyíri Kristóf: *Heidegger és Wittgenstein*. In: Uő: *A hagyomány filozófiája*. T-Twins Kiadó, Bp., 1994. 83–100. 91.). A francia filozófia kerüli a Wittgenstein–Derrida összehasonlítást, olyannyira, hogy Jacques Bouveresse, Wittgenstein francia szószólója pontosan a Derrida iránti kitüntetett figyelem miatt részesti megrovásban Rortyt. (Jacques Bouveresse: *Sur Quelques conséquences indésirables du pragmatisme*. In: *Lire Rorty*. Ed. Jean-Pierre Cometti. Editions de l'éclat, Combas, 1992. 19–56. 25–26.) Wittgenstein és Derrida kérdéséhez lásd Laurent Carraz: *Wittgenstein et la déconstruction*. Antipodes, Paris, 2001. A magyar filozófiai gondolkodás a Wittgenstein–Heidegger, illetve a Wittgenstein–hermeneutika viszony különböző aspektusait vizsgálja (Neumer Katalin: *Nyelvjáték és tradíció. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájának értelmezéséhez*. Magyar filozófiai szemle 1987. 1. 81–111; Nyíri Kristóf: *Heidegger és Wittgenstein*; Fehér M. István: *Mikor értelmes a kételkedés, s van-e értelme a szkeptícizmus cáfolatának? Kitekintéssel Wittgensteinre*. In: Uő: *Heidegger és a szkeptícizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*. Korona Nova, Bp., 1998. 74–77).
21. Marjorie Grene: *Life, Death and Language: Some Thoughts on Wittgenstein and Derrida*. In: Uő: *Philosophy In and Out of Europe*. University of California Press, Berkeley, 1976. 142–154; Uő: *On the Use and Abuse of Deconstruction*. The Journal of Philosophy 1977. 76.
22. Uő: *Life, Death and Language: Some Thoughts on Wittgenstein and Derrida*. 153.
23. Wataru Kuroda: *Phenomenology and Grammar: A Consideration of the Relation between Husserl's Logical Investigations and Wittgenstein's Later Philosophy*. Analecta Husserliana 1978. 7. 90–108.
24. Nicholas Gier: *Wittgenstein and Phenomenology*. D. Reidel, Dordrecht, Holland, 1979.
25. Newton Garver and Seung-Chong Lee: *Derrida and Wittgenstein*. Temple University Press, Philadelphia, 1994.
26. Newton Garver and Seung-Chong Lee: Preface. In: i.m. 5. X.
27. Iris Murdoch: *Metaphysics as a Guide to Morals*. Penguin Books, London, 1993. 185–217; 291.
28. Henry Staten: Preface. In: *Wittgenstein and Derrida*. Basil Blackwell, Oxford, 1985. XIII–XIV.
29. Uo. 1.
30. Jacques Derrida: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs, 1998. 285.
31. Jacques Derrida: *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Flammarion, Paris, 1980. 209. „Mai 1979. »Ce qu'on ne peut pas dire, il ne faut surtout pas le taire, mais l'écrire«”
32. Benoît Peeters: *Derrida*. Flammarion, Paris, 2010. 204: „Je suis profondément persuadé, contre Wittgenstein dont vous connaissez sans doute le mot, que »ce qu'on ne peut pas dire, il (ne) faut (pas) le taire«.” A biográfiáról írott naplójában Peeters visszatér Derrida Wittgenstein-átíratára, értelmezésében „ez az igazgyöngy” Wittgenstein-ellenlábás mondat lesz 1968 után Derrida „saját gondolkodásmódjának meghatározása”: „ce qu'on ne peut pas parler, il ne faut pas le taire”. Peeters nem adja meg a Derrida-idézet pontos szöveg helyét, a kontextus alapján a Laport-levélre utal, de az általa idézett mondat eltér a korábban idézett Derrida-mondattól, egyrészt más az általa idézett Wittgenstein fordítás (*dire/parler*), másrészt nem használ zárójeleket. Lásd Benoît Peeters: *Trois ans avec Derrida. Les carnets d'un biographe*. Flammarion, Paris, 2010. 133. Derrida Wittgenstein-átíratának értelmezéséhez lásd Laurent Carraz: *Wittgenstein et la déconstruction*. Antipodes, Paris, 2001.
33. Jacques Derrida: *Actes, La signification d'une parole donnée (The meaning of a given word)*. In: Uő: *Mémoires pour Paul de Man*. Galilée, Paris, 1988. 97–144. 113.
34. A dekonstrukció derridai értelmezéséhez lásd Jacques Derrida: *Egy értekezés ideje: írásjelek*. Pompeji 1992. 1. 111–112; *Levél egy japán barátához*. Nappali Ház 1992. 4. 3–6; „... az igazság iránti érdeklődés”. Jelenkor 1994. július–augusztus. 655–656. 659; *Comment ne pas parler: Dénégations*. In: *Psyché, Invention de l'autre*. Galilée, Paris, 1987. 535–597. 551; *Mémoires pour Paul de Man*. 38; *Limited Inc*. Galilée, Paris, 1990. 271–272; *Marx kísértetei*, Jelenkor, Pécs, 1995. 37–38. 85–86; *Esszé a névről*. Jelenkor, Pécs, 1995. 24; *Ki az anya?* Jelenkor, Pécs, 1997. 98–100. A dekonstrukció meghatározásával kapcsolatos kérdésekhez lásd Kovács Sándor: *Mi a dekonstrukció, és miért mondanak olyan szövegyi dolgokat róla?* Helikon 1994. 1–2, 5–16; Orbán Jolán: *Derrida írás-fordulata*. Jelenkor, Pécs, 1994. 43–48.
35. Jacques Derrida: *Signature événement contexte*. In: Uő: *Marges de la philosophie*. Minuit, Paris, 1972. 392.
36. Samuel C. Wheeler: *Deconstruction as Analytic Philosophy*. Stanford University Press, Stanford, California, 2000. 204–215.
37. Uo. 205.
38. Uo.
39. FV 118.
40. FV 133. A terápiák kérdéséhez lásd Crary Alice and Rupert Read (eds.): *The New Wittgenstein*.
41. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Akadémiai, Bp., (1963) 1987. T 4.0031. További hivatkozás: T és paragrafusszám.
42. FV 116.
43. FV 91–109.
44. FV 92.
45. FV 97.
46. FV 109–129.
47. FV 109.
48. Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Ford. Neumer Katalin. Európa, Bp., 1989. 17–18.
49. FV 7.
50. A késői Wittgenstein nyelvfelfogásához és a nyelvjáték értelmezéséhez lásd Ernst Konrad Specht: *Die sprachphilosophischen und ontologischen Grundlagen im Spätwerk Ludwig Wittgensteins*. Kölner Universitäts-Verlag, Köln, 1963; Henry Le Roy Finch: *Wittgenstein — The Later Philosophy*. 69–89; Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth,

- Bp., 1983. 83–101; Merrill B. Hintikka and Jaakko Hintikka: *Investigating Wittgenstein*. Basil Blackwell, New York, 1986. 176–304; Peter Kampitz: *Ludwig Wittgenstein. Wege und Umwege zu seinem Denken*. Styria, Graz, 1985. 116–122; Joachim Schulte: *Wittgenstein*. Reclam, Stuttgart, 1989. 130–174; Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. MTA Filozófiai Intézete, Bp., 1991. 13–22; Neumer Katalin: *Utószó*. In: Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. 189–264.
51. Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 91.
52. FV 65.
53. FV 66.
54. FV 67.
55. FV 68.
56. FV 69.
57. FV 71.
58. FV 71.
59. FV 75.
60. FV 77.
61. FV 82.
62. F0V 219.
63. FV 564.
64. „Kiegészítjük a szabályokat, ahogyan előrehaladunk.” (Neumer Katalin jegyzete.)
65. FV 83. „[...] ahogyan előrehaladunk.” (Neumer Katalin jegyzete.)
66. FV 71.
67. FV 654.
68. Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. 17–18.
69. Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. 559.
70. Jacques Derrida: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs, 1998. 154.
71. Uo.
72. Jacques Derrida: *La structure, le signe, et le jeu dans le discours des sciences humaines*. In: Uő: *L'écriture et la différence*. Seuil, Paris, 1967. 409–429. További hivatkozás: ED.
73. ED 409.
74. Jacques Derrida: *A disszemináció*. 165–166.
75. ED 411.
76. Uo.
77. ED 426.
78. ED 427.
79. Jacques Derrida: *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. 159. A Platon-idézet Ritoók Zsigmond fordítása.
80. Lendvai L. Ferenc – Nyíri Kristóf: *A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig*. Kossuth, Bp., (1974) 1995.
81. Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. 7.
82. E kérdéshez lásd Allan Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. Touchstone, 1983; Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 51–102; *Európa szélén*. Kossuth, Budapest, 1986. 93–143; *A hagyomány filozófiája*. 83–116; Peter Kampitz: *Ludwig Wittgenstein, Wege und Umwege zu seinem Denken*. 36–53; Joachim Schulte: *Wittgenstein*. 26–60; Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. 23–38; Neumer Katalin: *Utószó*. In: Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. 189–264; Wilhelm Vossenkuhl: *Ludwig Wittgenstein*. Beck, München, 1995. 19–78; Wolfgang Kienzler: *Wittgensteins Wende zu seiner Spätphilosophie (1930–1932)*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. 15–79.
83. Ehhez a kérdéshez lásd Charles Altieri: *Wittgenstein on Consciousness and Language. A Challenge to Derridean Literary Theory*. *Modern Language Notes* 91, 6. 1976. december; *Act and Quality: A Theory of Literary Meaning and Humanistic Understanding*. University of Massachusetts Press, Amherst, 1981; J. Hillis Miller: *Speech Acts in Literature*, Stanford University Press, Stanford, 2002.
84. Ludwig Wittgenstein: *Vermischte Bemerkungen*. In: Uő: *Über Gewißheit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984. Összkiadás. 8. k. 568–569. Wittgenstein irodalomhoz való viszonyához lásd Peter Kampitz: *Ludwig Wittgenstein. Wege und Umwege zu seinem Denken*. 182–205; Joachim Schulte: *Wittgenstein*, Stuttgart. 30–33; *Wittgenstein und Philosophie ↔ Literatur*. Hrsg. W. Schmidt-Dengler – M. Huber – M. Huter. Österreichische Staatsdruckerei, Wien, 1990; Sascha Bru – Wolfgang Huemer – Daniel Steuer (eds.): *Wittgenstein Reading*. De Gruyter, Berlin/Boston, 2013.
85. Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 20–21; 37–38; 56–57.
86. Marjorie Perloff: *Wittgenstein's Ladder: Poetic Language and the Strangeness of the Ordinary*. University of Chicago Press, Chicago, 1996; Antonia Soulez: *Comment écrivent les philosophes? (de Kant a Wittgenstein) ou le style Wittgenstein*. Kime, Paris, 2003.
87. Sascha Bru – Wolfgang Huemer – Daniel Steuer (eds.): *Wittgenstein Reading*.
88. Wittgenstein és Ágoston viszonyához lásd Alain Badiou: *L'antiphilosophie de Wittgenstein*. Nous, Paris, 2004. 155–156. Derrida és Ágoston viszonyához lásd Jacques és Jacques Derrida: *Circonfession*. Seuil, Paris, 1991.
89. Geoffrey H. Hartman: *Saving the Text. Literature/Derrida/Philosophy*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, (1981, 1982) 1985. XXVII.
90. Alain Badiou: *L'antiphilosophie de Wittgenstein*. 163.
91. Uo. 162.
92. Uo. 156.
93. Uo. 162.
94. Uo. 157.

ÁRMEÁN OTÍLIA

MAGATEHETŐSÉGEK ÉS JELENLÉTGYAKORLATOK

...semmi baj a csenddel.
Tudásunk, nyelvi
cselekvési lehetőségeink
végesek, a nyelv nem
fedí le a mindent.

A retorika arra tanít, hogy miként beszéljünk másokkal, hogyan legyünk meggyőzőek, hogyan fejezzük ki világosan, szabatosan, érthetően magunkat. Retorikai tanulmányaink során azt is megtanulhatjuk, hogy a világos, szabatos, egyszerű kifejezés eszményét sosem érhetjük el, hiszen a nyelv eltérít szándékainktól, pont úgy működik, ahogyan ki van találva, azaz folyamatosan helyettesít, mást mond, mint amire mutat, mást ért, mint amit mond, és a helyettesítések forgójajtaja nem állítható le egyszerűen. Ha leáll is, akkor is csak ideig-óráig. De ott, abban az ideig-óráigban, látványosan helyére kerül minden, azt mondjuk, amit szeretnénk, azt érti a közönség, amit értenie kell, minden jelentés több síkon is beíródik, és megjelenül. Hatásos beszédek, sikeres szónokok, az irodalom szövegei, ahol azt érezzük, sem elvenni, sem hozzátenni nem kell, de nem is lehet semmit már – mindezek bizonyítják, hogy mindennek helye van, s lehetünk mi magunk is jókor jó helyen. A workshopok revelációit az „ezt épp nekem találták ki”, „pont erre volt szükségem” érzések erőteljessége alapozza meg, szemben az egyetemi tanulmányok diffúz kételkedésével: vajon jó helyen vagyok? Vajon összeér valahol ez a sok tudomány?

Érzés, kételkedés, kérdés, meggyőződés – hol alakulnak ezek, hol érnek össze, hol fordul egyik a másikba? Milyen munka eredménye, hogy végül akár a sok kételyt is elégedetten nyugtazzuk, mint az előítéleteink felülbírlására fordított gondolkodás hozadékát? Vesd össze: „– gondolatjel: ha egy napot végigírok és másnap sorról sorra kihúزم, tehát nem marad semmi, az két nap jó munka –” (Esterházy 2003).

A munka, ami van, de felmutathatóan még sincs. Az eredmény, ami az elfoglaltság miatt nem kétséges (az eredmény maga az elfoglaltság), nem magyarázza elégségesen azt, hogy mi adja az erőt a munkához. Mit mond magának közben a szerző? Mi van a szerző fejében?

Minden fejben dől el, szokták mondani. Szoktuk mondani – fejben.

És ha csak a végigírás lenne is. Milyen munka eredménye látni megduzzadni a szöveget? Egyszer csak jóval több, mint aminek indult, nem csupán a – mondjuk – egy nap jó munka van, hanem ott van az a munka is, amit nem is mi végeztünk el: „sokkal több összefüggés, nyelvi játék, mélység és sekélyesség található a szövegben, mint amennyit az író beletett” (uő.).

Az író a fejből teszi be. Megbeszélgeti magában, leírja. Vagy nem beszélgeti, csak leírja. Nyilván, hiszen ha már ott magában ugyanazt a nyelvet beszélne, akkor az a több már ott belekerülne, és akkor mégis őbelőle kerülne a szövegbe. Valami beszélgetés azért van, ott bent, magunkban is. Egyezkedés, osztogatás (az ész), valami, amit nem mondunk, de jól odagondolkodjuk. Hát ez lenne az, ami teljesen fölösleges. Ha valami osztanivalód van mással, mondd ki. Ha magaddal van, hát az a nehezebb eset, akkor valóban magadban kell megoldanod. Ilyenkor ismét a „helyükre kerülnek a dolgok” állapot a cél, nem meggyőzés, nem nyelvi játék. Az a tét, hogy összeálljon a kép, jussunk egyről a kettőre.

Ha meggyőzés, akkor retorika. Mert valakit, aki nem, valamiről, ami igen. Ha játék, akkor retorika, mert hiszen csoda, s ha nem akarom is, működik. „Jobb korokban ezt elfogadták közvetlen Isten-bizonyítéknak.” (Esterházy uo.) Ha rend és őszinteség, akkor milyen retorika? Milyen nyelv? Milyen nyelven kell, érdemes magunkban, magunkkal beszélnünk?

A nyelvi, retorikai helyzet feltételezi azt, hogy lenne egy talán fiktív, de legalább képzeletben mégis kijelölhető semleges nyelvhasználat. Amikor nem élünk retorikai fordulatokkal, amikor nem rendezzük valamely műfaj követelményeinek megfelelően mondandónkat szöveggé, amikor nem a célközönségünkből kiváltani szándékolt hatás érdekében cselekszünk nyelvileg.

És ehhez nagyon hasonlít, ám helyileg mégis mintha egész máshol lenne a nyelvben az őszinteség követelménye. A klasszikus retorikában a gondolatalakzatoknál van arról szó, hogy a beszélő tud valamit (azaz a kijelentés referenciája problémamentesen ugyanaz lenne a valóságban és a fejben), és ehhez képest mond valami mást: például az „Ejnye, kicsit szőke vagy ezzel a parókával!” kijelentés litotészszerű, amennyiben a beszélő úgy érzékeli, valójában nagyon is szőke az a paróka, és irónia, amennyiben nem is szőke a paróka. Mindkettő a „nem azt mondom, amit gondolok” esete, a litotésznél kisebbítés van, az iróniánál ellentét. Őszinte akkor lennék, ha azt mondanám, amit gondolok, és persze ezt a külső szemlélő is leellenőrizhetné azon, ami van. Egy másik klasszikus példamondat így hangzik: „Ez a nadrág kicsit szűk” (Vajda 1998.), és talán egyértelműbb, hogy az, akin a nadrág van, nem tudja (és feltehetően ezért kérdezte meg), hogy milyen is a nadrág. Azt, hogy mi is van, a kért válaszából tudja meg, és abból fog rájönni, hogy a válaszadó mit is gondol, hogy milyen paralingvisztikai eszközöket használ (hanglejtés, hangsúly), vagy mit fejez ki a testbeszéde (arckifejezés).

A retorika nézőpontjából a beszélő mindig tudja, hogy mit gondol. Ha mást is mond, az eltérést tetten érhetjük. A beszélő magában őszinte. A gondolatai őszinték, csak éppen nem azokat mondja ki. A semleges, őszinte mondatok – ezekben kommunikálnánk magunkban a világról. Csakhogy ilyen nyelv nincsen, vagy még magunkban sem beszéljük. Egyrészt az idő miatt: ezeket a mondatokat nem gyártjuk le, operatívabb rögtön mondani, ami eszünkbe jut, és amibe a litotészszerű vagy éppen

iróniaeffektus be van építve. Másrészt mert sokszor nem tudjuk, mi is van: szük-e vagy milyen a nadrág, milyen is az a paróka. Készen kapott, illetve könnyen legyártható mondataink vannak azokra a kommunikációs helyzetekre, melyekben gondolunk valamit a kérdezőről, gondolunk valamit magunkról, a törekvésünk pedig ezeknek a korábban igazolt felismeréseknek a megerősítése.

Meglátásom szerint tehát igazából a legtöbbször fogalmunk sincsen, mit gondolunk. Mi magunk vagyunk a nadrágban, de hogy a nadrág nekünk milyen, az rengeteg gondolattöredék alapján valamilyen (s ez is változó, persze mosás után más), s mindennek nincsen köze ahhoz, hogy a nadrág valójában milyen (na persze amilyen a PR-ja). Számít a nadrág szabása-anyaga-színe, számít, hogy milyen tevékenység végzése közben fogom (legtöbbször) viselni, és számít, hogy van-e másik nadrágom (ha van több, ezzel is elégedettebb leszek, s ezt a hasonlatot most nem akarnám a kapcsolatokra vonatkoztatni, de lehet; másrészt viszont, ha nincsen, és nem is lehet másik, akkor ez nagyon sok tépelődésnek (olvasd: hiszti) elejét veheti, „kislányom, te is látod, hogy nincsen másik a szekrényben”). Számít, hogy milyen képet képzelek mások fejébe a nadrágról, magamról a nadrágban, és számít, hogy van-e egy mondat, amit valaki a nadrágomról mondott. Ha van dicsérő mondat, az jelentősen megnövelheti a nadrág értékét. Egy mondat, ami eszembe jut. Az elismerő pillantások is eszembe juthatnak, persze.

„A metaforák sokkalta szívósabbak, mint a tények.” (Paul de Man 1999. 15.) Ahol ez a mondat elhangzik, éppen arról van szó, hogy megcáfolhatunk összefüggéseket, viszont az a nyelv, amellyel arról az összefüggésről korábban beszéltünk, újratermeli önmagát, a metafora képes beszéd, ami képes más, újabb összefüggés szolgálatába állni. A ház, amiből kihálnak a lakók, még mindig ház, és újabb lakók szolgálatára is képes. S mivel a lakók abban hasonlítanak, hogy alapjáraton ugyanazok az igényeik, már a ház tervezésénél eldőlt (s előtte már, fejben), hogy hogyan érdemes majd használni. Minden lakó dönthet afelől, hogy hová teszi az ágyát, de valahová tenni fogja, s akkor már valószínűleg nem a csap mellé. „[A]z irodalom valamifajta – belsőt és külsőt különválasztó – szelence, az olvasó vagy kritikus pedig az a személy, aki felnyitja a fedelet, hogy szabadon eressze azt, amit belérettettek, és másoktól elzártak. Nem igazán számít, hogy a szelence belsejét tartalomnak vagy formának, azt pedig, ami kívül van, jelentésnek vagy megjelenésnek nevezzük-e. Az immanens kritikát a külsődlegessel szembeállító visszatérő vita egy olyan belső/külső metafora égisze alatt áll, melyet soha nem vonnak igazán kétségbe.” (De Man uo.)

A szelence a szívós metafora. A doboz. A ház, amibe újra meg újra beköltözik valaki. A mondat, ami a nadrágomat dicsérte, s újra meg újra felveszem a nadrágom, mert a mondat rólam szól, és engem dicsér. És ezt a továbbiakban senki nem tudja, csak én. A dicséret egy valamikor akkor és ott állapotra vonatkozott, és ebből lesz mindig itt és most. Jelen. Igen, Pistike is jelen van, Petra is, de ez itt éppen én vagyok.

Megkockáztatom, legtöbbször nem is érdekelnek a tények. A metaforák is azért, mert ilyen gyönyörű jelen-élményekhez segítenek. Nem mindig gyönyörű. Észvesztető dolgokat is ki lehet találni. Azért működnek, és azért hitelesek, és azért nem tudjuk kivonni magunkat a hatásuk alól, mert jelenléttel szólítanak meg, és töltenek fel: „– Nincsen apám. – Jelen.”

Lackfi János iróniával írt az újabban leginkább gyerekversek szövege, illetve tankönyvekbe kerülő szövegek kapcsán el-elszabaduló indulatokról: „Úristen, gyerekek! Gyanútlanul lapozgatok egy tankönyvet, mert azt remélem, toleranciára, szeretetre nevelő művekre bukkanok majd benne. Erre mit látnak guvadó szemeim? »Tiszta szívvel betörök, ha kell, embert is ölk.« Na, azt a beteges, sötét véglényt, aki ilyeneket leír, azt is a vonat elé kéne lökni!” (Lackfi, FB-poszt, 2016. február 24.) Mit

lehet egy vita hevében higgadtan mondani, hogyan lehet a szó szerinti olvasást gyakorlóknak más olvasásmódokat is megtanítani?

Az egyik út nyilván a humor: akkor már értsünk mindent nagyon szó szerint. Alapgyakorlatnak ajánlható Lackfi *Tanácsok kezdő nyelvhasználóknak* című verse. S miközben nagyon szó szerint értjük a szavakat, láthatóvá válik, hogy miből is van a szó. A szó anyaga, matériája a betű, ami kicsúszik az ellenőrzés alól, mondjuk-mondjuk mondanivalónk fontosságának tudatában a fontos dolgokat, közben meg a betűk szintjén becsúszik egy rím, egy ismétlődés, egy kakofónia. Ez a másik út, a matéria viselkedésére, nehézségére, ellenállására vagy könnyűségére való odafigyelés. „Szokták mondani, az író szerszáma a nyelv. Ez majdnem igaz. Én szívesen látom az írot, magamat – mint kézművest. Még inkább kőműves. Kőműves. Téglá, malter, rakni, nő a fal, leomlik, újra, föl-le, Kelemenné, szóval valami nő.” Azaz „írtam, hogy rakosgatjuk a téglát, nő a fal, és akkor eszembe jutott, hogy hány és hányszor kiderül, hogy amit fölraktunk estére, leomlott reggelre, hogy az nem is fal volt, hanem legjobb esetben árok – gondolatjel: ha egy napot végigírok és másnap sorról sorra kihúzom, tehát nem marad semmi, az két nap jó munka, nulla linea, sine dies –, innen logikus ugrás a Kőműves Kelemenné, aki nemdebar nő. Az én kis linkségem már nem emlékezett, csak a nyelv, hogy a mondat elején volt már egy nő, de nem asszonyállatként, hanem igeként, cherchez le verbe!” (Esterházy 2003.)

Hoppá! Ezt így csak magyarul lehet. Ezt így csak Esterházy tudja. Ezt így csak én értem! – Az anyagira, a hordozóeszköze, a médiumra való figyelem egyféle jelenlét-játéknak, jelenlét-gyakorlatnak is beillik. Mert végső soron a sok kicsi itt és most, az egymást követő pillanatnyi jól-érzem-magam és jelen-vagyok-abbam-amit-csinálok állapotok hordoznak olyan megfelelést, olyan rend-élményt, amire folyton törekszünk.

Testbeszéddel foglalkozók egyre gyakrabban hangsúlyozzák az úgynevezett visszahatás törvényét (Pease 2015. 36.), azaz annak jelenségét, hogy egy bizonyos gesztus a kitartó tudatos használat során beépül, és létrehozza azt a tudati állapotot, ami szükséges az önkéntelen, ellenőrizetlen használathoz. Azaz ahogy Amy Cudy (2012) fogalmaz, a testbeszéd beszélője maga is elhiszi, amit mutat. A testbeszéd esetében maga a test a médium, mely kifejezésre juttat belső érzéseket, attitűdöket.

És itt érdemes visszakanyarodnunk ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan is érdemes magunkkal beszélnünk. Ahogyan a közönség meggyőzését célzó gesztusokat, úgy valójában azt is mind elhisszük, amit magunknak mondunk. „Nem tudom megcsinálni, nem tudom megcsinálni” vs „képes vagyok rá, megcsinálom”. „Engem már nem szeret senki sem igazán” vs „szeretetreméltó kis figura vagyok”. „Én vagyok a hibás” vs „megtettem mindent, ami tőlem telt”. „Tehetetlen vagyok” vs „meg tudom oldani”. Tessék választani!

A belső kommunikáció a mentális háztartás fenntartására irányul, és az energiák, érzések karbantartását célozza. Nincs hiszti, mert fölösleges. Körülbelül olyan értelemben, mint Parti Nagy Lajosnál a lecsó. Májusban nincs, mert nagyon drága. (Vö. Szűts 1999. 398.) Viszont: 1. beszélni kell mindenről magunkban, magunkkal is; 2. kimondani, amit szeretnénk (tervezés); 3. arról, amit nem szeretnénk, arról hallgatni kell gondolatban is, illetve törölni („ezt törölöm”, „ezt visszavonom”); 4. egyszerűsíteni (kiszőni a cselszöveget), amennyire lehet, azaz addig gondolni újra, míg a legtisztább megoldáshoz jutunk (a retorika felékesítő elokúciós törekvéseivel ellentétesen), 5. oldani (mint pezsgőtablettát a vízben) a problémát. A problémamegoldás sokkal inkább simítás, egy összekuszálódott csomónak a kioldása, és nem gordiuszi megszűntetés. Egy rossz program felülírása, újrakódolás. Mindig ott marad a csomó újraképződésének a lehetősége, csak hamarabb észrevesszük, hogy valamiből csomó készül alakulni, illetve ha már ott van újra, jobban tudjuk kezelni. (És ez megint el-

lentétes lehet a retorikai szituáció hatásra és annak továbbgyűrűzésére vonatkozó működésével.)

A harmadik ponthoz kívánkoznak pontosítások. Bár mindaz, amit nem szeretnénk, első körben nagyon is hétköznapi kívánságok listája, ide tartoznak mindazok a félelmek, víziók is, amikkel nem is akarunk foglalkozni, és reflexszerűen is elhessegetjük őket magunktól. Továbbá mindaz, ami nem vagy nehezen tudatosítható. „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Wittgenstein (2004. 103.) mondata szerint semmi baj a csenddel. Tudásunk, nyelvi cselekvési lehetőségeink végesek, a nyelv nem fedi le a mindent. A fenti mondat leginkább azt állítja, hogy: van, amiről nem lehet beszélni. A hallgatás viszont nem vereség. A hallgatás annak útja, hogy amiről nem tudunk beszélni, azt másképpen közelítsük meg. Amiről nem lehet beszélni, arról gondolkodni, belső beszédben foglalkozni sem érdemes.

Ugyanúgy, ahogy jogunkban áll tudni, hogy valaminek mi lehet a következménye (a gyógyszer fejfájást, egyebet okozhat, a dohányzás halálos betegséget, a profi sportolástól a test torzulhat, az olvasás tágíthatja a látókört, a beszélgetések toleránsabbá tehetnek), jogunkban áll bizonyos dolgokról nem tudni. Azaz jogunkban áll tudni, és a fentiek mind tudhatóak is kell legyenek. De azokban az esetekben, ahol nem egy megszüntethető cselekvés az ok-okozati összefüggés alapja, vagy nem tudunk visszamenni addig a cselekvésig, aminek a megszüntetése elejét venné a problémának, olyankor is kötelező a következmények tudása? A tudomásul vétel során, fejben, gondolatban nem alakul-e át az „okozhat”, „torzulhat”, „tágíthat” okká, torzulássá, tágulássá? A csodával határos gyógyulások pontosan arról árulkodnak, hogy amennyiben valaki nem vesz tudomást arról, aminek be kell következnie, és egészségesnek gondolja magát, akkor több eséllyel válik gyógyulttá.

Jogunkban áll nem tudni arról, ami nem tartozik ránk. Jogomban áll kikapcsolni a televíziót. Jogomban áll (időnként) nem elérhetőnek lenni telefonon, e-mailen. Jogomban áll csendben maradni, nem tölteni fel tartalmakat azokra a felületekre, amelyek felhasználói tartalmaknak köszönhetően működnek.

Hans Ulrich Gumbrecht a jelentésazonosító és -termelő gyakorlatokkal szemben fogalmazza meg a jelenléthatások átélésének tapasztalatát. Tulajdonképpen nem mondja azt, hogy fel kellene hagyni az értelmezéssel, azaz a jelentéseknek a tulajdonításával, és teljesen ki kellene lépni a „jel korszakából”, aminek berekesztődését már Derrida megjósolta (Gumbrecht 2010. 47.), hanem azt, hogy az értelmezést kiegészítő olyan tevékenységeknek is szenteljünk figyelmet, amelyek a jelenlét és az anyagiság tapasztalatára irányulnak. A jelentéskultúra és jelenlétkultúra lényegesen különbözik az emberi önreferencia, a tudás, a jel fogalma, a cselekvés minősége és hatóköre, a tér és idő felfogása, az esemény, a játék és a fikció szempontjából (uő. 69–72.), ám a „jelenlét és a jelentés mindenestre mindig együtt jelentkezik, és mindig feszültségben állnak egymással. [...] És nem éppen azért vágyunk-e a jelenletre, nem azért olyan intenzív a vágyunk a kézzelfoghatóra, mert saját mindennapi környezetünk szinte legyőzhetetlenül tudatközpontú? Ahelyett, hogy arra kelljen gondolni, mindig és végeláthatatlanul, mi minden lehetne még, néha kapcsolatba léphetünk létezésünk egy olyan rétegével, amely a világ dolgait egyszerűen közel akarja érezni saját bőrünkhöz.” (88.)

Ahogy egy egyszerű beszélgetésben kiderül, hogy bármi válhat jellé, önmagán túli jelentés hordozójává, ugyanúgy mindaz, ami jel, megtapasztalható önmagában, saját anyagiságában is. A jelentések viszont sokszor jelenvalóbbak, mint a magatehetetlen materiális jelölők, és tetszetősebb egy szerepben ellenőrzött körülmények között érezni, mint a magunk testében jelen lenni. A legjobb jelenléty gyakorlatokkal mégis éppen a legnagyobb jelentésgyárak, az irodalom, a film, a színház szolgálhat-

nak, amikor megszólítanak, és érzékelhetővé teszik számunkra magát az érzékelést, jelentéssé a jelenlétet.

■ IRODALOM

- Cudy, Amy: *Your body language shapes who you are.* (2012)
https://www.ted.com/talks/amy_cuddy_your_body_language_shapes_who_you_are?language=en
- De Man, Paul: *Szemiológia és retorika.* In: Uó: *Az olvasás allegóriái.* Ford. Fogarasi György. Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1998.
- Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből.* Magvető, Bp., 2003. <http://pim.hu/object.d8f182da-fdfa-45ba-914f-2688ce822346.ivy>
- Gumbrecht, Hans Ulric: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít.* Ford. Palkó Gábor. Ráció – Historia Litteraria Alapítvány, Bp., 2010.
- Lackfi János: *Már megint mi került a tankönyvekbe?* (2016)
<http://www.szeretlekmagyarorszag.hu/mar-megint-mi-kerult-a-magyar-tankonyvekbe/>
- Pease, Barbara – Pease, Allan: *A testbeszéd enciklopédiája.* Ford. Nemes Anna. Park Könyvkiadó, Bp., 2015.
- Szűts Zoltán: *Után-zok ok nélkül, utánzok zok nélkül? Parti Nagy Lajos: Sárbogárdi Jolán: A test ördöge.* Vigilia 1999. 5. sz. http://vigilia.hu/node/Vigilia_1999_05_facsimile.pdf
- Vajda András: *Költészet és retorika.* Universitas Kiadó, 1998.
- Wittgenstein, Ludvig: *Logikai-filozófia értekezés.* Ford. Márkus György. Atlantisz, Bp., 2004.

OZSVÁTH ZSUZSA

egy városkép

fáznak már a házak,
ajkuk cserepes ajtó
kitátják és kijön
rajtuk néhány jelszó

megnyúlt szemek a hidak
túlpartra tekintők –
befeszült horgas inak
kétoldalt a hídfők

doromboló macskakő
hallgat a talp alatt
füljáratban visszhangzó
elejtett szavakat

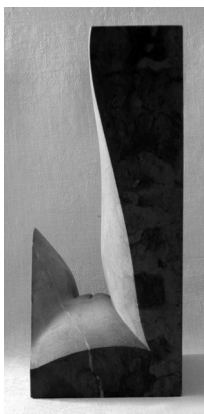
gondúzó

39

nem vagyok én már
szomorú
messze battyog a
buta bú
kiderülök mint az
égen
a kék technicolor
régen
lesz most itten
hálívúd
gonoszoknak
felisút
lépes mézzel
teli kas
karácsonykor
teli has
öröm leszek
ürömben
instant retus
tükörben
nagy esőben
délbáb
vagy az ól
ju níd iz lát
miért is lennék
szomorú
messze battyog
a
bu
ta
bú

PLÉH CSABA

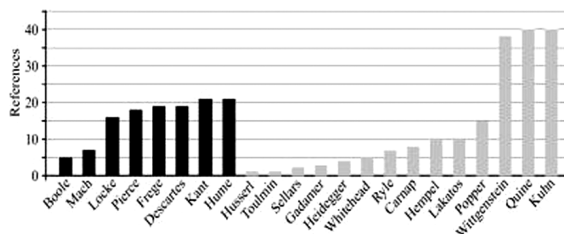
WITTGENSTEIN ÉS A PSZICHOLÓGIA: NÉHÁNY ÚJ SZEMPONT

A pszichológiának nem szabadna elfelejtenie, hogy a filozófia és a pszichológia kiinduló tényei ugyanazok, bizonyos megnyilatkozások, és nem valamiféle belső szem előtt lezajló folyamatok...

40

■ Nem valami szellemről vagy kizárólag a filozófiatörténetek számára releváns dologról beszélünk, amikor a mai kognitív kutatás és ezen belül a pszichológia és Wittgenstein viszonyát keresem. Az 1. ábra mutatja, hogy a mi szakmánk egyik alapvető integratív folyóirata, a *Cognitive Science* hasábjain negyedszázad alatt a kortárs filozófusok közül – Quine és Kuhn mellett – Wittgenstein volt a leghivatkozottabb.

1. ábra A legtöbbet idézett újkori és 20. századi filozófusok a *Cognitive Science* lap hasábjain (előbbieket szürkével, utóbbiak feketével)¹

Ugyanakkor, mint Chauviré fogalmaz, sajátos feszültségre figyelhetünk fel Wittgenstein és a kognitív tudomány kapcsolatát vizsgálva. Úgy tűnik, mintha Wittgenstein három tekintetben is a múlté lenne. Nem mentalisztikus; a nyelvi fordulatot, vagyis a múltat képviseli; s antiszcientista, amennyiben a filozófia önállóságát hirdeti. Wittgenstein üzenetét azonban nem szabad dogmatikus módon értelmeznünk. Ehhez mind a

¹ Az MTA Bölcsészeti Kutatóközpont Filozófiai Intézetének 2015. november 20-án szervezett, *The Cultural Heritage of Central-Eastern Europe – Commemorating Katalin Neumer* című konferenciáján tartott előadásomnak a *Korunk* felkérésére alakított, szerkesztett változata.

szaktudományokat, mind a Wittgenstein-filológiát a korábbinál kifinomultabban kell kezelnünk.² Attitűdömet e dolgozatban alapvetően egyfajta kettősség jellemzi: elismerem Wittgenstein provokatív (mintegy posztumusz) üzenetét a klasszikus kognitív szemlélet irányába, ugyanakkor úgy vélem, nem érdemes emiatt az egész kognitív vállalkozást egy konstrukcionista metaelméletbe beállítani. Szerintem Wittgenstein nem kizárólag radikális konstrukcionista módon értelmezhető, mint azt például a neves pszichológiaelemző filozófus, Rom Harré gondolja.³

A gondolat ontológiája és Wittgenstein üzenete

■ Ahhoz, hogy megértsük, mi is Wittgenstein üzenete a mai kognitív tudomány számára, világosan kell látnunk, hogy az ő kiindulópontja a 20. század fordulójának antipszichologista logikai álláspontja. A logika és a szupraindividuális szerveződések elsődlegessége megjelenik mind a *Tractatus*ban, mind a *Filozófiai vizsgálódások*ban. A *Tractatus* híres mondata azt hirdeti: „A logika nem tan, hanem a világ tükörképe. A logika transzcendentális.” (6.13)⁴

Wittgenstein kiindulópontja, mint sok filológus bemutatja, Frege antipszichologizmusa. Fregétől veszi át azt a gondolatot, hogy az emberi elmének a klasszikus empiricista pszichológiában dédelgetett asszociatív metaelmélete nem tud mit kezdeni a kijelentésekkel. Ezért objektív igazságelméletekre kell törekednünk. A kijelentések, amelyek ezeket hordozzák, kívül állnak a pszichológia hatáskörén.

Ma sokan úgy véljük, hogy ez csupán az *akkori pszichológiára* volt igaz. Mi is történt a kognitív tudomány fővonalában Frege után hetven évvel és Wittgenstein első műve, a *Tractatus* után negyven évvel? Beengedtük Fregét az egyéni elmé(k)be – ahogy Jerry Fodor fogalmaz a híres LOT (*Language of Thought*) koncepciójában. Az emberi elmét magát valamilyen veleszületett módon egy propozicionális kalkulussal ruházzuk fel.⁵ A klasszikus komputációs elmefelfogás szerint Fregét és a *Tractatus* beletesszük az egyes emberek fejébe. Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelvi fordulat az egyéni elmével a nyelvet és a logikát állította szembe. Ennek a nyelvi fordulatnak Frege mellett Wittgenstein és Russell voltak a kulcsszereplői. Fél évszázaddal később Frege visszacsempészésével az emberi egyéni elmébe valamiféle kognitív ellenfordulat jött létre.⁶

Hogyan is folytatódott a depszichologizáció Wittgenstein későbbi munkásságában? Ahogyan Laugier elemzi, az emberi elmét Wittgenstein nem pszichológiai módon akarta „kezelni”, mert úgy vélte, hogy többet tudhatunk meg az elméről a logikából, mint a pszichológiából. Az 1930-as években Wittgenstein a pszichológia filozófiai alapjairól szóló írásaiban, miközben látszólag szakít a *Tractatus*szal, tovább folytatja az emberi elme nem pszichológiai megközelítését. „Megtartotta az emberi elme nem pszichológiai felfogását. Itt azonban már nem logikai szükségszerűségről, hanem nyelvtani szükségszerűségről, a szabályok és a használat szükségszerűségeiről van szó.”⁷ Ennek során Wittgenstein két gondot lát abban, hogy a pszichológiát tudományossá tegyék. Az egyik az általánosításra törekvés és az egyedi tények közti feszültség, a másik pedig, hogy a cselekvés és a viselkedés nem azonosak egymással, a cselekvésnek van egy intencionális oldala is.⁸ Vegyük észre, hogy itt, a harmincas években Wittgenstein már nem a klasszikus empirista asszociatív szubjektív pszichológiával küzd, mint Frege nyomán a *Tractatus*ban, hanem a kor behaviorizmusával. Ahogy a *Filozófiai vizsgálódások* neves zárópasszusában mondja: „A pszichológia zavarodottsága és sivársága nem magyarázható azzal, hogy »fiatal tudomány«; állapota nem hasonlítható például ahhoz, amilyen a fizika ifjúkorában volt. A pszichológiában ugyanis kísérleti módszerek vannak, és *fogalmi zűrzavar*... A kísérleti módszer megléte elhithető velünk, megvannak az eszközeink, hogy meg-

szabaduljunk a problémáktól, amelyek nyugtalanítanak bennünket, holott probléma és módszer egymás elől kitérve futnak tova.”⁹ A pszichológiának nem szabadna elfelejtenie, hogy a filozófia és a pszichológia kiinduló tényei ugyanazok, bizonyos *megnyilatkozások*, és nem valamiféle belső szem előtt lezajló folyamatok s nem is a mechanisztikusan értelmezett viselkedés mozzanatai. Eközben világosan el kellene különítsük az első és a harmadik személyű perspektívákat, és ennek keretében fogalmilag tisztáznunk kellene a naiv pszichológia amalgámjait. Fogalmi elemzésre van szükségünk mint a naiv pszichológia közvetlen ellentétére.

A pszichológiai kijelentések nyelvi értelmezését világosan mutatja Wittgenstein két posztumusz könyve a pszichológiáról.¹⁰ Az első könyvről írott kritikájában Hacking, később pedig Marques úgy elemzi Wittgenstein pszichológiai kritikáját vagy elemzését, mint amiben az új elem a nyelv kizárólagos reprezentatív funkciójának feladása más beszédaktusok érdekében – vagy ahogyan Marques mondja, a pszichológiai igék (*hinni, látni, vélni, kívánni*) első személyű használatának elemzése valójában a mai kognitív kutatás propozicionális attitűdjeinek kérdését állítja a pszichológia fogalmi rekonstrukciójának középpontjába.¹¹

Wittgenstein úgy véli, hogy nincsenek rejtett, nem közvetlenül látható dolgok. Mindennek „meg kell jelennie a viselkedésben”. A mai világban azonban, ahogy Aucouturier világosan elemzi, az alapkérdéssé éppen az válik, hogy a rejtett reprezentációk és a viselkedés mögött milyen viszony van, hogyan érhető tetten a viselkedésben a „belső”, ami feltételez egy rejtett mozzanatokra építő módszertant.¹²

Wittgenstein maga világosan kiáll a naiv pszichológia koncepciójával szemben, amely naiv pszichológia majd a későbbi kognitív tudomány egyik vezérelve lesz a „népi pszichológia” néven.¹³ „A pszichológiai fogalmak egyszerűen hétköznapi fogalmak. Nem olyan fogalmak, amelyeket újonnan alakított volna ki saját maga számára a tudomány, amilyenek a kémia vagy a fizika fogalmai. A pszichológiai fogalmak úgy kapcsolódnak az egzakt tudományok fogalmaihoz, mint az orvostudomány fogalmai a betegápoló öregasszonyok fogalmaihoz.”¹⁴

A mai elmefilozófiában a – még a klasszikus kísérleti lélektan kritikájából kiinduló – antikognitivistáknak Wittgenstein-olvasat és a tényleges kognitív tudomány közt fontos eltérések vannak.¹⁵ A kognitivisták felfogás szerint a viselkedés mintegy tünet-szerűen mutatja éppen a mögötte álló reprezentációt. Wittgensteint évtizedekkel követően a modern kognitív kutatás majd abból fog kiindulni, hogy például a belső dolgokra – gondoljunk például a képzeletvilágra – abból következtetünk, hogy miként viselkednek a személyek. Hogyan, milyen átalakítások révén vetik össze a most látott és a korábbi képet, mennyi idő alatt teszik ezt pl. az elforgatás függvényében. Az antikognitivisták szerint viszont a belső, pszichológiai mozzanatot nem lehet megfigyelni – gyakorlatunk, cselekvésünk, valamint nézőpontunk konstruálja meg; ezért a viselkedéshez képest túl- vagy aluldeterminált. A valós kognitív kutatásban mind ezen figyelmeztetések ellenére úgy véljük, hogy a reprezentációnak igenis bizonyítéka a viselkedés. Úgy hisszük, hogy igenis vannak rejtett affinitások anélkül, hogy a belső szem doktrínájához fordulnánk.

A másik mozzanat, amely Wittgenstein számára is fontos volt, *viselkedés és cselekvés eltérése*. Az emberi cselekvésnek mindig van célja, mindig van intencionalitása. A mai kognitív tudomány újítása e téren, hogy az intenciótulajdonítást nem csupán saját viselkedésünkre vonatkoztatja, hanem másokéra is. Tomasello, Gergely és Csibra úgy gondolják, hogy a cselekvésnek tulajdonított intencionalitás együtt bontakozik ki és együtt jár a társas elme feltételezésével. Cselekvéses szerveződést egy társas keretben látunk. Ágenciát mindig akkor tételezünk, ha feltételezzük, hogy valaki ott belül lakik, aki mintegy úr a házában.¹⁶

A radikális felfogások szerint Wittgenstein helyes olvasatban teljesen elveti a tudományos pszichológia lehetőségét. Williams értelmezésében „Wittgenstein elveti a tudományos pszichológia lehetőségét; vagyis bármilyen olyan elméletét, mely a viselkedést belső mentális okokkal magyarázná... Fel lehet persze oksági kérdéseket tenni, ezek azonban nem a viselkedés pszichológiai okaira hivatkoznak. Másként fogalmazva, wittgensteiniánus szempontból vannak agytudományok, de nincsenek kognitív tudományok.”¹⁷ Walton egy 1998-as disszertációban részletesen elemzi ezeket a radikális felfogásokat. Szerinte, ha például azt mondom, azért tudom, hogy mi a *düh*, mert valahol magamban a düh tárgyára mutatok, akkor a wittgensteiniánusok szerint tudásom zavaros. Ha pedig azt mondom, hogy a megfelelő számítások agyi információfeldolgozás révén mennek végbe, akkor a wittgensteiniánusok figyelmeztetnek arra, hogy a szabály nem tartalmazza saját alkalmazásának eljárás módját, és végtelen regresszushoz vezet, ha megpróbálom megmagyarázni, hogyan is működnek az információfeldolgozási rendszerek. Wittgensteiniánus értelemben a pszichológia és a filozófia szimbiotikus viszonyban vannak. A pszichológia elméleteket javasol, a filozófia pedig lebontja ezt az elméletet, mert fogalmilag zavarosnak tartja. Ugyanakkor – mondja Walton – valójában arra lenne szükség, hogy egyszerre váljon világosabbá mind a pszichológiai, mind a filozófiai értelmezés. „Nincs egyetlen wittgensteiniánus pszichológiai módszer, valami új információszerzési mód, mely Wittgenstein filozófiai meglátásaira alapozva új típusú adatokat eredményezne. Wittgenstein filozófiájából egy új pszichológiát fabrikálni az ő örökségének legfontosabb mozzanatát ignorálja. [...] Wittgenstein nem kínál új pszichológiát, csak egy eljárást a kutatás ellenőrzésére, hogy ne azt ismerjük fel, hogy módszereink primitívek, hanem azt, hogy ezekkel a módszerekkel *néha* agrémeket kergetünk.”¹⁸

Néhány Wittgenstein-fogalom sorsa a pszichológiában

■ A pszichológiában és a kognitív tudományban a Wittgenstein-értelmezés sugallta megalapozó üzenet tehát kettős: vagy tisztánlátásra s fogalmi elemzésre, mintegy konceptuális leíró lélektanra serkent Wittgenstein, vagy éppenséggel azt akarja mondani, hogy szakmánk egyáltalán, mint olyan, lehetetlen. E mellett a fogalmi elemzés mellett Wittgensteinnak, különösen a késői Wittgensteinnak számos fogalma rendkívül népszerűvé vált. Nem arról van szó, hogy pontos filológiai átvételek lennének, hanem arról, hogy a tudósok könnyed olvasatában inspiratív módon gazdag kutatási programok kiindulópontjává váltak. Miközben felsorolom ezeket, érdemes emlékeztetni rá, hogy valójában ezek a sokszor kifinomultságok nélküli átvételek jelentik Wittgenstein legfontosabb adalékait a modern pszichológiához. A fogalmak a gondolkodás kereteit alakítják, ugyanakkor operacionalizáló törekvések keretébe kerülve egyben maguk is finomodnak, illetve a Wittgensteintől nem idegen belső inkoherenciájuk is kiderül.

Kép. A pszichológiában ennek karrierje nem a *Tractatus* tényállás-kép koncepciójának értelmezéseként jelenik meg, hanem egy szoros értelemben vett szenzoros ontológia része lesz. Az 1960-as évektől megjelenik a belső kép új doktrínája, majd Paivio kettőskódolás-elmélete, s a kép mint átfogó megismerési mozzanat jelenik meg majd Lakoff és követőinek metaforaelméleteiben, melyek az elvonatkoztatást is a képek keretében kezelik.¹⁹

Játék. Wittgenstein, amikor a *Filozófiai vizsgálódások* nevezetes I/23. passzusában bevezeti a nyelvi játék fogalmát, ezt a sokféleség értelmezésére teszi, amikor egy szerszámosládához hasonlítja a szavak világát, s annak felmutatására, hogy milyen sok mondathasználati módunk van a leírás mellett (*parancsot adni, elmesélni, színházat játszani* s így tovább).

A gyermeknyelv kutatásban ez az ihletés hamar megjelent. Jerome Bruner és munkatársai az elsők között vezették be a gyermeknyelv kapcsán a „gazdag értelmezés” eljárását. Ennek keretében a videofelvételekről a gyermeki szójátékokat s a wittgensteini értelmében vett használati beállításokat próbálták egy-egy új szó és kifejezés elsajátításában feltárni. A közös mozzanat a gyermeknyelv értelmezésében és Wittgenstein koncepciójában az esszencializmus kritikája s az aktív, konstruktív nyelvépítési felfogás.²⁰ Az azóta eltelt nemzedéknyi idő alatt mind a Wittgenstein-követő, mind a vele született kognitív elveket kiemelő tábor fejlesztett Bruner eredetileg meglehetősen impresszionisztikus felfogásán.

Nelson igen világosan rekonstruálja a wittgensteini ihletést ebben a folyamatban a nyelvsajátítás szótanulási összetevőjére nézve:

I. A jelentés használat s nem elvont fogalom függvénye.

II. A szabálykövetés közösségi eredetű.

III. A közösség fogadja el, hogy valakinél a közös életmódnak megfelelően kialakult-e egy fogalom.

IV. Az egyén kikövetkezteti a használati kritériumokat.

V. A jelentés tehát nem mentális entitás.²¹

Nelson elemzésében ennek a használatalapú felfogásnak az empirikus értelmezéseit nyújtja Tomasello és a gyermeknyelvi pragmatikus tábor képviselői, akik a közösségből indulnak ki, s abból, hogy a gyermek a közös figyelem irányítása keretében sajátít el szavakat, a Másik, a Tárgy és a Jel hármasságában. A másik tábor viszont egy individualisztikus kognitív keretben képzelel el a szótanulást. A gyermek egyetemes elveket követ, melyek mintegy kiinduló korlátok (pl. ha más nem szól el-lene, az új szó egy tárgysztyára vonatkozik). Mint Nelson is rámutat, feltehetjük azt is, hogy a gyermek egyszerre kis Wittgenstein-követő pragmatikus és platonista fogalomalkító.²²

Ami a nyelvsajátítás egész kutatását illeti, Wittgenstein ihletésének sajátos lett a sorsa. A nyelvsajátításra nézve Wittgenstein híres ágostoni képe a vizsgálódások elején nagyon sok kutatás inspirálója lett. Wittgenstein úgy fogalmaz, Agostonra utalva, hogy a szemek, a testek, az arckifejezések, a hanghordozás stb. nagy szerepet játszanak a feltételezett, elméleti gyerek tevékenységében. Ez sok mai gyereknyelvi kutatás kiindulópontja lesz. Az 1970-es években Jerome Bruner gazdag értelmezési hagyományában, ma pedig a természetes pedagógia elméletében maga a szemmozgáselemzés, a gesztusok, a tekintet finom nyomon követése mind azt a rejtett meghatározottságot mutatja be, amit egyébként a pszichológia fogalmi rekonstrukciójáról szóló elméleti írásaiiban Wittgenstein annyira megkérdőjelez. Amit ő ironikusan „rejtett utalásnak” és hasonlóknak nevez, mára, a „tekintetkövető” pszichológiában alapvetővé válik.²³

Térjünk még vissza a játékra! Érdekes módon az 1950-es évek világában maga a *játék (game)* mint társadalomtudományi kifejezés nagy karriert futott be. Mindenütt a laza szerveződést, a készségszerű s racionálisan nem mindenben értelmezhető megoldásmódokat értik rajta. Itt nem közvetlen hatásról van szó, hanem az 1950-es évek párhuzamos fejlődéseiről. A tranzakcionális pszichoanalízisben, Berne munkáiban a „játszmák” az emberi viselkedés érzelm telítette, de nem teljes odaadást képviselő formái, melyek egyszerre fontosak a kapcsolatok alakításában, de akadályai is a teljes személyiséget érintő intimitásnak.²⁴ Emellett Neumann és Harsányi játékelméleteiben is középponti ez a Wittgensteinnél is alapvető szóként megjelenő terminus, amely azután a szociális viselkedés értelmezésének formális és szubsztanciális modelljeivel központivá lesz.

Szabályok. A szabálykérdés s ennek értelmezése Wittgensteinnél érdekesen játszik szerepet a mai kognitív tudományban. Chomsky mint a mentalisztikus szabály-

követés-felfogás kiemelkedő képviselője azt hirdeti, hogy Wittgenstein tulajdonképpen összhangban van a behavioristákkal, akik számára „a szabály valójában egy esetleges konstrukció, ahol egy skinneri és Quine-követő kondicionálás végül is megfelel Wittgensteinnél a gyakorlásnak”.²⁵ Chomsky az általa empiristának tartott Wittgensteint mindig úgy kritizálja, mint aki egy instrumentális nyelvfelfogást véd. Egyetlen jó szava van Wittgensteinről, az, hogy Wittgenstein rámutatott: néha a nyilvánvaló dolgokat a legnehezebb magyarázni.

A mentalisztikus kognitivisták számára a szabályfogalom a „tudni mit” és a „tudni hogyan”, valamint a regulatív és a konstitutív szabályok elhatárolásával kapcsolódik össze. Számukra a klasszikus felfogásban a fontosabbak a konstitutív és „tudni mit” jellegű szabályok, amelyek halmazokra érvényesek. A nyelvész számára – s ez majd az 1990-as évek vitáitól válik igen világossá – a szabály kivételnélküliséget, konstitutív és kreatív mozzanatot jelez. A radikális konnektionisták viszont közismerten ezt kérdőjelezik meg, s ebben az értelemben egy radikális Wittgenstein-újraolvasást hirdetnek.

A mentalisták számára a szabály ugyanolyan fontos lesz, mint a radikális Wittgenstein-hívőknek. Fokozatosan megjelenik azonban ennek keretében a szabály naturalisztikus értelmezése a modern nyelvészetben. Az esetleges társas kontingenecián alapuló és a készségalapú szabályfelfogás egyaránt megtalálja a maga szaktudósi követőtáborát. Sőt létrejön egy olyan szintetikus törekvés is, amely szerint mindkét működésmód s a nekik megfelelő világnézetek is magában a fejünkben vannak. A neurobiológiában. Jeannerod *szemantikai* és *pragmatikai tudások*, kategóriákba sorolás és cselekvés kettősségéről mint két elválasztott, de mégis együttműködő neurológiai szerveződésről beszél. Vagyis több klasszikus filozófiai dichotómiát is megközelítünk ma kissé frivolán úgy mint idegrendszeri kettőségek megfelelőit. Később, a gyors és lassú, éles és elhalványuló, szabályalapú és asszociatív kettőséget hirdető, különböző felfogások valójában a drillszerűen értelmezett wittgensteini szabály és az internálisan értelmezett szabály kettősségében értelmezik a gondolkodást.²⁶

Családi hasonlóság. Rosch prototípus-elméletében – Rosch egyébként a *Filozófiai vizsgáldások*ról írta magiszteri dolgozatát – a családi hasonlóság különösen termékeny kutatási paradigma kiindulópontja lesz, mely az arisztotelészi „minden vagy semmi” jellegű és a lazább, éleltenebb fogalomalkotási kettősséggel a mai kettős kognitív elméletek kiindulópontjává válik. Rosch a *fogalomalkotás kutatásának* nagy hangsúlybeli eltolódásait értelmezi, melynek során már Wittgenstein maga is hagyománnyá válik. A *klasszikus vagy arisztotelészi fogalomalkotás* keretében a kategória alá tartozás a *genus proximum* és a *differentia specifica* elveinek megfelelően halad, s a kategóriáknak világos „minden vagy semmi” jegyeik vannak. Valaminek ahhoz, hogy madár legyen, bizonyos tulajdonságokkal *kell* rendelkeznie. Ennek megfelelően a kategóriák határai világosak.

A másik hagyomány a *wittgensteini tradíció*. A kategóriák határai eszerint nem élesek, hanem bizonytalanok. Nem lehet megadni, hogy melyik az az ismertetőjegy-halmaz, amelyik kritériumszerűen eldönti, hogy valami a kategória alá tartozik-e. A kategória alá tartozást több szempont határozhatja meg, ahogy azt Wittgenstein híres „családi hasonlóság” hasonlata kifejezi. „Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóságok«; mert így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb. stb. És azt állítom, a »játékok« egy családöt alkotnak.”²⁷

Rosch újítása tulajdonképpen az, hogy megpróbálja egyesíteni a kategorizáció e kétféle fölfogását. *Prototípuselmélete* megőrzi a wittgensteini hagyományból a kate-

góriák viszonylagos lazaságát, ugyanakkor ezt kiegészíti a belső szerkesztettséggel. A ténybeli együttjárásokból kiindulva (a tollas lények csőrösek is) azt hangsúlyozza, hogy a valóság kategóriáknak sajátos belső szerveződésük van. A *prototípus*, Rosch legtöbbször emlegetett fogalma azt jelenti, hogy miközben egy kategóriába sok minden tartozhat, vannak azért „legjobb” esetek is. A kategóriákat belső szerkezet jellemzi: van egy magjuk, vannak centrális elemeik (fókuszai).

Az elmélet a kategóriaalakulás elveivel kapcsolatban is állást foglal. Rosch megkülönböztet biológiai alapú prototípusokat és szemantikai prototípusokat. Az elsőt tulajdonképpen emberi létünkéből meghatározottnak, a másikat inkább konvencionalizáltak tartja. Biológiai alapú prototípusok esetén nemcsak az osztályozás folyamata, hanem maga a kategóriák tartalma is egyetemes. Ilyenek lennének például a színek. Szemantikai kategóriák esetén számos elv együttese adja meg a prototípusalakulás folyamatát. A prototípuselmélet azóta a modern kognitív kutatás egyik alapfogalma, mely a Wittgenstein kiemelte esszencializmusellenesség legtermékenyebb értelmezését adja.²⁸

A mai pszichológia és Wittgenstein öröksége

■ Wittgenstein elgondolkodtat azon is, hogy mi is a köze egymáshoz az elme dekompozíciós és holisztikus felfogásainak. Érdekes látnunk, hogy maga Wittgenstein e felfogás kettőségében él. A *Tractatus*tól és Frege ihletésétől kezdve a dekompozíciós felfogások híve, ugyanakkor az 1920-as, 30-as években a német mezőelméleti és egészes mozgalmak és elsősorban az alaklélektan hatására (innen is ered például az életmód és a nézőpont fogalma nála) az egészlegesség képviselője. Nekünk is tudnunk kell, hogy e kettő valahol sajátos feszültségben és együttélésben irányítja életünket. A naturalizmus és a társas világ viszonyát tekintve a mai pszichológia meghaladja a Wittgenstein által képviselt felfogást. Mi nem gondoljuk, hogy a társas meghatározottság szemben áll a naturalizmussal. Úgy képzeljük el, hogy az ember valamilyen értelemben természetszerűen társas lény. Eközben azonban a társast és a társadalmat szigorúan megkülönböztetjük egymástól. Az elme lokalizációjának kérdésében izgalmasan fogalmazódnak meg analógiák. A mai kognitív kutatásban a társas kiszervezés és a testesítés mint alternatívák jelennek meg a hagyományos agy-elme komputációs felfogással szemben. Végül Wittgenstein finom olvasata arra is rámutat, hogy a kultúrák és az egyéb kontextuális eltérések között a közös emberi mivolt, amelyet Neumer Katalin is annyira hangsúlyozott, előtérben áll, mint végső alap, Wittgenstein számára.²⁹

Wittgenstein üzenetének kétértelműségei kapcsolatosak mind korának kétértelműségeivel, mind a filozófia és a természettudomány igazi versengő kétértelműségeivel. Fontos Wittgensteintől megtartanunk a nyelvi kritikát és az esszencializmusellenességet mint leleplező módszertani segítséget, valamint azt a gondolatot, hogy bizonyos naturalista felfogások igenis összeilleszthetők egy társas gondolkodáselmélettel. Az emberi gondolkodás alapvetően társas, s csak másodlagosan társadalmi.

■ JEGYZETEK

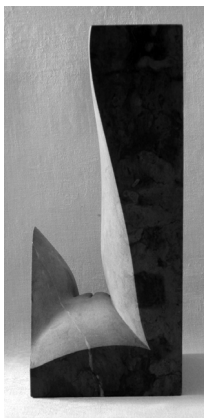
1. Lilia Gurova: *Towards a new philosophical perspective on the history of cognitive science*. In: *New Perspectives on the History of Cognitive Science*. Eds. Csaba Pléh, Lilia Gurova and László Ropolyi. Akadémiai, Bp., 2013. 35-44.
2. Ennek a viszonynak részletes elemzését adja Christiane Chauviré: *La philosophie est-elle soluble dans la science? Le cognitivisme en question*. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 1999. 3. 277-290. Hasonló kérdésekre kitér itt is Uő: *Lire les Recherches Philosophiques de Wittgenstein*. Eds. Sandra Laugier et Christiane Chauviré. Vrin, Paris, 2006.
3. Rom Harré – Michael Tisaw: *Wittgenstein and Psychology: A Practical Guide*. Ashgate, Aldershot, 2005.
4. Ludvig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai, Bp., 1989. 80.

5. J. A. Fodor: *The language of Thought*. Harvard University Press Cambridge, 1975; *LOT 2. The Language of Thought Revisited*. Oxford University Press, Oxford, 2008.
6. Pléh Csaba: *Frege visszajön a kognitív tudomány hátsó ajtaján*. In: Zvolenszky Zsófia et al. (szerk.): *Nehogy érvgyűlölők legyünk*. L'Harmattan, Bp., 2013. 35–43.
7. Sandra Laugier: *Dépsychologiser la psychologie*. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 1999. 3. 363–385. 381.
8. Valérie Aucouturier: *Du comportement à l'action. Faire de la psychologie après Wittgenstein?* *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 2015. 2. 187–201.
9. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Bp., 1992. 331. A továbbiakban FV.
10. Ludwig Wittgenstein: *Remarks on the Philosophy of Psychology*. I–II. University of Chicago Press, Chicago, 1980. (A továbbiakban RPP.) Uő: *Last Writings on the Philosophy of Psychology*. Blackwell, Oxford, I. 1982, II. 1990.
11. Ian Hacking: *Wittgenstein the Psychologist*. *New York Review of Books* 1982. 5. 23–26. (a továbbiakban Hacking); António Marques: *La psychologie selon le dernier Wittgenstein*. *Rue Descartes* 2010. 68. 42–49.
12. Valérie Aucouturier: *Du comportement à l'action. Faire de la psychologie après Wittgenstein?* *Revue philosophique de la France et de l'Étranger* 2015. 2. 187–204.
13. Ennek wittgensteini szellemű bírálatához vö. Daniel D. Hutto: *Lessons from Wittgenstein: Elucidating folk psychology*. *New Ideas in Psychology* 2009. 2. 197–212.
14. RPP II. 62. §.
15. Ezt már észrevette Hacking is az RPP-ről írott kritikájában. A kognitív és a filozófiai pszichológia párhuzamos feltételezése, a gyors és a lassú elkülönítése s a kétféle, kognitív és filozófiai pszichológia tételezése nem biztos, hogy termékeny.
16. Michael Tomasello: *A kultúra keletkezése*. Osiris, Bp., 2002; Csibra Gergely – Gergely György (szerk.): *Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Akadémiai, Bp., 2007.
17. Meredith Williams: *Wittgenstein's rejection of scientific psychology*. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 1985. 15. 203–223. 205.
18. Daren Walton: *Wittgenstein and Psychology: An exploration of creativity and madness through the investigation of sense and nonsense*. University of Canterbury, PhD értekezés, 1995. 268.
19. Nyíri Kristóf képfilozófiai munkái bemutatják ezeket a törekvéseket s a hozzájuk kapcsolódó vitákat. Vö. *Kép és idő*. Magyar Mercurius, Bp., 2011.
20. Nancy Ratner – Jerome Bruner: *Games, Social Exchange and the Acquisition of Language*. *Journal of Child Language* 1978. 5. 391–401.
21. Katherine Nelson: *Wittgenstein and contemporary theories of word learning*. *New Ideas in Psychology* 2009. 2. 275–287. 279.
22. Michael Tomasello: *Az emberi megismerés kulturális gyökerei*. Osiris Kiadó, Bp., 2002; Uő: *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, 2003. A kétféle megközelítés összevetéséhez pedig lásd Lukács Ágnes: *Szótanulás*. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztikai kézikönyv 1*. Akadémiai, Bp., 2014.
23. Csibra – Gergely: i.m.
24. Eric Berne: *Emberi játszmák*. Gondolat, Bp., 1984; Járó Katalin (szerk.): *A játszmák világa. Felfedezések a tranzakcióanalízis tájain*. Háttér, Bp., 2011.
25. Noam Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge, Mass., 1965. 55.
26. M. Jeannerod: *The representing brain: neural correlates of motor intention and imagery*. *Behavior and Brain Sciences* 1994. 2. 187–246. A kérdés összefoglalásához lásd Pléh Csaba: *A szabály fogalma Wittgenstein munkáiban és a mai pszicholingvisztikában*. *Kellék* 2000. 15–16. 124–142.
27. FV 58.
28. Eleanor Rosch: *Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban*. In: Pléh Csaba – Boross Ottília (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris, Bp., 2004.
29. Neumer Katalin: *Gondolkodás, beszéd, írás*. Kávé, Bp., 1998.

KÓNYA ÁGNES – KÓNYA ZOLTÁN

LÉLEKGYÓGYÁSZ A PALACKBAN

A nyelv csapdáinak kerülgetése a pszichoterápiában

...a nyelvjátékban való részvételhez elég annak pontos megfigyelése, ami az „orrunk előtt zajlik”. Nincs szükség magyarázatok, rejtett ösztönerők, motivációk, érzelmek keresésére.

Rodosz, 2006

■ Egy szeptemberi estén Allan Holmgren dán és Per Jensen norvég családterapeutával beszélgettünk egy rodoszi kerthelyiségben. A társalgás során, melyre egyébként egy szakmai találkozó adott alkalmat, szóba hoztuk, hogy olvastunk Holmgren pszichotikus személyekkel folytatott munkájáról. Meglepetésünkre Holmgren nem örült a megfogalmazásnak. „Pszichózis, pszichotikus – *ezek mind csupán nyelvjátékok!*” – fakadt ki a dán szakember, és a beszélgetésnek ez a szála rövidesen meg is szakadt.

Ha akkor tovább faggatjuk őt kifakadásának hátteréről, elképzeltető, hogy valami ilyesmit válaszol: „A pszichózisról való beszédben alkalmazott nyelv és nyelvi logika ugyanaz, amelyet az anyagi világ dolgainak és azok tulajdonságainak leírásához használunk. Ez a beszédmód úgy állítja be az egyént, mint aki globálisan és véglegesen pszichotikus, ahogyan tárgyak rendelkeznek végleges és pontosan leírható tulajdonságokkal. A pszichózis azonban szerintem nem egy dolog vagy láthatatlan struktúra az egyén lelkében, hanem egy nyelvjáték, a valóságról való beszéd egyik lehetséges módja, nem az egyetlen, és nézetem szerint nem is a leghasznosabb. Ez a fajta nyelvjáték az érintettek számára nem nyit meg új lehetőségeket, de a létezőket beszűkíti. Ezért utasítom vissza a meghívást, hogy részt vegyek benne.”

Egy évtized elteltével tavaly nyáron újra találkoztunk az incidens tanújával, a norvég professzorral. Jensen jól emlékezett az eszmecsereére, és elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy felidézze.

Úgy vélte, Holmgren válasza nélkülözötte az elvárható udvariasságot. Megnyugtattuk, hogy számunkra hasznos volt a dán terapeuta visszajelzése. Arra emlékeztetett, hogy szemünket folyamatosan tartjuk rajta a nyelven. E sunyi eszköz tevékenyen és észrevétlenül befolyásolja a valóságról alkotott képünket, másokhoz való viszonyulásunkat. Mint vasúti sínek a vonatot, úgy irányítja a nyelv gondolkodásunkat megválaszolhatatlan kérdések és megoldhatatlan dilemmák felé.

Wittgenstein szemüvegén át nézve a világot minden helyzet nyelvjáték, ahol valakik szavakat használnak, és valamilyen szabályokat követve jelentéseket hoznak létre. A munkánkról csakis egy nyelvjáték keretében beszélhetünk, a beszélgetőpartnerek egyike által megfogalmazott jelentés elutasítása sajátos lépés egy nyelvjátékban, és a nyelvjátékra való hivatkozás maga is egy nyelvjáték része. Utóbbit a 21. század elején a magukat pszichoterapeutának tituláló nyelvjátékosok körében egy meglehetősen szerény létszámú kisebbség – százból egy? ezerből egy? – műveli többé-kevésbé rendszeresen.

Steve de Shazer kedvenc filozófusa

■ „Nem értem őket, de a tónusuk boldoggá tesz, az igazi zsenialitás tónusa” – nyilatkozta a rá jellemző őszinteséggel Wittgenstein, miután elolvasta Georg Trakl verseit, és eldöntötte, hogy bár nem érti a költőt, látja benne az értéket, és anyagilag támogatni fogja munkásságát.¹ A filozófiai előképzettséggel nem rendelkező (vagy akár rendelkező) olvasóból hasonló reakciót vált ki Wittgenstein műveinek olvasása: nem értem, de érzem, hogy itt lényeges dolgokról lehet szó. A megértés nehézségéhez hozzájárul többek között az a körülmény is, hogy egyes gondolatok csakis a filozófus korábbi gondolatainak ismeretében értelmezhetők. Az avatatlan olvasó eligazodását így nagymértékben segítheti egy olyan kalauz, aki vette a fáradságot, és átrágta magát az életmű egészen.

A lélekgyógyász szakmában az „átrágás”, „emésztés” és a szakma szempontjából releváns gondolatok kiválasztásának munkájára többek között Steve de Shazer (1940–2005) amerikai terapeuta vállalkozott. De Shazer a megoldásközpontú terápia kidolgozójaként vált ismertté.² Terápiás módszerét a mindennapi szakmai gyakorlatból kiindulva alkotta meg a múlt század nyolcvanas éveiben. Nézete szerint módszerének semmilyen elmélet nem képezi az alapját, erre nincs is szükség; a terápia egy gyakorlat, melynek során egy kérdés lényeges igazán: a terapeuta mely tevékenységei segítik a klienst azon törekvésében, hogy megoldást találjon arra a konkrét élethelyzetre, mely a jelenben nyomasztja. A munkájából leszűrt következő tanulság összecseng kedvenc filozófusa, Ludwig Wittgenstein tanításaival: „Mindannyian szeretnénk, hogy a nyelv »jól viselkedjen«, hogy pontos legyen. Ez különösen igaz egy olyan terület vonatkozásában, mint a pszichoterápia vagy a családterápia, melyről azt gondoljuk, hogy valamilyen szinten »tudományos«, vagy legalábbis az átlagosnál magasabb fokú szigorúság jellemzi a nyelv használatában. [...] Ennek ellenére tapasztalatunk azt sugallja, hogy a nyelv nem ennyire pontos, logikus vagy következetes.”³

A filozófia és a pszichoterápia céljainak és buktatóinak hasonlóságáról pedig így ír posztumusz kötetében: „Wittgenstein úgy látta, hogy az őt foglalkoztató filozófiai problémák a nyelvben rejlő csapdákkal és gubancokkal függnek össze. Természetesen a nyelvet kell használnunk arra, hogy felvegyük a küzdelmet a szóban forgó csapdák és gubancok által történő megbabonázás ellen. [...] a terápia, akárcsak a filozófia, a nyelvben történik – a terapeuták és a klienseik ki vannak téve annak, hogy ugyanazon és hasonló csapdába essenek, ugyanolyan gubancokba bonyolódjanak.”⁴

„Ne gondolkozz, hanem nézz!”⁵

■ De Shazer írásából kirajzolódnak a szálak, melyek az ő olvasatában a nyelvjáték fonalát alkotják: tevékenység, szavak használata, interperszonalitás, a jelentések létrehozásának kontextusa, implicit szabályok követése, teljesség.

Amennyiben a pszichoterápiás ülést legitim nyelvjátéknak tekintjük, a legnagyobb nehézséget valószínűleg az utolsó szál megértése és elfogadása okozza. A teljesség arra vonatkozik, hogy a nyelvjátékban való részvételhez elég annak pontos megfigyelése, ami az „orrunk előtt zajlik”. Nincs szükség magyarázatok, rejtett ösztönerők, motivációk, érzelmek keresésére. Akárcsak a filozófia esetében, mely „mindent pusztán ábrázol, és nem magyaráz, nem következtet semmit. Mivel minden nyíltan előttünk van, nincs is mit magyarázni. Mert ami esetleg rejtett, az nem érdekel bennünket.”⁶

A megoldásközpontú terapeutát sem érdeklik a magyarázatok, inkább a leírásra összpontosít. Az érzelmek tekintetében például nemcsak a beszélgetőpartner érzelmeihez nincs közvetlen hozzáférésünk, de sajátjainkról sem állíthatunk semmi bizonyosat. Wittgenstein szerint ugyanis kétséges, hogy létezik-e jól azonosítható belső tárgy, melyről csak tulajdonosának van tudomása, és amelyről tárgyilagosan jelentést fogalmaz meg, amikor például így szól: „Szomorú vagyok.” Azonban akár létezik ilyen belső tárgy, akár nem, a mindennapi életben a kijelentés legitim és jelentőségteljes. A megoldásközpontú terapeuta által vezetett nyelvjátékban a kijelentést követően a következő lépés annak kiderítése lehet, hogy milyen külső kritériumok tükrözik a szomorúságot, pl. „Hogyan gyakorlod a szomorúságot?”; „Ha megkérdezném a feleségedet, vajon mit mondana, mit vesz észre, amikor szomorú vagy?” Az érzelm ebben a fogalmi keretben nem privát élmény, hanem konkrét élethelyzetben konkrét szerepet betöltő *performansz*. A melléknevet („szomorú”) egyszerű trükkkel főnévvé alakítva („szomorúság”) és a „mutat” igével kiegészítve („szomorúságot mutat”) a helyzet jelentése gyökeresen megváltozik: a kérdés már nem az, hogy mi zajlik az illető lelkében, hanem hogy kinek, milyen kontextusban, milyen céllal mutatja a szomorúságot.⁷ A beszélgetés az elvont, általános, szubjektív és problémaközpontú megfogalmazások felől a konkrétan megfigyelhető, megoldásorientált leírások irányába halad.

Agymanók

■ Ha komolyan vennénk a teljesség kritériumát, illetve ha a különböző pszichológiai és pszichoterápiás irányzatok kedvelt fogalmait – önértékelés, kognitív sémák, diagnózisok, empátia és társaik – Wittgenstein szigorú filozófiai vizsgálati módszernek vetnénk alá, nagy részük valószínűleg kigyomlálásra kerülne. A szakemberek elvont okfejtéseiből egyes szavakat esetleg visszatoloncolhatnánk a mindennapi élethelyzetek gyakorlatába. A felsorolt szakmákat azonban semmiképpen sem indokolt attól féltetni, hogy szavak és fogalmak nélkül maradnak. Wittgenstein gondolatait születésüktől fogva masszív értetlenség fogadta. Az őket részben vagy egészben felvállaló, magukat általában a „posztmodern” jelzővel meghatározó pszichoterápiás irányzatok jelenleg szerény kisebbséget képviselnek a létező módszerek tengerében.

Wittgenstein szellemiségének a diákok felé történő közvetítése a pszichoterápia tanárait is nehéz feladat elé állítja. Ha értetlen tekinteteket és okostelefonokba merülést kívánunk látni egy tanfolyamon, arról beszélünk, hogy egy érzelm nemcsak belső lelki tartalomnak, hanem interperszonális jelentést hordozó performansznak is tekinthető. Ha azt szeretnénk, hogy a szemek csillogjanak, és a kezek buzgón jegyzeteljenek, az érzelmekről mint jól felismerhető és pontosan kifejezhető lelki tartal-

makról, a negatív érzelmek szabályozását elősegítő, tudományosan megalapozott technikákról kell szólnunk.

A családterápiás képzésen részt vevő szakemberek egyike egy alkalommal egyszerű terápiás eszközt mutatott be a csoportban, mely készítője szándéka szerint segíti a klienst saját érzelmeinek kifejezésében. Egy papírlapról volt szó, mely a különböző érzelmek és azok árnyalatainak, szinonimáinak hosszú listáját tartalmazta: dühös, mérges, bosszús, ingerült stb. Ha valakinek nehézséget okozna saját érzelmeinek pontos beazonosítása, előveheti a listát, és hol a szavakra, hol saját lelkébe tekintve előbb-utóbb társítani tudja a megfelelő szót a megfelelő lelki tartalommal. A lista mellett az emberi test sematikus ábrázolása azt is lehetővé teszi, hogy a kérdéses érzelem helyét is feltérképezzük. Az eszköz teljesen lenyűgözte a diákokat, azonnal meg is szervezték, hogy mindenki számára fénymásolat készüljön róla. Az érzelem mint belső tartalom nagy hatású kép, melytől rendkívül nehéz vagy lehetetlen is megszabadulni, hiszen a mindennapi nyelvhasználaton és a tudományos elméleteken túl olyan kulturális termékek is megerősítik, mint a nagyszerű *Agymánók* (*Inside Out*, 2015) című Pixar-rajzfilm, mely már a kisgyerekeknek bemutatja, hogy az öt alapvető érzelem öt színes figura a lélek izgalmas és rejtett tartományában. De miért is kellene megszabadulni a manóktól? Az érzelmekről mint belső lelki tartalmakról szóló elmélet, akárcsak Freud pszichoanalitikus elmélete, lehet, hogy nem több mítosznál. De ne feledjük el, hogy komoly hagyománnyal rendelkező, szerves fejlődés eredményeképpen kitermelt mítoszokról van szó. A mítoszon alapuló nyelvjáték művelői szemében jelentőséggel bír, és új lehetőségeket nyithat meg számukra, amennyiben hajlandók betartani a megfelelő szabályokat.

A trattenbachi csoda

■ Az első világháborút követő időszakban Wittgenstein átmenetileg visszavonult a filozofálástól, és alsó-ausztriai falvakban évekig tanítóként dolgozott. A helyiek csodabogárnak tartották, a gyerekek szülei elégedetlenek voltak sajátos pedagógiai módszereivel, az egyszerű falusi emberek és a filozófus között pedig kölcsönös ellenszenv alakult ki. Egy alkalommal mégis sikerült kivívnia a helybeliek föltétlen elismerését. Meghibásodott a helyi szövőgyár egyik gépe, és több sikertelen javítási kísérletet követően a helyiek a műszaki képzettséggel rendelkező tanítóhoz fordultak segítségért. A masina belső szerkezetét és működését pontosan értő Wittgenstein négy munkást rendelt a gép négy pontjához, és utasította őket, hogy az általa meghatározott sorrendben és időpontban kalapácsukkal mérjenek erőteljes csapásokat a megfelelő pontokra – és a gép beindult! Az eset legendává vált Trattenbachban, a falusiak pedig csodatevőként tekintettek a tanítóra.⁸

A jelenleg dominánsnak számító pszichológiai és pszichoterápiás elméletek nyelve által megbabonázva hasonló csodát várunk el a lélek szakértőjétől: mérnöki pontossággal érte a kliens lelki struktúráit és működéseit, és célzott beavatkozásaival állítsa helyre a bonyolult belső rendszer zavarát. Wittgenstein e tekintetben persze arra figyelmeztetne, hogy nem alkalmazhatjuk ugyanazt a nyelvet és filozófiai nyelvtant egy gépre és az emberi lélekre. A gondolkodásmód, mely működik egy szövőgép esetében, nem alkalmazható a szubjektív emberi tapasztalatok és a nyelvjátékok keretében létrehozott jelentések világában.

Addig is, amíg komolyan fontolóra vesszük Wittgenstein kifogásait, terapeuta és kliense kéz a kézben sétálnak bele a nyelv változatos csapdáiba. A pszichológia és a pszichiátria között a múlt század első felében kötött fausti alku értelmében – „mi magunkévá tesszük a ti biomedikális nézeteiteket, de akkor ti komolyan vesztek minket” – a pszichoterápiás munka kiindulópontja gyakran egy orvosi diagnózis.⁹

Melyik alkatrész romlott el a gépben? Mint természetbúvár, ki felváltva hol a vörös hasú madárra, hol a kezében tartott madárhatározóra pillant – vörösbegy? pirók? erdei pinty? –, a lélek gyógyásza is összeveti a beteg tüneteit a lelki betegségek határozójával (DSM, *Diagnostic and Statistic Manual*), és számba veszi a lehetőségeket: BPD? PTSD? ADHD?¹⁰ A hasonlat nem tökéletes, amennyiben a madár, szerencséjére, csak egy fajhoz tartozhat, de egy páciens egyszerre több diagnózist is kaphat, egy csomagban a belőlük fakadó identitásokkal, stigmákkal és tudományosan megalapozott kezelésekkel (*ang evidence based treatment*).

Egy tanár szókészlete

■ Mint például a tizenegy éves Alina, aki orvosai szerint az epilepszia és az elhízás mellett „figyelemhiányos zavarban”, „enyhe értelmi fogyatékoságban”, „szorongásos zavarban” és „depresszióban” is szenved, ráadásul „szociális eset”. Alinát a nagymamája neveli, és számos diagnózisa mellett a fájdalmas családi történelem örökségét – erőszak, válás, öngyilkosság – is cipeli magával. A pszichoterápia javallatát a „depresszió” indokolja.

Az első ülést követően a kislány kórházi kilépőjét tanulmányozva gyors kutatást végzünk a világhálón. Kiderül, hogy az Alina által rendszeresen szedett ötfajta gyógyszer közül egy sincs, amely mellékhatásként ne okozhatna depressziót, magát a depresszió ellen felírt készítményt is beleértve. A mellékhatások az „értelmi fogyatékoságot” is megmagyarázhatják. A család történetét ismerve nyilvánvaló, hogy Alinának minden oka megvan a szomorúságra. Az ülés során tanúsított derűje és a szintén jelen levő nagymama elfogadó magatartása, törődése ugyanakkor mindenképpen reményt keltő. Másfelől korántsem biztos, hogy a terapeuta vagy a kezelést előíró pszichiáter az ő helyükben ugyanilyen jól tudná kezelni ezt a nehéz helyzetet.

Mint kiderül, az iskola sem áll a helyzet magaslatán. A matektanár kiabál, ha a tanulók nem vágják azonnal a helyes választ. „Annyi minden van a matematikában, nagyon alaposan el kell gondolkodnom a kérdéseken”, magyarázza Alina a válasz készítését. A gyerekek jóindulatúak és kreatívak: szünetben szerepjáték formájában elgyakorolják a számtanfeleltetést, és ilyenkor Alina ügyesen meg is birkózik a feladatokkal. De amikor a valódi tanár végzi a valódi számonkérést, a gyerek agya valamilyen okból leblokkol. Éppen az iskola és a feleltetések a téma, amikor a harmadik ülés keretében sor kerül a következő beszélgetésre:

Terapeuta: Ha a matektanárod tanácsadója lennél, milyen tanácsot adnál neki?

Alina (elgondolkozva): Használjon egy másik szókészletet...¹¹ úgy értem, ne mondja, hogy buta meg idióta meg ilyesmi... legyen türelmesebb a gyerekekkel... és menjen el az iskolából.

Terapeuta: Úgy érted, használja ezt a másfajta szókészletet, és gyakorolja a türelmet... valahol... máshol?

Alina (komolyan): Igen.

A beszélgetésnek ebben a szakaszában a terapeuta tudatosan őrizkedik a lelki betegségekről, azok okairól és kezeléséről szóló nyelvjátéktól, és a családot újfajta játékra hívja, sikerrel. Az új nyelvjátékban a terapeuta egy kíváncsi újságíró vagy kutató pozíciójából kérdez, Alina pedig saját életének egyetlen avatott szakértőjeként válaszol. Kompetens felelete szakértőhöz méltó: a „használjon egy másik szókészletet” a tanügy megreformálásának egyik kulcsa lehetne,¹² amennyiben a felnőttek hajlandók lennének a gyerekek hangjára figyelni. Másfelől azt is lehetne mondani, hogy a terapeuta neveli a kislányt az „educatio = ex ducere = kihoz” értelemben: kihozza belőle a kompetenciát és kreativitást, abban a reményben, hogy az ülésen gyako-

rolt kompetenciátancot Alina a mindennapok megpróbáltatásai közepette is tovább lejtí majd.

Nemtudás

■ A terapeuta további reménye, hogy Alina és nagymamája a három találkozás során *megértve* érezte magát. A terápiás ülések végén rendszeresen megkérdezzük klienseinket, milyen mértékben érezték azt, hogy a terapeuta meghallgatta és megértette őket.¹³ Egytől tízig terjedő skálán Alina kilencesre értékelte a megértést, ami a segítő részéről nem rossz teljesítmény. Elemi vágyunk, hogy mások megértsenek, de a másik ember megértése nem könnyű feladat. Wittgenstein életét végigkísérte az az érzés, hogy mások nem értik, nem érthetik meg őt. Pályafutásának visszatérő mintája: előáll egy új gondolattal; egy számára fontos személy (például Bertrand Russell) közli vele, hogy nem érti; Wittgenstein megnyugtatja Russellt, hogy személyes eszmecsere keretében majd elmagyarázza az új gondolatot; sor kerül a találkozóra, mely órákat vagy napokat vesz igénybe; Russell továbbra sem érti Wittgensteint; Wittgenstein a magyarázás folyamatában jobban megérti saját elméletét. A meg-nem-értés oka itt nem föltétlenül az intelligencia hiánya a befogadóban vagy a magyarázat hiánya a gondolat megfogalmazója részéről. Wittgenstein esetében és talán számos mai meg-nem-értés és meg-nem-értettség esetében is a nehézség hátterét inkább alapvető „temperamentumbeli”, „jellembeli”¹⁴ vagy episztemológiai különbségek képezik: „egyik ember a másik számára tökéletes rejtély lehet. Ezt olyankor tapasztaljuk, ha egy teljesen idegen tradíciójú idegen országba érkezünk; még akkor is, ha az ország nyelvét ismerjük. Nem *értjük* az embereket. (És nem azért, mert nem tudjuk, hogy magukban mit beszélnek.) Nem tudunk gyökeret verni közöttük.”¹⁵

Wir können uns nicht in sie finden: a „nem tudunk gyökeret verni közöttük” német eredetijének szó szerinti fordítása „nem vagyunk képesek, nem tudjuk *önmagunkat bennük megtalálni*”. Bármerre tekintünk, látjuk ezt: a diák, aki nem találja meg önmagát a tananyagban, és megbukik; a tapasztalt pedagógus, aki nem találja meg önmagát a reformokban, és csendben bojkottálja azokat; a szerkesztő, aki nem találja meg önmagát a szerző szövegében, kihúzza, átgyúr és megkérdőjelez; a pszichoterápiás kliens, aki nem találja meg önmagát a gyógyász módszereiben, magyarázataiban vagy tanácsaiban, és tüneteinek rosszabbodásával vagy a terápia idő előtti elhagyásával lepi meg azt.

A pszichoterápia egyik nagy csapdája annak feltételezése, hogy a másik ember megértése lehetséges. A csapda úgy kerülhető el, ha folyamatosan emlékeztetjük magunkat arra, hogy nem tudjuk, nem értjük, sötétben vagyunk, és a terápiás nyelvjártékban való részvételünk ezt az alázatot tükrözi. A nemtudást gyakorló terapeuta attitűdje ahhoz az antropológuséhoz hasonlít, aki a számára teljesen idegen kultúrába érkezve nem feltételezi, hogy bármit is tud az ott élőkéről, bármit is ért a szokásaikból. Fő eszköze ennek megfelelően a *kérdés*, mely nem próbál senkit semmire rávetni, de segítheti a megkérdézett számára új jelentések megalkotásában. A nemtudás egyik hatása a beszélgetőpartnerre, némileg paradox módon, éppen a megértettség érzése lehet.¹⁶

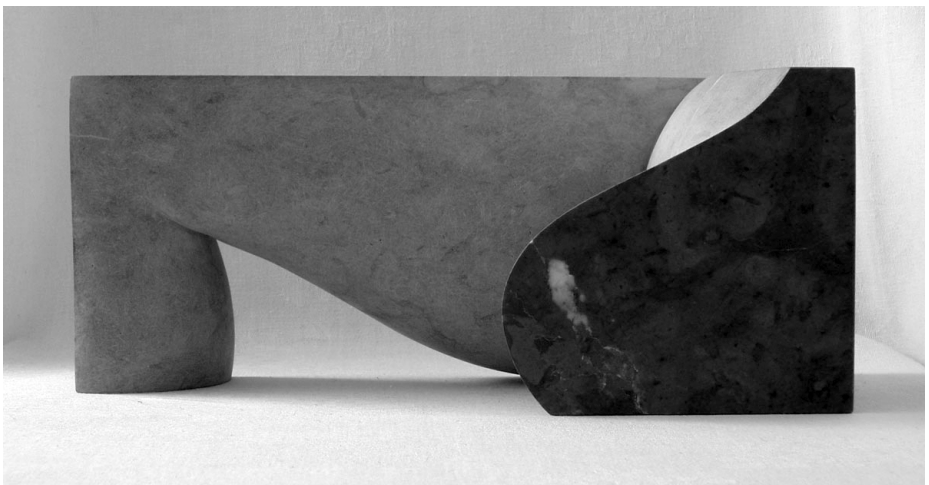
„Hogy megmutassam a légynek a kiutat a palackból”¹⁷

■ A palack egyes magyarázatok szerint¹⁸ fel van fordítva. A légy – érthető módon, de saját vesztére – felfelé, a fény felé törekszik, újra és újra nekicsapódva a palack fenekének. Egyetlen esélye, hogy valaki letakarja a palackot, és a sötétben botorkálva előbb-utóbb magától rábukkanjon a szűk kijáratra.

A pszichoterápiás magyarázó elméletek, előregyártott terápiás protokollok és a többi kellék: a mindent betöltő fény, mely arra készíteti a terapeuta-legyet és a kliens-legyet, hogy újra és újra megkíséreljenek átrepülni a palack fenekén. A fenék anyaga a nyelv segítségével gyártott problémák és megválaszolhatatlan kérdések sokasága. A kiút esélyét biztosító sötétség egy konkrét terápiás találkozás vonatkozásában a nemtudás gyakorlása lehet; a szakma egészét tekintve pedig a létező elméletek és gyakorlatok alapját képező fogalmaink felülvizsgálata.

■ JEGYZETEK

1. Edward Kanterian: *Ludwig Wittgenstein*. Reaktion Books, London, 2007 (a továbbiakban Kanterian 2007).
2. Steve de Shazer: *Keys to solution in brief therapy*. W.W.W. Norton, New York, 1985.
3. Steve de Shazer – Insoo Kim Berg: *Doing therapy: a post-structural revision*. *Journal of Marital and Family Therapy* 1992 1. sz. 71–72.
4. Steve de Shazer – Yvonne Dolan – Harry Korman – Terry Trepper – Eric McCollum – Insoo Kim Berg: *More than miracles: the state of the art of solution focused therapy*. Haworth Press, New York, 2007. 101.
5. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1998. 57. nr. 66. (a továbbiakban Wittgenstein 1998).
6. Wittgenstein 1998. 83. nr. 126.
7. Karl Tomm: *One perspective on the Milan systemic approach: Part I. Overview of development, theory and practice*. *Journal of Marital and Family Therapy* 1984. 4. sz. 119.
8. Kanterian 2007.
9. George W. Albee: *The Boulder Model's fatal flaw*. *American Psychologist* 2000. 2. sz. 247–248., idézi Barry L. Duncan – Scott D. Miller – Jacqueline A. Sparks: *The heroic client*. John Wiley, San Francisco, 2004. 21. (a továbbiakban Duncan et al. 2004).
10. Borderline Personality Disorder (borderline személyiségzavar), Post Traumatic Stress Disorder (poszttraumatikus stressz zavar), Attention Deficit Hyperactivity Disorder (figyelemhiányos hiperaktivitás-zavar).
11. rom. „un alt vocabular”.
12. Guy Claxton: *What's the point of school? Rediscovering the heart of education*. Oneworld Publications, Oxford, 2008. 151–155.
13. Duncan et al. 2004.
14. James C. Klagge: *Wittgenstein in exile*. MIT Press, Cambridge, 2010. 38–92. (a továbbiakban Klagge 2010).
15. Wittgenstein 1998. 323.
16. Harlene Anderson – Harry A. Goolishian: *Human systems as linguistic systems: some preliminary and evolving ideas about the implications for clinical theory*. *Family Process* 1988. 4. sz. 371–393; Carmel Flaskas: *The therapist's imagination of self in relation to clients: beginning ideas on the flexibility of empathic imagination*. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy* 3. sz. 147–159.
17. Wittgenstein 1998. 154. nr. 309.
18. Klagge 2010. 37.

SZŰTS ZOLTÁN

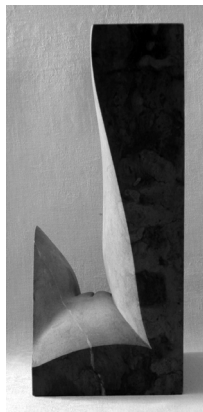
AZ INTERNET NYELVE. MÁSODLAGOS ÍRÁSBELISÉG, EMOJIK ÉS MÉMEK

■ Az év szava 2015-ben a sírva nevető emoji lett. Egy az angol nyelvismeret nélkül is megérthető piktogram. Az Oxford Szótár szerkesztőbizottsága szerint tehát eljött az ideje annak, hogy az internetes kommunikációban használt, addicionális jelentést biztosító, érzelmeket kifejező hangulatjelet válasszanak az adott év legmeghatározóbb kifejezésének. A trendet egyértelműen jelölő győztes, a sírva nevető piktogram nem szöveges természete jelzi, hogy a digitális korszakban a kép és a szöveg már elválaszthatatlanul összekapcsolódik, és ennek hatására egy új, a tárgyi és virtuális valóságot egyszerre leírni kívánó nyelv alakul ki.

Tanulmányunkban a fentiekből kiindulva megvizsgáljuk az írott és a beszélt nyelv viszonyát, az infokommunikációs technológia hatását a nyelvre, és kitérünk az emoji és a mémek, a generációk közti kommunikáció, illetve az oktatás kérdéskörére.

Másodlagos szóbeliség

■ A technikai eszközök, esetünkben a számítógép, okostelefon vagy tablet közvetítésével zajló, jelenlét-deficitos verbális kommunikációt Walter Ong (1982) másodlagos szóbeliségnek nevezi. Ilyen volt a definíció születésének korában a rádió és televízió által közvetített élőbeszéd. Ong szerint a szóbeliség akkor tört ki korábbi keretei közül, amikor belépett egy kiterjesztett kommunikációs térbe, ahol a kommunikáló feleknek már nem kellett egy helyen tartózkodniuk a valós idejű interakcióhoz. Elsőként a telefon volt képes erre. Alexander Graham Bell 1876-ban bemutatott telefon-

...korunk írásbeliségét meghatározza a szöveg megszokott képének és világának a megszűnése és végső soron egy új, univerzális nyelv születése.

készüléke két változást is hozott a szóbeli kommunikációban. Először is megszabta a kommunikáció formátumát és az átadni kívánt üzenetek típusát, másodsorban pedig befolyásolta a módot és nyelvet, ahogy és amellyel az egymást immár nem látó felek kommunikálnak (Baron 2003. 7.). Rögtön egy megoldhatatlan problémával találjuk tehát szemben magunkat, hiszen Shannon (1948) szerint ebben a kommunikációban alapkérdés, hogy egy adott üzenetet azonos vagy megközelítőleg azonos módon reprodukáljunk, vagyis juttassunk el egyik pontból a másikba. A kommunikációs rendszert tehát úgy kell megtervezni, hogy alkalmas legyen bármilyen üzenet átvitelére, hiszen most még nem ismerhetjük, milyen üzenetet kell majd később továbbítani.

Másodlagos írásbeliség

■ Ha Ong gondolatmenetét folytatjuk, akkor észre kell vennünk, hogy a jelenlegi mediatizált és konvergens környezetben már a másodlagos írásbeliség teljes térfoglalásának lehetünk tanúi.

Kijelenthetjük tehát, hogy először a számítógép és az internet, majd a 2010-es évek kezdetétől az okostelefonok segítségével a másodlagos írásbeliség korszakába léptünk. Ezt az új korszakot meghatározó írásmód a másodlagos írásbeliség, ahol a leírt szöveg sokkal többet elvisel, magában hordozza a szlengesedés ígérését, hiszen megengedi az emotikonok és emoji használatát. Balázs Géza (2007) összefoglalása szerint a másodlagos írásbeliség jellemzői a rövidség, a hevenyészettség, a jelzésszerűség vagy éppen a sajátos grafikus (képi) megoldások elterjedése (lásd az emoji győzelmet). Hasonlóképpen korunk írásbeliségét meghatározza a szöveg megszokott képeinek és világának a megszűnése és végső soron egy új, univerzális nyelv születése. Ezen írásbeliség eljövételét a felsorolt kommunikációs eszközök mellett a digitális csatornák is: az internet, a világháló és a közösségi média készítette elő, hiszen az internetes kommunikáció, a szabadon írható World Wide Web és a felhasználók által kontrollált social media a legnyitottabb publikációs és kommunikációs felületet biztosította, és az online közösség gyakran él is ezzel a lehetőséggel.

Manuel Castells szerint a világháló megjelenése előtt két, a valóságot, illetve az ember valóságáról alkotott tapasztalatait egymástól elszakító technológiai rendszer létezett. Az egyik a fonetikus ábécé fogalmi technológiája, amely az emberi érzékelés területén megteremtette a vizualitás primátusát, s ezáltal a tipográfiai gondolkodás kialakulásához vezetett, a másik a televízió köré szerveződő tömegmédiá, amely egy az előzőtől eltérő virtuális valóságot hívott életre (Varga 1999. 60.). A másodlagos írásbeliség egy nagy változással jelenik meg, mivel az interneten születik meg az első valódi many-to-many (tömeg a tömeghez) kommunikációs forma. Ehhez fogható esemény csak a nyomdagép megjelenése volt, mely az első valódi one-to-many (egyen a tömeghez) kommunikációs média volt, és ezen a téren a hálózatba kötött számítógép megjelenéséig drasztikus változás nem történt (Szűts 2013. 46.).

Az internet nyelve (Baron 1998 és Crystal 2001) – és ez különösen az e-mailre, a csevegésre, és a közösségi médiára (Facebook, Twitter) igaz – már sokkal inkább a beszédhez, mint az íráshoz áll közel. Jelentős fordulathoz érkeztünk tehát. A történelem során ugyanis nem volt példa az ilyen típusú összeolvadásra, bár a beszéd és írás kapcsolata az évszázadok során változott. A nyelvészeti iskolák többsége vizsgálatának tárgyául az elmúlt században az írottal szemben a beszélt nyelvet választotta. Az írás Leonard Bloomfield szerint csupán a beszéd pótléka, gyenge mása, a nyelv rögzítésének kísérlete látható jelek által (Bloomfield 1933. 21.). Mind az európai, mind az amerikai strukturalisták az írott szót szükséges rossznak tartották.

Noam Chomsky, a generatív grammatika teoretikusa számára az írott szöveg gyakorlatilag érdektelen (Baron 2003. 5.).

Balázs Géza (2007) kiemeli, hogy az élő nyelvek változnak, de ez a változás nyelvenként különbözik, és nem előre jelezhető. Az internet megjelenése előtt véleményünk szerint a magyar nyelvre a legnagyobb hatással a határon túli magyar kétnyelvűség (a szomszédos népek nyelve) volt. A jelenben azonban a változást legnagyobb mértékben az új kommunikációs technológiák és a digitális kultúra indukálja. Történeti perspektívából közelítve először a szóbeliség alakult ki, majd ezt követte az írás. Az írás évszázadokon, évezredekben terjedt, és ezzel együtt változott a nyelv is, majd a paradigmaváltást a nyomdagép jelentette. A nyomdagép lassította a nyelvi változások ütemét. A nyomtatásban rögzített kódtól való eltérés már normaszegésnek számított, és a megértést veszélyeztette (Balázs 2007), hasonlóképpen a nyomdagép és a könyvek tömegcikké válása kialakította az egységes nyelvi sztenderdeket, helyesírási rendszereket is. Eisenstein (1979) rámutat, hogy a nyomdagép megváltoztatta az addigi információgyűjtés, -tárolás, -feldolgozás, jegyzetekkel való ellátás, publikálás körülményeit. A könyvnyomtatás első százada még lényegesen nem formálta át az örökölt (kézirásos) könyvkultúrát, a változások ezután következtek be, és gyorsultak fel. Az olvasni tudók hirtelen korábban elképzelhetetlen mennyiségű szöveghez és képhez (!) fértek hozzá. És ezzel együtt soha nem tapasztalt gazdagság, de egyben zavar jelent meg a kultúrában, tudományban, irodalomban. Hasonló változás zajlott le a világháló megjelenésével is, mely gyökeresen megváltoztatta az olvasási szokások mellett az írást és a nyelvet is (Szűts 2013).

De visszatérve a kronológiához, a nyomdagép után a kommunikáció technológiájának még újabb korszakát a hangrögzítés és a hangtovábbítás (lemezjátszó, telefon, rádió) jelentette (Balázs, 2007). A „hangalapú” korszak után megjelent a mechanikai képrögzítés (fotográfia, film, televízió), a kettő kombinációjával pedig a multimédia, mely valódi csúcspontját az online korszakban érte el.

Mind a három korszak: élőbeszéd, írás, közvetített élőbeszéd (másodlagos szóbeliség) jelentős nyelvi változásokkal járt együtt. Az élőbeszéd és az írás közti különbség mindazok számára egyértelmű, akik valaha is kísérletet tettek egy hanganyag legegésére. A különbség egyértelmű, hiszen a szerkesztett, a nyelvtani szabályokhoz ragaszkodó formától való eltérés sokak számára elképzelhetetlen az írásban, nem úgy, mint a beszédben, mely saját nyelvtannal bír (Balázs 2007).

Elérkeztünk tehát a jelenbe, a sebesség, a gyors információadás korába. Ezt a gyors interakciót a változó nyelv is segíti. Egy megtapasztalt példát hozva, amíg Ázsiában először elmaradtak a nyomdagép által Európában indukált változások (túlözva: jelentősen később alakult ki a Gutenberg-galaxis), addig az internet korában ott sokkal radikálisabbak a változások, mint a nyugati civilizációkban. A digitális kor sebességének, a gyors információátadás kényszerének behódolva például a kínai és koreai karakterek használata jelentősen megváltozott. Óriási törést hozott az internet. Ázsiában Japán kivételével a 19. század végéig a kínai nyelv az európai közép-kor latinjának szerepét töltötte be. Ahhoz, hogy megértsük a koreai nyelvet és írást (a hángult), ismernünk kell az eredeti kínai alakokat is. Míg a mai koreai tananyag továbbra is magába foglalja a kínai írásjelek tanítását (ez a tudás később passzívvá válik, és csak az olvasásra korlátozódik), addig a csevegésben és a közösségi médiában a koreaiak már nem használják a kínai karaktereket, sokkal inkább az emotikonokat és emojiakat alkalmazzák. Az előbbi ugyanis nagyon időigényes (a koreai életmód egyik jellemzője egyébként is a gyors tempó – ezt tükrözi a gyorsabb tempójú beszéd) és bonyolult. Az internet és a másodlagos írásbeliség egyik alaptulajdonsága pedig az azonnalosság. Ez a jelenség hatással van már a koreai irodalmi

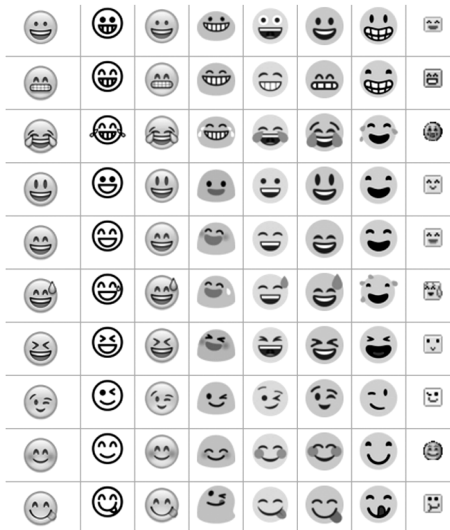
művekre is, ugyanis a kínai írás eltűnésével kivesznek a kötött kínai irodalmi formák is (Szűts 2013. 43–44.).

A másodlagos írásbeliséget tehát az jellemzi a leginkább, hogy az online közönség által használt szimbólumrendszer minden eddiginél egységesebb. Példa erre az emotikonok (smiley-k) megjelenése és gyors elterjedése, mivel ezek az online írott beszélgetés során az arckifejezéseket, gesztusokat képesek helyettesíteni, és egyben eltérő nyelvet beszélő felhasználók által is könnyen értelmezhető jelek (Szűts 2012. 15.).

Emojik

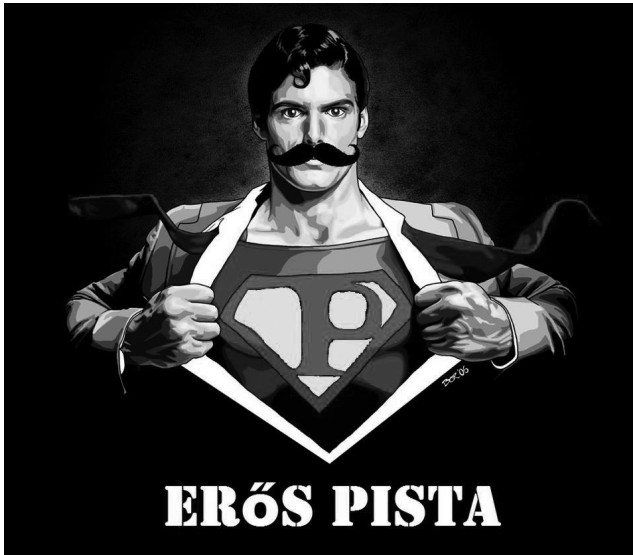
■ Az emoji kifejezés a japán nyelvből jön, és a kép, valamint a karakterek egységét jelenti. Maga a döntés, hogy az Oxford Szótár szerkesztőbizottsága nem egy szót tett meg győztesnek, tudatos, koncepciózus. Egyértelműen a másodlagos írásbeliség előtti tisztelgést jelent. Maguk az emojik korrekciós eszközök, a másodlagos írásbeliség korlátait hivatottak részben eltüntetni, hiszen az internetes kommunikációs csatornákon továbbított rövid üzenetek tartalmáról nem mindig könnyű megmondani, hogy milyen hangulatúak. 1982-ben egy kutatócsoport a Carnegie Mellon vállalaton belül hozta őket létre, miután kiderült, hogy egy online csevegésük félreérthető volt még a beavatott tagok számára is.

Megengedőbb olvasatok szerint az emojik kreatív kifejezési formák, és nem az alfabetikus írás és nyelv veszélyeztetői. Az emojik így nem megsemmisítik a nyelvészeti tradíciókat, hanem sokkal inkább egy nem diskurzív nyelv felé vezető kaput nyitnak tágra, és emlékeztetnek minket arra, hogy az írásnak mindig is lesz egy vizuális komponense. Mivel az emojik diskurzusát a használatukon keresztül lehet megismerni, csak azok, akiknek van hozzáférésük a technológiához, képesek ezt megtenni. Ilyen formában az írás immár nem csupán egy egyszerű kognitív folyamat, hanem egy fizikai aktivitás is: látható produktumot hoz létre, melynek határozott fizikai karakterisztikái vannak (Lebduska 2014). Ezen karakterisztikák pedig operációs rendszer- és gyártó- (készülék-) függők (szemben az emotikonokkal, melyek karakterekből állnak össze). Ily módon újra távolodunk a sztenderdizációtól.

■ Az online kommunikációs és ezzel együtt a másodlagos írásbeliség speciális szegletét alkotják a mémek, melyek gyorsan és kaotikusan terjednek. Mérő László (2004. 77–80.) szerint: a mémek a gondolatoknak azon legkisebb, még (vagy: már) önmagukban is értelmes (képi vagy multimediális) egységei, amelyek nem genetikusan meghatározottak, és megbízhatóan és termékenyen másolódnak (virálisan terjednek) az egyik emberi agyból a másikba. Richard Dawkins (1986) a mémek kapcsán kísérletet tett a darwini evolúciós elmélet újszerű megközelítésére. Felvetette annak a lehetőségét, hogy az emberi elme termékei az evolúciós törvényszerűségekhez hasonlóan, a genetika szabályainak megfelelően mémek formájában másolódnak, öröklődnek, immár elméről elmére. A mém élete végén képes létrehozni saját replikáját is, amely a fenti módon terjed tovább. A genetika szabályrendszeréhez hasonlóan pedig egy mém kisebb-nagyobb mutáción vagy akár evolúción is átmehet. Látjuk tehát, hogy a mémelmélet kiválóan alkalmazható az internet kontextusában is, ahol a mémek a közösségi médiában a felhasználók aktivitása alapján virálisan terjednek.

Mivel a mai internet egyik alapvető tartomlélrehozó módszere a remix, a mémeket ily módon remixelni is lehet a gyorsabb terjedés érdekében. A prosumerek által létrehozott kultúra jórészt a meglévő alkotások újrakombinálásán, tehát a mashupon és remixen alapul, és nem új alkotások létrehozásán. A mémek a másodlagos írásbeliség, a digitális környezet új nyelvének és a közösségi médiának a kulcs-elemei. Rövid, metaforikus jelentést hordozó képek, melyek a szöveggel alkotnak egységet, és a Web 2.0-ra jellemző könnyű tartomlélrehozás termékei.

2 ábra. A hungaromém: Erős Pista

Digitális szakadék

■ Végezetül ki kell térnünk a másodlagos írásbeliség kánonba, iskolába helyezkedésére is. Az oktatási intézményekben ugyanis már nem egy nyelvet beszélnek a digitális bevándorló idősök és bennszülött fiatalok (Kálmán 2006; Molnár 2013; Molnár 2014; Torgyik 2013; Karlovitz 2009). A digitális lét megismerése bármiféle segítség, felügyelet és koncepció nélkül történik, ugyanis talán kijelenthetjük, hogy sem a

szülők, sem a tanárok, sem a különböző intézmények nem voltak képesek lépést tartani a változásokkal és kulcsot, iránytűt adni a fiatalok kezébe. A Z generáció és az azt követő generációk már anyanyelvi szinten beszélnek a számítógépek, videojátékok, a közösségi média és az e-könyvek nyelvét (Törteli 2015; Tófalvy 2014; Kerekes 2011). Figyelmük rövid ideig köthető le, hozzászoktak, hogy rendkívül gyorsan kapják meg az információkat, mondanivalójuk átadásában, kifejezőmódjukban segítik őket az emoji és mémek. Hozzászoktak az azonnalisághoz. Ennek tükrében a kommunikációs szokásaik is radikálisan különböznek már a másodlagos szóbeliség korának szokásaitól is. Nehézséget okoz, hogy ők már a multimédia-inger gazdag környezetében szocializálódtak, szemben tanáraikkal, akik a számítógéppel és világhálóval felnőtt korukban ismerkedtek meg, vagy még ismerkednek.

Összefoglalás

■ Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a digitális kultúra és az internetes kommunikáció megszüntette a szóbeliség és az írásbeliség hagyományos szembenállását, amikor megteremtette a beszéd szabályait követő írást. Ez a másodlagos írásbeliség a sebesség csapdájában él, szenvedéseit az emoji és mémek használata enyhíti, és egyben kiteljesülését segíti.

■ IRODALOM

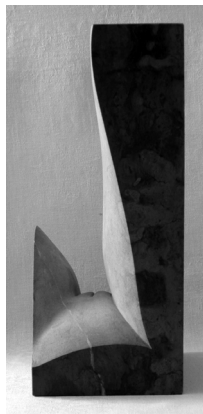
- Balázs Géza: *Az informatika hatása a nyelvire*. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum?* Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 23–42.
- Baron, Naomi S.: *The Language of the Internet*. In: Ali Farghali (szerk.): *The Stanford Handbook for Language Engineers*. CSLI Publications, Stanford, 2003. 59–127.
- Bloomfield, Leonard: *Language*. Holt, New York, 1933.
- Chomsky, Noam: *Syntactic Structures*. Mouton & Co., Hague, 1957. (magyarul: *Mondattani szerkezetek*. Osiris, Bp., 2003.)
- Crystal, David: *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Eisenstein, Elizabeth L.: *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge University Press, New York, 1979.
- Kálmán Anikó: *A felnőttoktatásban és -képzésben alkalmazható kompetenciaelvű módszerek és azok alkalmazhatósága*. Felnőttképzés 2006. 3. sz. 60–62.
- Karlovitz János Tibor: *Magyarország oktatási rendszere*. In: Torgyik Judit (szerk.): *Oktatási rendszerek Európában*. Krónika Nova Kiadó, Bp., 2009.
- Kerekes Pál: *E-book kalauz: az elektronikus könyv kisenciklopédiája*. Kossuth Kiadó, Bp., 2011.
- Lebduska, Lisa: *Emoji, Emoji, What for Art Thou?* (2014)
<http://harlotofthearts.org/index.php/harlot/article/view/186/157> (Letöltve: 2016. február 11.)
- Mérő László: *Az élő pénz. A gazdasági vállalkozások eredete és az evolúció logikája*. Tericum, Bp., 2004.
- Molnár György: *A tanítási és tanulási technikák és módszerek formálódása a 21. századi változó világban*. In: Dr. Németh József (szerk.): *Mesterek és tanítványok*. BME, Bp., 2013. 9–24.
- Molnár György: *Új kihívások a pedagógus életpálya modellben, különös tekintettel a digitális írástudásra*. In: Torgyik Judit (szerk.): *Sokszínű pedagógiai kultúra*. International Research Institute, Révkomárom, 2014. 365–373.
- Ong, Walter: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Meuthen, London – New York, 1982.
- Richard Dawkins: *Az önző gén*. Gondolat, Bp., 1986.
- Shannon, Claude E.: *A Mathematical Theory of Communication*. The Bell System Technical Journal, 1948. 27. k. 379–423.
- Szűts Zoltán: *A világháló metaforái*. Osiris, Bp., 2013.
- Szűts Zoltán: *Az internetes kommunikáció története és elmélete*. Médiakutató 2012. 2. sz. 7–18.
- Tófalvy Tamás: *A technopesszimizmustól a digitális utópiákig: A kommunikációs és médiatechnológiák kulturális megalkotása*. Információs Társadalom 2014. 4. sz. 113–138.
- Torgyik Judit: *A tanulás színterei felnőtt- és időskorban*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2013.
- Törteli Telek Márta: *A digitális szövegek értő olvasása, digitális kor*. Létünk 2015. virtuális szám.
<http://www.letunk.rs/a-digitalis-szovegek-erto-olvasasa/> (Letöltve: 2016. február 11.)
- Varga Barbara: *Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála*. Jel-kép 1999. 2. sz. 59–74.

BENŐ ATTILA

NYELVI JÁTÉK ÉS FORDÍTÁS

■ 1. A nyelvi játékok fordítása kapcsán gyakran fölmerül a fordíthatóság kérdése. Hogyan lehetne lefordítani, átültetni egyik nyelvről a másikra azt, ami nyelvspecifikus? Hiszen – amint a neve is jelzi – a nyelvi játék egy adott nyelv konkrét szavainak hangalakjához vagy sajátos jelentéseihez kötődő jelenség. Vagyis valamiként a forrásnyelvi forma megőrzését igényli, és ez ellentmond magának a fordítás szokványos eljárásának, amely – mint tudjuk – a forrásnyelvi nyelvi jelektől való elszakadást, elvonatkoztatást teszi szükségessé: az eredeti, forrásnyelvi jelek értelmének a célnyelv eszközeivel való kifejezését. Így közelítve a kérdéshez, a nyelvi játék elvileg valóban fordíthatatlannak minősül. Igen ám, de a fordítói gyakorlatban valamiként a nyelvi játékokat is lefordítják, és még nem volt olyan eset, hogy egy szépirodalmi művet azért ne fordítottak volna le, mert esetleg nyelvi játékot is tartalmaz. Tehát a fordítói gyakorlat rendszerint megcáfolja az elméleti kérdésfelvetést a nyelvi játékok, a nyelv- és kultúraspecifikus jelenségek fordíthatatlanságáról (Albert 2003, Benő 2010). Ez azt jelenti, hogy a fordítás mikéntjére, gyakorlatára vonatkozó általánosításainkat kell módosítanunk, hogyha ezt az ellentmondást az elvek és a gyakorlat között fel akarjuk oldani.

A fordítást igen sokan úgy képzelik el, mint a szavak cseréjét, a forrásnyelvi lexikai egységek helyettesítését célnyelvi szavakkal. Csakhogy a fordítás gyakorlatában ez nem lehetséges egyszerűen azért, mert egy idegen nyelvű szövegben szereplő szónak nem mindig egyetlen szó felel meg: lehet egy szókapcsolat vagy körülírászerű értelmezés az a kifejezőmód, ahogy vissza lehet adni egy

A játék gyakran fontosabb az értelemnél.

más nyelvi szó értelmét. Az angol *hansom* szónak például nincs a magyarban egyszavas megfelelője, csak körülírással ('egyfogatú kétkerekű fedett kocsi') vagy az idegen szó átvételével tudunk utalni az adott kultúraspecifikus fogalomra. Hasonlóképpen a német *Fernsucht* a messzeség iránti vágyódást fejez ki, távoli vidékek iránti sóvárgást. A jiddis *Shlimazl* állandóan balszerencsés, minden tevékenységében eredménytelen személyt jelöl. Az olasz *culaccino* folyadékot tartalmazó edény vagy pohár által hagyott nedves foltra utal. Nyilvánvalóan az ilyen szavaknak a legtöbb nyelvben nincs lexikai párjuk, de ez nem azt jelenti, hogy fordíthatatlanok, csak azt, hogy nem működik az a beállítódásunk, hogy a fordítás pusztán a szavak megfeleltetése, a szótári ekvivalenciák megtalálása. (Ezért is írhatta Anton Popovics orosz fordításkutató a magyarul 1980-ban megjelent művében: ahol a szótár véget ér, ott kezdődik a fordítás.) Az ilyen, összetett fogalmakat jelölő szavakhoz társított jelentést is le lehet tehát fordítani, de nem egyetlen szóval, és csupán ettől a formai eltéréstől még nem lesz rossz a fordítás. Mindezt azért hangsúlyozom, merthogy éppen a következetesen szó szerinti megfeleltetés vezet szükségszerűen rossz fordításhoz, szokatlan vagy nehezen (esetleg egyáltalán nem) érthető tükörszerkezetekhez, amint ezt az ún. számítógépes fordítóprogramok „műveiben” láthatjuk.

■ 2. Rendszerint a nyelvi játékot nem tartalmazó, szokásos megnyilatkozások sem fordíthatók tehát folyamatos szó szerinti átültetéssel, egyrészt mert a különböző nyelvek formailag és tartalmilag is eltérő módon tagolják a fogalmi világot, másrészt mert nem minden esetben van egyszavas megfelelője egy forrásnyelvi szónak, azaz a lexikai hiány vagy a nonekvivalencia jelenségével szembesülünk. Ha ez így van a szokásos megnyilatkozásokban, nem kell meglepődnünk, hogy a szavak cseréjét, helyettesítését szorgalmazó öntudatlan beállítódás, ez a naiv fordítói stratégia a nyelvi játékoknál sem működik. A nyelvi játékok fordíthatatlanságáról való (egyáltalán nem alaptalan) meggyőződés ugyanis a szószerintiség elvén alapul. A nyelvi játékok ambivalenciája, kétértelműsége ugyanis rendszerint egy-egy forrásnyelvi szó vagy kifejezés hangalaki vagy jelentésbeli sajátosságához kötődik.

A nyelvi játékok hangalaki jelenségei rendszerint a szavak hasonló vagy azonos alaki viszonyaira, a paronímiára vagy a homonímiára épülnek. A következő, verbális humort tartalmazó angol vicc a hasonló hangalakú, de ellentétes értelmű szavak összecsengése révén hozza létre a poént:

„*She (tearfully): You said if I'd marry you, you'd be **humbly grateful**.*

He (sourly): Well, what of it?"

*She: „You are not; you are **grumbly hateful**.”* (Idézi Lendvai 1999. 36.)

A kiemelt kifejezések szó szerinti magyar fordítása: *humbly grateful* – *alázatosan hálás*; *grumbly hateful* – *morgóan gyűlöletes*. A szókapcsolatoknak ez a lexikális megfelelésen alapuló fordítási módja azonban nem annyira kifejező, frappáns mint az eredeti angol viccszöveg. Ilyenkor gyakran a fordító első reakciója az, hogy ezt nem lehet jól lefordítani, mivel az eredetiben szereplő ellentétes értelmű szavak (*humbly* – *grumbly*, *grateful* – *hateful*) magyar megfelelői formailag nem hasonlóak: nem rímelnek, nem azonos szótagszámúak. Tehát – vonja le a következtetést a fordító – „fordíthatatlan nyelvi játékkal van dolgunk”. Csakhogy figyelembe kell vennünk azt, hogy az eredetiben fordíthatatlannak látszó kifejezések nem másolás, hanem nyelvi kreativitás eredményeként jöttek létre. Ezt pedig azt jelenti, hogy a fordítóknak, akárcsak a szerzőnek, nyelvi kreativitással kell élnie a játékos és szellemes kifejezések megjelenítésekor, mégpedig a célnyelv kínálta lehetőségek hasznosításával. Mivel minden nyelv a lehetőségek gazdag tárháza, némi leleményességgel szinte mindig talál a jó fordító valamilyen elfogadható megoldást a nyelvi játék és a jelentés megőrzésére. Még akkor is, ha ez némi kompromisszummal jár. (Kosztolányi-

tól is tudhatjuk, hogy a fordítás kompromisszumok sorozata.) Az idézett angol vicc egyik magyar fordítása így hangzik:

„*Feleség: Azt mondtad, ha hozzád megyek, kézséges férjüram lesz.*

Férj (mogorván): Na és mi lettem?

Feleség: Rémséges kényuram.” (Lendvai uo.)

Természetesen más megoldások is lehetségesek a szójáték kötött formájú magyarárására: *engedelmesen édes – rettenetesen rémes*, vagy: *édesen hálás – rémesen lármás*. Tüzetesebb vizsgálat után megállapíthatja valaki az ilyen jellegű magyar fordításokról, hogy a minősítések tekintetében nem azonosak teljes mértékben az eredetivel. Igen ám, de a jó fordítást nem pusztán a szójelentések és kifejezések egyenértékűsége jellemzi, hanem az *azonos hatás* érvényesülése (Nida 1964). Hogyha egy idegen nyelvi szöveg valamely része hangalakilag is kifejezően, hatásosan jelenít meg egy minősítést, akkor a fordítónak ilyenkor arra kell törekednie, hogy az expresszív vagy játékos nyelvi formát a fordításában megjelenítse, újraalkotva azt a célnyelv kínálta lehetőségekkel, még akkor is, ha a szójelentés kisebb-nagyobb mértékben módosul. Ha választanunk kell a nyelvi játék feláldozása és a fogalmi jelentés kisebb mértékű módosulása között, tanácsos a szójáték célnyelvi kifejezését választani, mivel a nyelvi játék megőrzése sokszor fontosabb, mint a fogalmi jelentések pontos, de száraz megőrzése, ahogy ezt a Shakespeare-t fordító Babits Mihály 1924-ben megfogalmazta: „A játék gyakran fontosabb az értelemnél. Ilyen helyeken a játékot fordítjuk.” Hasonlóképpen gondolkodott másik jeles műfordítónk, Tóth Árpád is, aki Babits *Vihar*-fordítását ismertetve 1917-ben jelzi, hogy az angol *widow Didó* tartalmilag eltérő *zsidó Didó* alakban való megjelenítését bravúros megoldásnak tartja, mivel „a szellemeskedő udvari urak tréfájában fontosabb a »widow«-nak a »Dido«-val furcsa összerímelve, mint magának a használt jelzőnek az értelme”.

A nyelvi játékok másik formája nem a szavak hangalaki hasonlóságán alapszik, hanem egy adott szó többértelműségén, poliszémiján. Ilyenkor bizonyos szövegkontextusban a szónak két jelentése is felidéződik, és a humoros hatást gyakran az váltja ki, hogy nem a szövegkörnyezetből elvárható jelentés nyer értelmezést. Ezt látjuk Vladimir Nabokov *The Real Life of Sebastian Knight* című regényének következő két mondatában: *What struck you most? – A pea from a pea-shooter* (Kupás 2008). Nabokov itt a többértelmű angol *strike* igével játszik, amely ’megüt’ és ’megérint, hatással van’ jelentésű is lehet. Tehát első hallásra hajlamosak vagyunk a második, az átvitt értelmű jelentésében felfogni a kérdést. Csakhogy a válasz megcáfolja ezt az értelmezést, mivel az elsődleges a szó szerinti jelentést mozgósítja közvetett módon azzal, hogy a fúvócsóból érkező ütésre, lövésre utal. Mivel a magyar *üt* igének nincs ilyen metaforikus jelentése, hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy ezt fordíthatatlan szójáték. A magyar olvasók szerencséjére Nabokov regényének magyar fordítója, Barkóczi András ezt nem tekintette megoldhatatlan problémának, és magyar nyelvi játékkal oldja meg az elvontabb és a konkrétabb történésre utaló jelentések játékát: „*Mi tette önre a legnagyobb benyomást? – Egy rajzszőg a székemen.*”

■ **3.** A hangalaki hasonlóságon és a többértelműségen alapuló szójátékok formáit, megnyilvánulási módjait és azok fordíthatóságát érdemes részletesebben megvizsgálni.

A nyelvi játékhoz kapcsolódó formai, hangalaki kérdések nemcsak az azonos vagy hasonló hangalakúságot, a homonímiát és paronímiát érintik, hanem az egyéni beszéd-sajátosságokat is. Hogyha az író a hősét beszédmódjával, sajátos szóhasználatlaltal vagy beszédhibával is jellemzi, akkor ezt gyakran a forrásnyelv eszközeivel teszi, és a jellemzése ilyenként nyelvspecifikus jellegű, ami újra az említett fordításparadoxon elé állítja a fordítót, hiszen egymást kizáró igényeknek kell megfelelnie: egyrészt érvényesül a forrásnyelvi forma megőrzésének kényszere, másrészt magától értetődően működik az

eredeti nyelvi formától való elszakadás gyakorlata mint a fordítás természetes és szükségszerű módja. Ion Luca Caragiale vígjátékaiban gyakran él ilyen nyelvi eszközökkel a szereplők jellemének vagy lelkiállapotának érzékeltetésére, amint például *O scrisoare pierdută* (Az elveszett levél) című vígjátékban láthatjuk. A Kótyagos Polgár például a III. felvonásban alakilag nem létező, eltorzított idegen szavakat használ: „*Cioclopedică! Comportativă! Iconomie!*” Ezek is olyan szavak, amelyeknek nincs közvetlen megfelelőjük a magyarban: ugyanúgy létre kell hozni őket formailag az értelmes szavak mintájára, mint ahogy azt Caragiale tette a románban az *enciclopedică*, a *cooperativă* és az *economie* szóra utalva. Tehát közvetlenül nem „másolhatók”, hanem – mint általában a nyelvi játékok – nyelvi kreativitás által fordíthatók, amely által hasonló formai játék és hasonló hatás hozható létre. Szász János fordításában a Kótyagos Polgár az adott megnyilatkozásban a következő szavakat használja: „*Biciklipédikus! Eszevetkezet! Ikonómia!*” (Dobreaan 2010) Szintén nyelvi leleményességet igényel a selypítő beszédmód fordításbeli újralkotása, különösen ha a hangzás szempontjából hasonló módon kívánjuk érzékeltetni a szokásostól eltérő beszédmódot. Caragiale említett vígjátékában Dandaneche így számol be az érkezéséről: „*Închipuiește-ți să vii pe drum cu birza ținți postii, hodoronc-hodoronc, zdronca-zdronca... Stii, m-a zdrunținat!... si clopoței... îmi țiuie urechiile... stii, asa sunt de amețit si de obosit...*” Szász János fordításában ez így hangzik: „*Képzeld, jön az ember öt postamérföldet a kocival dibedob-dibedob, zörömb-dörömb... Tudja, jól megdörömbölt... ész cengők... ceng a fülem... tudja, kába vagyok ész holtfáradt...*” Jó láthatóan, illetve itt hallhatóan, a magyar fordítás találóan adja vissza a román nyelvi megnyilatkozás hangalaki jellegzetességét.

A szavak formájára épülő nyelvi játék és az ehhez társuló hangalaki expresszivitás más esetben nem a beszédbeli jellegzetességet hivatott visszaadni, hanem a szerző nyelvezetének sajátosságát, a szavak hangsorára tekintő tudatos szóválasztást jelzi. Ezt látjuk Vladimir Nabokov *Lolita* című regényének szinte minden lapján. Szemléltetésként álljon itt egyetlen minősítő szerkezet: „*Dolores and her grey, humble, hushed husband-coach, old Humbert...*” A *h* hang ismétlődése itt olyan feltűnően erős alliterációt hoz létre, amelyre a fordítónak tekintettel kell lennie a célnyelvi mondat megalkotásakor. A formai játék megőrzéséhez nyilvánvalóan újra kell alkotni célnyelven ezt a megnyilatkozást, más hangismétlésre alapozva, esetleg némileg elszakadva a szorosán vett tartalmi azonosságtól, mivel sokszor csak ilyen áron adható vissza a nyelvi játék. A regény magyar fordítása kreatív módon jeleníti meg az idézett szövegrész játékosságát: „*Dolores és az ő ősz, trottyos, tropa, tréner-férje, a vén Humbert...*” (Békés Pál fordítása) (Gábor 2003) Látható, hogy a magyar fordítás más hanggal játszva hozza létre a hangalaki kifejezőerőt, de ez a jelentés megőrzésének igényéből származik. Bizonyos értelemben elkerülhetetlen az eredeti nyelvi formától eltérő hangokkal való játék, amint azt a következő angol mondat és annak magyar fordítása példázza ugyancsak Nabokov említett regényéből: „*This is why we stressed the four D's: Dramatics, Dance, Debating and Dating*” – „*Ezért fektettünk súlyt a négy T-re: Tandráma, Tánc, Terefere és Találka.*”

A szavak többértelműségét hasznosító nyelvi játékok szintén nyelvspecifikusak, hiszen a szavak jelentésszerkezete nyelvenként eltérő, gyakran csak alapjelentésükben egyeznek meg a referencia szempontjából egyenértékűnek tekintett különböző nyelvi szavak. Shakespeare tragédiáiban és vígjátékaiban számos olyan nyelvi játékra bukkanunk, amelyek a szavak többértelműségével vagy a hasonló hangalakú szavak jelentésbeli kapcsolatával hoznak létre többletjelentéseket, és ezek igencsak megnehezítik a fordító dolgát. Álljon itt egy példa a poliszémián alapuló szójátékra a *Hamlet* című tragédia II. felvonásának 2. jelenetéből:

„*Polonius: What do you read, my lord?*
Hamlet: Words, words, words.”

Polonius: *What is the **matter**, my lord?*
 Hamlet: *Between who?*
 Polonius: *I mean the matter you read, my lord."*

A helyzet játéka itt az angol *matter* szó többértelműségén alapszik: a szó egyrészt utalhat arra, hogy mi a 'tárgya, témája valaminek', de 'ügy', 'probléma' értelemben is használatos. Polonius kérdésében az előbbi értelemben használja a szót, Hamlet pedig – a személyek viszonyára gondolva – az utóbbi értelemben, és azért kérdez vissza: *Between who?* (azaz: „kik között?”) (Várnai 1999). A magyarban nyilvánvalóan nincs olyan szó, amelyben ez a két jelentés együtt jelentkezne, és így fordíthatatlannak tűnik – mint első ránézésre mindig – a szójáték. De legalább három, többé-kevésbé jól sikerült fordítását is idézhetjük ennek a rövid jelenetnek Arany János, Eörsi István és Nádasy Ádám magyarázásában:

„Polonius: *Mi az, amit olvas, főséges úr?*
 Hamlet: *Szó, szó, szó.*
 Polonius: *De a **veleje**?*
 Hamlet: *Kinek a **veleje**?*
 Polonius: *No, annak, amit olvas főséged. "*

„Polonius: *Mit olvas, uram?*
 Hamlet: *Szó, szó, szó.*
 Polonius: *De mit **jelent**?*
 Hamlet: *Ki **jelent** mit?*
 Polonius: *Azt kérdem, mit jelent, amit olvas, uram?"*

„Polonius: *Mit olvas, fenség?*
 Hamlet: *Szavak, szavak, szavak.*
 Polonius: *Milyen **tárgyban**, fenség?*
 Hamlet: *Milyen **tárgyban**? Hát ebben a könyvben.*
 Polonius: *Úgy értem, mi a könyv tartalma, fenség."*

Shakespeare egy másik, szintén többértelműségen alapuló szójátéka az *Athéni Timon* című dráma 3. felvonásának 4. jelenetéből idézhető, amelyben Lucius szolgája és Flavius szóváltásában jelentkezik:

„LUCIUS'S SERVANT: *Ay, but this answer will not **serve**.*
 FLAVIUS: *If 'twill not **serve**, 'tis not so base as you,
 For you **serve** knaves."*

Itt az angol *serve* ige két jelentésének ('megfelel' – 'szolgál') egyazon párbeszédben való megjelenését figyelhetjük meg (Szele 2006. 66.). Szabó Lőrinc a magyar *haszon* szó többértelműségével adja vissza ezt a jelentést, és ezáltal nemcsak létrehoz egy hasonló értékű szójátékot, hanem formai és jelentésbeli többletet is teremt azzal, hogy a 'hitvány', 'alávaló' értelmű *base* megfelelőjeként a *mihaszna* szót alkalmazza:

„LUCIUS INASA: *Az ilyen válasznak nincs semmi **haszna**.*
 FLAVIUS: *Ha nincs, akkor sem oly **mihaszna**, mint ti,
 akik csibészek **hasznát** lesítek."*

Némelykor olyan összetett nyelvi játékokkal szembesül a műfordító, amelyekben a jelentések és hangalakok viszonya egyaránt érvényesül. Ezt látjuk olyan esetekben, amikor hasonló értékjelentésű minősítést kifejező szavak hangalakjával is játszik a

szerző, mintegy jelezve a jelzett tulajdonságok összetartozását, mint például Nabokov következő mondatában: „*Churlish, capricious, mad Sebastian, struggling in a naughty word of juggernauts, and aeronauts, and naughts, and what-nots*” (*The Real Life of Sebastian Knight*). Az ilyen, szójátékokat halmozottan tartalmazó mondat fordítása, azaz újraalkotása nagyobb mértékű elszakadást igényel a szűken értelmezett lexikai jelentésektől, mégpedig olyan módon, hogy a hangalaki expresszivitás a célnyelvi szövegben is teret nyerjen, ahogy ez a regény magyar fordításában látható: „*Az összeféretlen, önfejtű, örült Sebastian, amint küszködik egy hitvány, hivalkodó, hívságos világban*” (*Sebastian Knight valódi élete* – ford. Barkóczi András).

A félreértésen alapuló, konkrét tárgyiasságokra utaló szavak egyidejű hangalaki és jelentésbeli játéka már-már megvalósíthatatlan feladatot ró a fordítóra. Íme, egy ilyen szöveggörnyezet Lewis Carroll ismert meseregényéből:

„*»Mine is a long and a sad tale«, said the Mouse turning to Alice and sighing.*

»It is a long tail, certainly«, said Alice, looking down with wonder at the Mouse's tail, »but why do you call it sad?«” (*Alice's Adventures in Wonderland*).

A párbeszédben a 'történet, mese' és a 'fark' jelentésű angol szavak azonos hangzása (*tale* – *tail*) okozza a félreértést. Mivel a magyarban ezeket a fogalmakat jelölő szavak hangalakilag nem hasonlítanak, a párbeszéd átültetése a féleértés okának elhalványodása nélkül megoldhatatlan feladatnak látszik. Kosztolányi Dezső, a klasszikus angol gyermekregény első magyar fordítója kellő nyelvi leleményességgel és fordítói szabadsággal oldotta meg ezt a dilemmát:

„– *Ó, az én történetem kacskaringós, tarka és bús.*

– *Hát a farka csakugyan kacskaringós – mondta Alice, aki ezt a szót, hogy tarka, úgy értette, hogy farka – de miért volna bús?*”

■ **4.** Bart István műfordító szerint a fordítás művelete az „*ugyanazt másképpen*” szabállyal ragadható meg. Azaz a fordításnak mint mondatnak vagy szövegnek lehetőleg ugyanazt kell mondania, mint az eredetinek, de másképpen: más nyelvi kifejezőeszközökkel, más jelviszonyokkal (Bart 1981). Ez a megállapítás a nyelvi játékok fordítására is érvényes; ha úgy tetszik: a fordító feladata a nyelvi játékok megőrzése, másképpen való megjelenítése, kifejezése (lévén, hogy formajátékok nélkül szegényesebb lenne a szöveg kifejező értéke). Ilyen esetekben az egyenértékűség igénye nem az egyes szavak és lexikális jelentések szintjén valósulhat meg, hanem az azonos jelentéskör és azonos esztétikai hatás dinamikus egyensúlyában.

■ IRODALOM

Albert Sándor: *Fordítás és filozófia*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003.

Babits Mihály: *Shakespeare-fordítás*. Nyugat 1924. február 1.

Bart István: *A mérce*. In: Bart István – Rákóczi Sándor (szerk.): *A műfordítás ma*. Gondolat Könyvkiadó., Bp., 1981. 237–269.

Benő Attila: *A fordíthatóság és a fordíthatatlanság kérdése. A probléma forrásai*. In: Gábor Csilla – Korondi Ágnes (szerk.) *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*. Verbum Kiadó, Kvár, 2010. 5–22.

Dobrea Réka: *A verbális humor fordítása Ion Luca Caragiale O scrisoare pierdută című művének magyar átültetéseiben*. Egyetemi szakdolgozat. BBTE. Kézirat. 2010. Témavezető: Benő Attila.

Gábor Gabriella: *A kompenzálás a fordításelemlélemben és eszközei Nabokov Lolita c. regényében*. Egyetemi szakdolgozat. BBTE. Kézirat. 2003. Témavezető: Benő Attila.

Kupás Emese: *Veszteség és kompenzálás. Hangeffektusok, frazémák és szójátékok fordítása*. Mesteri szakdolgozat. BBTE. Kézirat. 2008. Témavezető: Benő Attila.

Lendvai Endre: *Verbális humor és fordítás*. Fordítástudomány 1999. 2. sz. 33–43.

Nida, E. A.: *Toward a Science of Translating*. Brill, Leiden, 1964.

Popovics, Anton: *A műfordítás elmélete*. Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony, 1980.

Szele Bálint: *Szabó Lőrinc Shakespeare-drámafordításai*. Miskolci Egyetem – Bölcsészettudományi Kar. Doktori értekezés. Kézirat. 2006.

Tóth Árpád: *Babits Mihály „Vihar”-fordítása*. Nyugat 1917. 2. sz.

Várnai Judit Szilvia: *Szójátékok Arany János és Eörsi István Hamlet-fordításaiban*. Magyar Nyelvjárások XXXVII. 1999. 459–468.

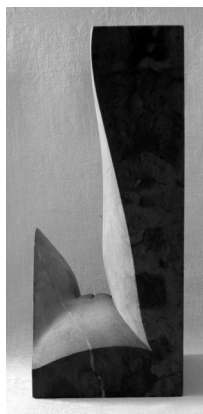
NÉMETH BOGLÁRKA – PÉNTEK IMRE

VAGY VALAMI, VAGY MEGY VALAHOVA

Az aspektuskutatás pszicholingvisztikai eredményeiről

■ Az aspektualitás problémaköre egyike a legvitatottabb és a legváltozatosabb elméleti keretekben tárgyalt nyelvészeti témáknak. Vizsgálatának hagyománya a szanszkrit grammatikusokig vezethető vissza, és napjainkig izgalmas területét képezi a grammatikai, szemantikai, pragmatikai és pszicholingvisztikai kutatásoknak. Elméletek sora igyekszik koherens magyarázatokat találni a terület problematikus jelenségeire úgy, hogy mindez összeegyeztethető legyen a rendkívül nagyfokú diverzitással, amely az egyes kategóriák különböző nyelvekbeli megvalósulását jellemzi. Jelen munka – a teljesség igénye nélkül – az aspektualitás elméleti kérdéseiről és annak pszicholingvisztikai eszközökkel (is) vizsgált jelenségeiről ad rövid áttekintést, hangsúlyozva a vizsgálatok alapján levonható, a nyelvtan működésére, valamint a percepcióra vonatkozó, általános relevanciájú következtetéseket.

A tanulmány szerkezete a következő: az első rész elméleti bevezetőül szolgál az aspektualitás mibenlétével, illetve a témakör legproblematisabb kérdéseivel kapcsolatban; a második rész néhány pszicholingvisztikai vizsgálat, kísérletsorozat elméleti hozadékait mutatja be, tehát a pusztán aspektuselméleti következtetéseken túlmutató, a nyelv működésének lényegére vonatkozó eredményeket vázolja fel.

**...a gyermekek már
hároméves kortól
kezdve képesek
az aspektuális
morfémában kódolt
információ
dekódolására és annak
összekapcsolására
a vizuális ingerek
időbeli struktúrájával.**

Az aspektualitás problematikus kérdései a hagyományos és elméleti nyelvészetben*

■ A címben idézett, viccből származó passzus az általunk tárgyalt aspektualitás meghatározásának nehézségét szándékszik érzékeltetni. Az aspektualitással kapcsolatos szakirodalom két alapvetően különböző jelenségkört ír le: a lexikálisan/szemantikailag kódolt ún. szituációs aspektusét és a grammatikai eszközökkel kódolt ún. nézőponti aspektusét. Az alábbiakban előbb az aspektust mint az igék, igés kifejezések által jelölt események inherens jegyhalmazát leíró Zeno Vendler munkájának fő állításait, majd a grammatikai eszközökkel kódolt aspektuális kategóriákat vizsgáló Bernard Comrie lényegi következtetéseit ismertetjük, végül a két szegmenst egy kétszintű aspektusmodell formájában megragadó Carlota Smith korszakalkotó munkájának eredményeit vázoljuk fel.

Zeno Vendler (1967) nyelvfilozófiai jellegű munkájában az arisztotelészi szituációs kategóriákat egy osztállyal kibővítve, árnyaltabbá téve négy csoportot különít el: állapotokat (pl. *szereit, tud* stb.), cselekvéseket (pl. *fut*), eredményeket (pl. *eléri a hegycsúcsot*) és teljesítményeket (pl. *rajzol egy kört*) jelölő kifejezéseket. (Arisztotelész az eseménytípusok három osztályát különíti el: az állapotokét, a cselekvéseket és a teljesítményeket és eredményeket összesítő *energeiák* kategóriáját – vö. Binnick 1991. 170–173.) Bár némiképp félrevezető lehet, hogy a nagy hatású munka kifejezésekről, illetve az egyes (angol) igék által implikált időszerkezeti sémákról beszél, nem nehéz belátni, hogy az említett kategóriák leginkább bizonyos szituációtípusokat jellemeznek, nem igeosztályokat. (Ezt hangsúlyozza Kiefer Ferenc is a Vendler-féle kategorizáció bizonyos hiányosságainak magyarázataként – vö. Kiefer 2006. 261.) Az pedig, hogy a szerző nyelvi kritériumokat vezet be a kategorizáció alapjaként, kétségtelenül nagy előrelépést jelent a különböző szemantikai osztályokba tartozó igék formális leírása számára, nem indokolja viszont, hogy a kategorizációt szigorúan igeosztályok/predikátumtípusok elkülönítésének tekintsük.

Az említett nyelvi (szemantikai) tesztek az egyes kategóriákba tartozó predikátumoknak bizonyos időmódosítókkal, aspektuális szerkezetekkel való kompatibilitására alapoznak. Az állapotigék például összeférhetetlenek a progresszív grammatikai aspektussal, illetve bármilyen progresszivitást kifejező szerkezettel, ennek megfelelően a progresszív aspektusú predikátumot feltételező kérdésekre alapértelmezés szerint nem válaszolhatunk állapot jelentésű igével, a fennmaradó három kategóriához tartozó igeformával viszont igen, vö.:

- (1) a. What are you doing? 'Mit csinálsz (éppen)?'
 b. I am running/writing/working. '(Épp) futok/írok/dolgozom.'
 c. *I am knowing/loving [something]. '(Épp) tudok/szeretek (valamit).'
 (Vendler 1967. 99.)

A fenti (1a)-ra adott válaszként tehát az (1b) által képviselt típus megfelelőnek minősül, az (1c) pedig egyértelműen rosszul formált. Ezzel a teszttel elkülöníthető az állapotot jelölő predikátumok osztálya a többi kategóriába tartozókéval.

Egy másik, hasonló kritériumegyüttes szolgál a határpontos és a határpont nélküli események, tehát a teljesítmények és eredmények osztályának a cselekvések kategóriájától való elkülönítésére. Ennek eszköze az egyes igék – a magyar szakirodalomban *alatt* és *át/keresztül* névutós időmódosítók formájában megjelenő – határpontos és határpont nélküli időmódosítókkal való kompatibilitásának tesztelése:

- (2) a. For how long did he push the cart? 'Mennyi időn keresztül tolt a kocsit?'
He was pushing it for half an hour. 'Fél órán keresztül tolt a kocsit.'
- b. #How long did it take to push the cart? 'Mennyi idő alatt tolt a kocsit?'
#He did it in half an hour. 'Fél óra alatt tolt a kocsit.'
- c. How long did it take to draw the circle? 'Mennyi idő alatt rajzolta (meg) a kört?'
He did it in twenty seconds. 'Húsz másodperc alatt rajzolt (meg) egy kört.'
- d. #For how long did he draw the circle? 'Mennyi időn keresztül rajzolta (meg) a kört?'
#He was drawing it for twenty seconds. 'Húsz másodpercen keresztül rajzolt (meg) egy kört.'

(Vendler 1967. 100–101.)

Ezzel összefüggésben Vendler kiemel egy másik jelentős különbséget a határpontos és határpont nélküli események között: a (2a)-ban szereplőhöz hasonló, határpont nélküli eseményekről elmondható, hogy időtartamuk minden részintervalluma jellemezhető az adott esemény fennállásával, ezzel szemben a (2c) által példázott eseménnytípusra nem igaz ugyanez. Ha tehát valaki fél órán át futott/tolt a kocsit, elmondható, hogy ennek a félórás időintervallumnak bármely kiragadott részintervallumára igaz, hogy az illető személy futott/tolt a kocsit, abban az esetben viszont, ha valaki fél óra alatt futott egy mérföldet, vagy húsz másodperc alatt rajzolt egy kört, nem mondható el, hogy ennek a félórás/húsz másodperces időintervallumnak bármely részintervallumára igaz, hogy az illető személy futott egy mérföldet/rajzolt egy kört. Ennek oka, hogy a határpont nélküli események homogén természetűek, a határpontosak viszont komplexek, tehát különböző fázisokból tevődnek össze, és csak is ezeknek a hiánytalan megvalósulása jelentheti az adott esemény megtörténtét. A határpont nélküli eseményeknek ezt a sajátosságát a későbbi aspektusirodalom részintervallum-kritériumnak is nevezi.

Meg kell említenünk az egyetlen időpillanatot jelölő időmódosítókkal való kompatibilitás tesztjét is, amelyet Vendler a progresszív aspektust alapértelmezésben nem megengedő két kategória (az állapotok és az eredmények) elkülönítésének egyik eszközeként jelöl meg. Az állapotok kategóriájához tartozó szituációkat kifejező predikátumok csak hosszabb intervallumot jelölő időmódosítókkal jellemezhetők, pontszerűekkel pedig nem, az eredménypredikátumok viszont ezzel ellentétes mintát követnek:

- (3) a. At what time did you reach the top? 'Mikor érted el a tetőt/hegycsúcsot?'
At noon sharp. 'Pont délben.'
- b. #I reached the top/spotted the plane for five minutes.
'Öt percen keresztül elértem a tetőt/észrevettem a repülőt.'
- c. I loved her for three years. 'Három évig szerettem őt.'
- d. #I loved her at noon sharp. 'Pont délben szerettem őt.'

(Vendler 1967. 102–103.)

Az itt bemutatott osztályozás és a felsorolt kritériumok, illetve ezek továbbfejlesztése – bár eredetileg nem egy aspektológiai munka keretében fogalmazódtak meg – fontos részét, gyakran kiinduló alapját képezik a későbbi aspektuselméleteknek.

Az aspektusirodalom másik klasszikusának számító Comrie (1976) az aspektust az igék által kifejezett események belső időszerkezetével hozza összefüggésbe, elhatárolva azt az eseményen kívüli időt jelölő igeidők kategóriájától. Definíciója szerint az igeidők az esemény idejét mindig egy másik időponthoz viszonyítják (általában a beszéd idejéhez), az aspektus, illetve a különböző aspektuális kategóriák viszont az

esemény belső időszerkezetének szemléleti módját jelölik. Az aspektus eszerint az események szemléleti módja, tehát nem eleve kódolt szemantikai jegye az ezeket jelölő predikátumoknak. A legfőbb e mellett szóló érv az, hogy ugyanarra a történésre önellentmondás nélkül utalhatunk különböző aspektuális formákat használva (vö. Comrie 1976. 3–5).

Comrie hangsúlyozza, hogy az *aspektus* kifejezés használata korántsem egységes a szakirodalomban, hiszen utalhat a lehetséges szemantikai oppozíciókra, viszont gyakran korlátozódik kizárólag a grammatikalizált kategóriákra. Ahogy bizonyos nyelvekben nincs grammatikai eszköze az időjelölésnek, ugyanúgy megfigyelhető, hogy egyes nyelvekben nincs grammatikalizálódott eszköz bizonyos aspektuális oppozíciók, kategóriák kifejezésére. Az aspektusjelölés grammatikalizált formája törtenhet a morfológia szintjén (pl. a spanyol perfektív és imperfektív igealakok esetében) vagy a szintaxis szintjén, perifrasztikus kifejezések használatával (pl. az angol progresszív szerkezetek esetében).

A két fő kategória a perfektív és imperfektív aspektus, szembenállásuk lényege pedig Comrie szerint a következő: a perfektív aspektus funkciója, hogy egységes egészként ábrázolja az eseményt, nem mondva el semmit annak belső szakaszairól, szerkezeti felépítéséről, ezzel szemben az imperfektív aspektus belső nézőpontból ábrázolja az ige által kifejezett eseményt (vö. Comrie 1976. 16, 24.). Ez az aspektuális oppozíció a következő, különböző nyelveken megadott példa segítségével szemléltethető:

- (4) John was reading when I entered.
Ivan čital, kogda ja vošel.
Jean lisait quand j'entrai.
Juan leía cuando entré.
Gianni leggeva quando entrai.
'János (épp) olvasott, mikor bementem.'
(Comrie 1976. 3.)

A (4) alatti mondatok első felében szereplő imperfektív alakú predikátumok (*was reading/èital/lisait/leía/leggeva*) a meghatározás szerint belülről (annak folyamatában) láttatják az olvasás eseményét, láthatóvá téve annak belső szerkezetét, a mondatok második felében szereplő perfektív alakok (*entered/vošel/entrai/entré/entrai*) viszont egészében ábrázolják a bemenés eseményét, tekintet nélkül annak belső szerkezetére.

Az egyes aspektuális kategóriák leírásakor Comrie nagy hangsúlyt fektet a hagyományos aspektusirodalom téves értelmezéseinek bemutatására, azoknak tisztázására és magyarázatára. A leggyakoribb téves értelmezések között szerepel, hogy a perfektív alakok használata rövid, az imperfektívéké pedig hosszú időtartamú eseményekre utal, illetve hogy a perfektivitás terminativitást, tehát az adott cselekvés befejeztét implikálja. (Ez a félreértelmezés a magyar aspektusirodalomban is jelen van, annál is inkább, mivel a *perfektív* terminus szinonimájaként itt a *befejezett aspektus* kifejezés is használatos.) Az előbbi kapcsán a fentebb már említett sajátosság szolgálatja a legfőbb ellenérvet: amint azt (5a–b) is mutatja, ugyanarra a megtörtént eseményre perfektív és imperfektív alakok használatával is referálhatunk, ebből pedig az is következik, hogy általában véve hosszú időtartamú eseményt is ábrázolhatunk perfektív szemlélettel (vö. [5c–d]), illetve rövid időtartamú eseményt is ábrázolhatunk imperfektív szemlélettel (vö. [5e–f]):

- (5) a. He read that book. '(El)olvasta azt a könyvet [perf.].'
b. He was reading that book. '(Épp) azt a könyvet olvasta [imperf.].'

- c. Il régna trente ans. 'Harminc évig uralkodott [perf.]'
 d. Il régnait trente ans. 'Harminc évig (harminc éven át) uralkodott [imperf.]'
 e. John wrote a number on the paper. 'János egy számot írt a papírra [perf.]'
 f. John was writing a number on the paper.
 'János (épp) egy számot írt a papírra [imperf.]'

(vö. Comrie 1976. 17.)

A perfektivitás és terminativitás gyakori azonosítása kapcsán Comrie kiemeli, hogy míg az utóbbi kifejezetten az esemény befejeztére való utalás eszköze, az előbbi nem helyez hangsúlyt az ábrázolt esemény egyik fázisára sem, tehát a befejezésre sem, hanem inkább egészében láttatja azt, és – bár a perfektív alakok az esetek nagy részében valóban a terminativitás jelentéselemével társulnak – nem indokolt a perfektivitás definíciójába bevonni ezt a jegyet is.

Utolsóként Smith (1991) aspektuselméletét mutatjuk be részletesebben. Ebben egyaránt szerepet kapnak a vendleri eseménnytípusok és a Comrie által is meghatározott aspektuális kategóriák, hiszen ebben az elméletben az aspektus, illetve az aspektuális jelentés definíció szerint az e két komponensre vonatkozó információból tevődik össze. A mondatok tartalmaznak tehát az eseménnytípusra és a nézőpontra vonatkozó információkat is, melyeket Smith egymástól függetlennek tételez. Az eseménnytípológia szegmensét a szerző szituációs aspektusnak (*situation aspect*), a szemléletmódot pedig nézőponti aspektusnak (*viewpoint aspect*) nevezi, ezeknek mi-
 benléte pedig az alább idézett példákkal szemléltethető:

- (6) a. Mary walked to school. 'Mari iskolába ment.'
 b. Mary was walking to school. 'Mari épp ment az iskolába.'
 c. Mary walked in the park. 'Mari sétált a parkban.'

(Smith 1991. 5.)

E három példamondatra is érvényes az az általános megállapítás, hogy a szituációs aspektust az ige és annak argumentumai, a nézőponti aspektust pedig leggyakrabban valamilyen grammatikai elem jelöli (vö. Smith 1991. 8.). Ebből az is következik, hogy az aspektust eleve mondatszintű kategóriának kell tekintenünk, amit Smith az olyan mondatpárok eltérő aspektusával indokol, mint (6a) és (6c). Szituációs aspektus tekintetében (6a–b) természetes végponttal rendelkező eseményeket ír le, mindkettő a teljesítmények (*accomplishments*) osztályába sorolható, (6c) viszont természetes végpont nélküli eseményt ábrázol, és a cselekvések (*activities*) osztályába tartozik; nézőponti aspektus tekintetében pedig (6a) és (6c) tartoznak azonos kategóriába, hiszen mindkettő totális nézőpontból ábrázolja az adott eseményt, ezzel ellentétben (6b) részleges nézőpontból ábrázol.

A szituációs aspektus kiválasztása bizonyos jegyek szerint kategorizált, sematizálható szituációtípusok alapján történik, tehát – a lehetséges konceptualizációs különbségeket leszámítva – konvencionálisan adottnak tekinthető, az öt fő kategória pedig a következő: állapotok (pl. *tud spanyolul; boldog* stb.), cselekvések (pl. *fut; almát eszik* stb.), teljesítmények (pl. *tönkreteszi a gépet; iszik egy pohár vizet* stb.), szemelfaktív események (pl. *köhint; koppan* stb.) és eredmények (pl. *eléri a hegycsúcsot; felismeri a jegyellenőrt* stb.). Látható tehát, hogy ebben az osztályozásban a vendleri négy szituációs típus mellé bekerült a szemelfaktív, tehát pillanatnyi események kategóriája is.

A nézőponti aspektus kiválasztása ezzel szemben kevésbé kötött, hiszen annak függvénye, hogy a beszélő mennyit kíván láttatni az ábrázolt eseményből. Emiatt

Smith a nézőponti aspektust találóan egy fényképezőgép lencséjéhez hasonlítja, mivel ezek az aspektuális kategóriák abban különböznek, hogy az esemény egészére vagy annak csak egy részére fókuszálnak. A megközelítésmód bizonyos mértékben összeegyeztethető Comrie aspektusdefiníciójával is, viszont jelentős kategóriális eltéréseket fedezhetünk fel a kettő között. Ennek a szegmensnek a fő aspektuális kategóriái a perfektív, imperfektív és a semleges nézőpont.

Smith a következőképpen összegzi a szituációs jegyek mentén felvett értékek szerinti elkülönülést, rávilágítva ezzel az egyes eseménytípusok közötti hasonlóságokra és különbségekre is (vö. Smith 1991. 30.):

(7)

Szituáció	Statikus	Duratív	Telikus
Állapot	+	+	-
Cselekvés	-	+	-
Teljesítmény	-	+	+
Szemelfaktív	-	-	-
Eredmény	-	-	+

A statikusság jegye alapján az eseménytípusok két kategóriája különíthető el: az állapotok (*states*), amelyek [+Statikus] jeggyel rendelkeznek, és az események (*events*), amelyek [-Statikus] jeggyel rendelkeznek, tehát dinamikusság, változás jellemző rájuk, és általában agentivitást implikálnak. A durativitás az események időtartamára vonatkozó kritérium: a [+Duratív] jegyű események bizonyos, több pontból álló időintervallumot feltételeznek, a [-Duratív] jegyűek pedig pillanatnyi (vagy akként konceptualizált) történéseket jelölnek. A telikusság jegye az események végpontjára vonatkozik: a [+Telikus] jegyű események célra irányulnak, így egy természetes végponttal rendelkeznek, amelynek elérésekor valamilyen állapotváltozás történik, a [-Telikus] jegyű, azaz atelikus szituációk végpontja viszont tetszőleges, tehát nem irányulnak célra (vö. Smith 1991. 29–30.).

Smith az aspektust kompozicionális kategóriaként tárgyalja, kiemelve, hogy az ige központi szerepet tölt be a különböző aspektuális kategóriák jelölésében, vannak azonban egyéb elemek, amelyek alakíthatják, felülírhatják az igei konstelláció aspektuális értékét, mint például az ige NP argumentumai, adjunktumai. Az elmélet szerint az egyszerű igei konstelláció rendelkezik egy bizonyos alapértelmezés szerinti aspektuális értékkel, amelyből NP-k, prepozíciók, adverbiumok, affixumok vagy egyéb elemek hozzáadásával származtatott vagy elmozdított fókuszú aspektuális kategóriákat képezhetünk. Mindezekhez az elemekhez aspektuális értékek rendelődnek a lexikonban: minden ige rendelkezik valamilyen inherens aspektuális értékkel, amely azáltal állapítható meg, hogy az milyen aspektuális jegyekkel járul hozzá egy maximálisan egyszerű mondat aspektuális kategóriájának meghatározásához. Az igék alapvető jegyei a fentebb felsorolt [\pm Telikus], [\pm Statikus] és [\pm Duratív] jegyek.

Az aspektualitás a pszicholingvisztikában

nem csoda, hogy a kérdéskör újabban egyre nagyobb érdeklődésnek örvend a pszicholingvisztikával foglalkozók körében is. Az eddigi vizsgálatok nagyrészt az aspektuális információ percepciójával kapcsolatos jelenségekre koncentrálnak gyermek- és felnőttnyelvi kontextusban egyaránt.

Az efféle kutatások egyik iránya arra keresi a választ, hogy a nyelvfejlődés során a gyermekek mikor válnak képessé a temporális információ dekódolására grammatikai aspektusból. Zhou, Crain és Zhan (2014) mandarin anyanyelvű felnőttek, valamint három-, négy- és ötéves gyermekek szemmozgását regisztrálták mondatok hallgatása közben. A vizsgálati személyeknek az volt a feladata, hogy a képernyőn megjelenő két kép közül arra figyeljenek, amelyikre a mondat vonatkozik. Annak érdekében, hogy a gyermekek számára vonzó legyen a feladat, azt az instrukciót kapták, hogy figyeljenek arra a képre, amiről „Breki, a béka” mesél. A béka a képek megjelenése előtt meg is jelent a képernyőn.

A szerzők arra voltak kíváncsiak, hogy a mandarin kínai *-le* perfektíváló morféma, valamint a *-zhe* imperfektíváló morféma alapján milyen kortól kezdve vagyunk képesek a temporalitásra vonatkozó információ dekódolására. A kísérleti próbák mindegyikében az alanyok egy mondatot hallottak, amely tartalmazta az aspektuális morfémák egyikét, a képernyőn pedig megjelent két kép, az egyik egy befejezett, a másik egy folyamatban lévő eseményt ábrázolt. A mondat elhangzásának kezdetétől regisztrálni kezdték, hogy melyik képet figyeli a vizsgálati személy. A felnőtteknél és a gyermekeknél egyaránt az aspektuális morféma elhangzása az aspektuális megformáltságnak megfelelő képre való fókuszálást facilitálta, és a facilitáló hatás már a hároméves gyermekeknél is közvetlenül az aspektuális morféma elhangzása után megjelent. Mindez meggyőző bizonyítéka annak, hogy a gyermekek már hároméves kortól kezdve képesek az aspektuális morfémában kódolt információ dekódolására és annak összekapcsolására a vizuális ingerek időbeli struktúrájával.

Hasonló érdeklődési körű, magyar nyelvű vizsgálati személyekkel végzett kísérletről számol be Pléh Csaba is. A magyar igeikötőhasználat egyik sajátossága, hogy a perfektivitásra/telikusságra vonatkozó információon kívül az igeikötők nagy része megőrizte irányjelölő funkcióját is. A Pléh (1992) által leírt vizsgálat következtetése, hogy a gyermekek már hároméves kortól képesek nemcsak irányjelölő funkcióval, hanem aspektuális funkcióval produkálni, tehát a perfektivitas jelölésére is használni az igeikötőket.

A kutatásoknak egy másik iránya az aspektus és a mentális reprezentációk kapcsolatát vizsgálja. A nyelvi támpontok komplex rendszere különböző eszközök által valósítja meg a narratívák gazdag időbeli struktúráját. Ezek közé tartozik a lexikális aspektus, a grammatikai aspektus és az eseményeket kifejező predikátumok inherens szemantikája. A narratívákban párhuzamos idősíkok futhatnak, a leírt eseményeknek változó időtartama lehet, és nem folyamatos szekvenciákban követik egymást. Becker, Ferretti és Madden-Lombardi (2013) pontosan azt vizsgálták, hogy a lexikális aspektus, a grammatikai aspektus és az események hosszúsága hogyan korlátozza az események hozzáférhetőségét a narratívák megértésében. A kiváltott potenciálok módszerével megvizsgálták az N400 komponens amplitúdóváltozását történetek olvasása közben. Az N400 komponens kiváltója és amplitúdójának meghatározója a szemantikai szabályok megsértése (és a megsértés súlyossága). A vizsgálati személyek olyan céleseményekről olvastak, amelyek hol rendelkeztek inherens végponttal, tehát teljesítmények voltak, hol pedig nem rendelkeztek inherens végponttal, tehát folyamatok voltak. Az eseményeket kifejező predikátumok továbbá hol imperfektívek, hol pedig perfektívek voltak grammatikai aspektus szempontjából. Egy köztes mondat egy hosszú vagy egy rövid időt igénybe vevő eseményt írt le, mielőtt a célesemény visszatért volna a történetbe. A célesemény

visszatérése nagy amplitúdójú N400-at váltott ki a perfektív versus imperfektív teljesítményekre, de ez csak a rövid időtartamú köztes esemény esetében jelent meg.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a lexikális aspektus korlátozza a grammatikai aspektus feldolgozását, mivel a teljesítmény egy végpont felé közelít, míg a folyamatnak nincs természetes végpontja. Az N400 nem változott sem a grammatikai aspektus függvényében, sem a köztes esemény időtartamának függvényében folyamat aspektus esetén. Az eredményekből jól látható, hogy a különböző nyelvi támpontok hogyan játszanak közre a narratívák megértésében, és hogy ezeknek az elszigetelt vizsgálata mellett szükség van az egymásra gyakorolt hatások vizsgálatára is.

A nyelvi feldolgozásban az agynak nemcsak a perceptuális területei aktiválódnak, hanem a motoros területek is. Például kézmozgások leírásának feldolgozásakor a kézmozgásokért felelős területek is aktiválódnak. Bergen és Wheeler (2010) azt vizsgálta meg, hogy a grammatikai aspektus képes-e modulálni ezt az aktivációt. Feltételezésük az volt, hogy egy bizonyos irányú kézmozgásról egy mondat (pl. *Kihúzza a fiókot*) mentális szimulációt eredményez, amely facilitálja az ugyanazon irányú kézmozgás végrehajtását. A szerzőknek sikerült kimutatniuk, hogy ez a hatás megjelenik progresszív aspektus esetén, és eltűnik perfektív aspektus esetén. Vagyis az aspektus képes módosítani a mondatrepresentáció agyi vetületeit.

Talán az egyik legérdekesebb vizsgálat a mozgás észlelésére tett nyelvi hatással foglalkozott. A vizsgálatot, amelyet Flecken, Athanasopoulos, Kuipers és Thierry (2015) végeztek, az teszi különlegessé, hogy a vizsgálat folyamán nyelvi hatást vizsgáltak anélkül, hogy a vizsgálati személyek mondatokat hallottak vagy olvastak volna. Kísérletükben német és angol anyanyelvűeket hasonlítottak össze. A kísérleti személyek a képernyőn egy pontot láttak, amely egy útvonalat írt le, majd elért egy végpontba (egy geometriai alakzatba). Az angol aspektusrendszer kategóriái egyszerűen irányítják a figyelmet a mozgás pályájára és végpontjára, a németben ezzel szemben, mivel nincs kiépült grammatikai aspektusrendszer, a predikátumok a mozgás végpontjára terelik a figyelmet. Miután a pont megállt a képernyőn, megjelent egy kirajzolt pálya és a pálya végét jelölő mértani alakzat. A szerzők arra voltak kíváncsiak, hogy ha a végpont alakzata más, vagy ha a pálya alakja más, mint amit a pont leírt, az milyen mértékű meglepetést vált ki a kísérleti személyek körében. A meglepetést a kiváltott potenciálok módszerével vizsgálták, és azt tapasztalták, hogy a német anyanyelvűeknél magasabb P3 amplitúdót mértek a célalakzat inkongruenciája esetén, mint a pálya alakjának inkongruenciája esetén. Angol anyanyelvűeknél nem jelent meg ugyanez a különbség. Ez arra enged következtetni, hogy az aspektus még a mozgáspercepciót is befolyásolja.

Összegzés

■ Tanulmányunkban rövid áttekintést nyújtottunk az aspektualitás jelenségkörének problematikus kérdéseiről, külön hangsúlyt fektetve a pszicholingvisztikai eszközökkel (is) vizsgált problémákra és az ezek vizsgálata alapján levonható általános következtetésekre. Egy aspektuselméleti bevezető részt követően néhány pszicholingvisztikai vizsgálat, kísérletsorozat módszereit és elméleti következtetéseit mutatuk be. A bemutatott vizsgálatok rávilágítanak a nyelvvelsajátítás „aspektuális mozzanatának” korai megjelenésére, a grammatikai és lexikális aspektus interakcióira, illetve az aspektualitás és mozgáspercepció szoros kapcsolatára. Ezek a kutatási eredmények választ adnak bizonyos kérdésekre, ugyanakkor új kutatási területeket körvonalaznak.

- Becker, R. B. – Ferretti, T. R. – Madden-Lombardi, C. J.: *Grammatical and lexical aspect constrains the availability of events in situation models*. *Cognition* 2013. 129. 2. 212–20.
- Bergen, B. – Wheeler, K.: *Grammatical aspect and mental simulation*. *Brain & Language* 2010. 112. 150–158.
- Binnick, Robert: *Time and the Verb. A Guide to Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Comrie, Bernard: *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. CUP, Cambridge, 1976.
- Flecken, M. – Athanasopoulos, P. – Kuipers, J.R. – Thierry, G.: *On the road to somewhere: brain potentials reflect language effects on motion event perception*. *Cognition* 2015. 141. 41–51.
- Kiefer Ferenc: *Aspektus és akciómínőség – különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006.
- Németh Boglárka *Az aspektus a magyar nyelvben – különös tekintettel a statikusságra*. Tinta Kiadó, Bp., 2012.
- Pléh Csaba *Verbal prefixes in Hungarian children*. In: István Kenesei – Csaba Pléh (eds.): *Approaches to Hungarian 4.: The structure of Hungarian*. JATE, Szeged, 1992. 269–281.
- Smith, Carlota: *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht, 1991.
- Vendler, Zeno: *Verbs and Times*. In: Uó: *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca/New York, 1967. 97–121.
- Zhou, P. – Crain, S. – Zhan, L.: *Grammatical aspect and event recognition in children's online sentence comprehension*. *Cognition* 2014. 133. 262–276.

BÖSZÖRMÉNYI ZOLTÁN

Arlequin

A káprázatot kereste mindenben,
a rejtőzködőben a csillanást,
a semmi mögött bujkáló semmit,
a számrendszer nyugalmi pontját,
a lélegzet másolhatatlan, egyedi sóhaját.
Felkutatta az élet szakadékait,
a homályban lappangó mítoszt,
félelem nélkül fürkészte,
mit rejt a mély,
s a szenvedélynek álcázott,
összefércelt valóság,
Megfürdött a szabadság érzetében,
bár tudta,
csak villódzó elméjének köszönheti
e tébollyal felérő utazást.
Az égi tudás és nem a góg vezérelte útján,
míg nem találkozott a boldogtalanok seregével.
Velük vacsorázott, meggyőzte őket,
a boldogtalanság, mint bármelyik intuíció,
hamis képzetet épít a tudat barikádjain,
nem szabad hinni benne, áldozni néki,
a magasabb rendű szellem látnok
a maga módján eretnek.
Csak magát nem tudta meggyógyítani,
mert ő volt a dicső, a senkiházi, a farizeus,
az időtlen időben kallódó
bohóc.

A menekülésről

77

Nem tudni, miért menekül.
Tán próféta, gondolataiba üszkösödött
ember, akinek a lét nem szükségszerű,
hanem csodával átitatott szubsztancia.
Akkor mégis miért menekül? Miért
veszi fejét minden pillanatnak,
mint a Kommün idején az ártatlanokét?
Tán azzal vádolják, hogy megrontotta a fiatalokat,
fellázította őket a hatalom ellen?
Vagy csak a menekülés vágyát nem tudta leküzdeni,
azt a megmagyarázhatatlan erőt, mely elhatalmasodik
mindannyiunk felett, s bármennyire akarjuk,
nem tudunk megszabadulni tőle?

UMBERTO ECO A VISSZAOLVASAT IDEJÉBEN

■ 84 éves korában, 2016. február 19-én este fél 11-kor hunyt el Milánóban Umberto Eco, a 20. század – és amennyi a 21.-ből eltelt – meghatározó intellektuális íróegyénisége. Két éve rákbetegségben szenvedett, de a család ügyvédjének a véleménye szerint arra nem voltak felkészülve, hogy ilyen gyors lesz a lefolyás. Vége van az élőnek, nincs vége annak az óriási teljesítménynek, amely összefoglalja az európai múltat és a világ jövőjét, tudást, filozófiát, elmélyült olvasási, írási és kutatási szenvedélyt, ritka éleslátásról tanúskodó politikai álláspontot, a posztmodernitás gyengeségének beható ismeretét és még annyi megnevezhetetlen mást. Sokan nem értik, hogy miképpen lehetett ennyire *sokoldalú*. A 19. század végétől a német egyetemek másodvonalbeli, csekély tehetségű professzorainak rövidült perspektíváját tükröző szaktudós eszménye lett az uralkodó, a szaktudósé, aki csak elrettentően semleges bükkfanyelven tud élete végéig egyvalamiről írni (ez lett minálunk is a követendő ideál), és azon az egyen kívül büszkén semmihez sem ért. Ezen az alapálláson kívánt változtatni a posztmodern interdiszciplinaritás, amiből sok helyütt az lett, hogy egy jobban megértett és művelt tudományhoz kapcsoltak egy kevésbé megértett és elemeiben idézett tudásfragmentáriumot. De Eco teljesítményét nagyon egyszerű megérteni a hagyományból, a humanista Itália *literátusainak* (*i letterati*), könyves embereinek a beállítódásából, akik a tudás szent egyetemességéből indultak ki. Ennek az alapjai a filozófia és a teológia, természetismeret, a kor politikai erővonalainak az átlátása és az ebből következő, sokszor egyáltalán nem veszélytelen állásfoglalás. Ezek a literátusok tágabb értelemben tehát nemcsak irodalmárok voltak, hanem tudósok, filozófusok, írók, akik értették az irodalmi kifejezés minden csínját-bínját, és leveleztek mindenkivel, aki számított. Az összes humanisták még több humanistával álltak levelezésben. Így történhetett meg, hogy amikor Firenzében a 15. század végén összeírták a levelező olasz humanistákat, számuk több mint 2200-ra rúgott. Levelezésében Machiavelli büszkén említi meg ezt a tényt, célozván arra, hogy ennek egynegyede volt meg indulásának éveiben. Eco ebbe a hagyományba illeszkedik. Mondjuk azt, hogy ez azért posztmodern korunkban valamivel nehezebb volt?

1954-ben, Torinóban, Luigi Pareyson irányításával védte meg tézisé, szerezte meg a filozófiai licenciátust, dolgozatának a címe *Az esztétikai kérdés Aquinói Szent Tamásnál* volt. A témával évtizedeken át foglalkozott, 1998-ban jelent meg hasonló című könyve a Bompiani kiadónál, 2010-ben pedig (szintén a Bompianinál) a *Scritti sul pensiero medievale* (*Írások a középkori gondolkodásról*). Gianni Vattimo véleménye szerint ezért nem lett Eco sem nietscheánus, sem pedig heideggeriánus filozófus, hanem megmaradt tomistának, főként ami az angyali doktor racionalisztikus beállítódását illeti. De indokolt lehet egy középkori alapokon kialakított hermeneutika képviselőjének is tartani – zárta összefoglalóját Vattimo. Filozófiáját ilyen értelemben a teljes koherencia jellemzi.

Ehhez még csak annyit tegyünk hozzá, hogy a katolikus vallás és annak egyházi kultúrája bizonyos értelemben maga az olasz kultúra. Ha valaki élt Olaszországban, ezt nagyon jól érzékeli, ha pedig nem érzékeli, megmondják neki... Ilyen értelemben tehát Ecónak születésileg és a vérében is volt bizonyos hagyomány és örökség, amelyet a stúdiumokkal csak generálni kellett, hogy kihajtson és erdővé lombosodjon (hogy Noam Chomsky képével éljünk).

Minden tudás látást is jelent, ezért nem csoda, hogy Eco is látni és láttatni akarta szeretett közepkorát. Alighanem ezekről a vidékekről jön híres regényének, *A rózsaszínű világ*. Köz hely, de le kell írunk, hogy amikor megjelent, a világhírre vet hozta szerzőjének. De hogyan lehet megértetni az olvasókkal egy középkori kolostor zárt szimbolikus világát, tele a könyvtárból kiszármazó könyvek oldalakon keresztül futó elemzésével, tudós vitákkal? Mindenki kíváncsi a többszörös gyilkosságok talá-

nyára, főleg akkor, ha ez a talány végigkísér bennünket a nagyregény oldalain, és csak a végén tudjuk meg, hogy nem egy, de több gyilkos lapult a falak között. És micsoda falak, micsoda súlyos titkokat takartak?! Összeférhető a szentségi jelleg mindazzal a kéjvágygal és bujasággal, testi fertelmekkel, amely a kolostor lakóit tulajdonképpen összefűzte? Hogy többet foglalkoztak a fiatal novíciusok tomporának nézésével és lán-goló érintésével, mint a Szentírással?

A regényíró élt egy ellentmondás lehetőségével, ami végig feszíti a regény szerkezetét: az *imádkozás emberei* a kolostorokban egyfajta arisztokráciát jelentettek: a vidékek politikai hierarchiájában is a csúcson állottak, befolyásolták a politikai környezetet. A másik nagy ellentmondás az igazság: Isten centralitása azt jelentette, hogy ha minden igazság nála van, ő maga lévén az igazság, akkor a részigazságok tudói közelebb állhatnak Hozzá, jöllehet őket is feszíti az a tudat, hogy a részigazságok nem a teljes igazság. (Innen a középkori tudós filozófusok eltökéltsége a teljes értékű logikák mint igazságinstrumentáriumok kifejlesztése iránt. A teljes igazság megtalálásához pedig a Szentírás minden mondatának beható elemzése segít hozzá, amint azt Meister Eckhart megkísérelte *A teremtés könyveinek a magyarázatában*, és akinek feltett szándéka volt az, hogy a Biblia minden mondatán végigvonultatja igazságprojektjét.)

Végül is kiderül a regényben, hogy több gyilkos volt, de lehet maga az Antikrisztus terve szerint vetettek véget a megtévelyedettek életének; magát a kolostort pedig a szent tűz lángja emésztette el, miután az inkvizíció kiderítette a tényállást. A kongeniális fordító, Barna Imre jegyzeteinek előzékében felfedi a siker titkát: háromféleképpen lehet olvasni *A rózsza nevét*. És az egyféleképpeni olvasat (például a krimié) is teljes értékű. Ha valaki pedig a filozófiai, teológiai, misztikus, okkult és szimbolikus viszonyokra kíváncsi, egy életre elmerülhet mindazoknak az utalásoknak a fel-, majd kifejtésében, amelyeket Eco a könyvébe belerejtett. A patrisztika előadói tudják a legjobban, hogy például milyen alapkérdés Szent Ágoston viszonya a donatista Tyconiushoz, aki a *Szabályok könyvét (Liber regularum)* az első bibliai hermeneutikát megírta. Szent Ágoston a donatisták elleni röpiratában általában bírálta azoknak a kanonikus álláspontjait, és a katolikus hitvallás egészével szembenállónak tartotta. *A De Doctrina Christiana* több helyén is betű szerint korrigálta Tyconius kanonikus értelmező szabályait, ugyanakkor a *Vallomásokban* szinte szó szerint megjelennek (hivatkozás nélkül) Tyconius értelmezései – aki maga is elhatárolta magát az ortodox donatistáktól. De nézzünk mást: Clairvaux-i Szent Bernát és Abelárd viszonya a teológia és az egyháztörténet nagy fejezete. A vita tulajdonképpen Isten misztikus-egzisztenciális, illetve racionális „felfoghatósága” (jöllehet maga ez a kifejezés a felfoghatatlansági dogma értelmében alkalmazatlan) körül zajlott. Nagyon hosszú történet, és még hosszabb az érvek tára. A vita végül disputával ért véget. 1140-ben zajlott le a sensi székesegyházban (Bourgogne-Franche Comté vidéke), egy tartományi zsinat keretében, amely Szent Bernát lehengerlő érvelése alapján Abelárd „téziseit” elítélte. Abelárd Rómában fellebbezett, de eredménytelenül: a Szentszék a sensi határozatokat megerősítette. Meg lehetne számolni, hogy hány ilyen könyvtárnyi mikrotörténet-utalás van Eco könyvében, amit nagy szorgalommal és entuziazmussal az érdeklődők ki tudnak fejteni. Akkor meg hány könyv van benne? Voltaképpen egy könyvtár – jöllehet a regényben is van egy könyvtár, a maga módján főszerepben. (Ne feledjük, hogy Eco mesterei között Jorge Luis Borges is ott van a maga elhíresült könyvtárvíziójával.) A regény zárlatában visszatér a jeltudós, a szemiotikai kutatásokban is világhírnevet szerzett Eco többszörös perspektívája, és esztétikai programatikusságának álláspontjának megfelelően *nyílt a zárlat*: „A jelek igazságában – fejti ki Vilmos, az inkvizítor Adsónak, hűséges famulusának és krónikásának – én sohasem kételkedtem... Egybe sincs az embernek, hogy a világban eligazodjék, mint a jelek. Hanem hogy mi a jelek között az összefüggés, azt nem fogtam fel. Apokaliptikus mintát sejtettem a gyilkosságok mögött, s az vezetett el Jorgéhoz, holott ez a minta a véletlen műve volt. Úgy jutottam el Jorgéhoz, hogy valamennyi gyilkosság egyetlen tettesét kerestem, de rájöttünk, hogy voltaképp minden gyilkosságnak más-más tettese volt, vagy nem is volt tettese.”

Elmerülünk *A rózsza nevének* a mélységeiben, de ugyanúgy tehetünk a többivel is: *A Foucault-inga magyarul* 2004-ben jelent meg, *A tegnapi szigete* 2007-ben, mind Barna Imre remek fordításában. Ezek is könyvespolcaink sűrűn forgatott darabjai közé tar-toznak immár.

Úgy voltunk Ecoval, hogy mindaz amit a jeltudományban és nyelvfilozófiában, esztétikában alkotott, a hetvenes évektől beépült a szemléletmódunkba. 1976-ban jelent meg magyar nyelven *A nyitott mű*, amely öt könyvből gyűjtötte össze az alapvető tanulmányokat. (Mindegyik a címében is hordozza, hogy egy nagy teherbírási tézisre épül: *Opera aperta*, *La definizione dell'arte*, *Apocalittici ed integrati*, *La struttura assente*, *Le forme del contenuto*.) 1975-ben foglalta össze nézeteit (összesen nyolc rendszerkísérelt után) *A Trattato di semiotica generale* a klasszikus alapokon (Immanuel Kant és Charles Sanders Peirce koncepcióinak megfelelően), de immár a kultúra egészében és összefüggéseiben vizsgálta a jelhasználatot (román fordítása 1982-ben kerülhetett a kezünkbe). Ezt a szempontot azt tette lehetővé, hogy Eco kommunikációs szakember is volt, dolgozott a televíziónál, kutatóintézetet is vezetett, és 1975-től a bolognai egyetem tanáraként, 1992-től pedig amerikai egyetemeken értelmiségi nemzedékek légióit tanította a tudományára.

De nem volt csak a szakmájának és regényeinek a megírásában élő és elmerülő tudós tanár: radikális állásfoglalásaival és tetteivel is részt vett a nehéz olasz belpolitikában. Az *Espresso* hasábjain jelentek meg publicisztikai írásai – megszakításokkal, 1985 és 2016 között –, saját rovatában (*La bustina di Minerva*), amelyben a közélet, kultúra és politika szinte minden égető kérdésében állást foglalt. Egy 1994 szeptemberében megjelent írásában például úgy vélte, hogy a Macintosh számítógép ellenreformációs katolikus, sőt jezsuita szellemet képvisel, amely a „*ratio studiorum*” szelleméből táplálkozik, az akkor elterjedt MS-DOS program pedig a kálvinista protestantizmusból táplálkozik, amely lehetővé teszi a szövegek szabad értelmezését, személyes döntéseket kér, és finom hermeneutikát tesz lehetővé... Gyűlölte Silvio Berlusconi, meg amit a televízióival képviselt: a legalantasabb tömegigényeket kiszolgáló „szolgáltatásait”. Amikor pedig Berlusconi miniszterelnök lett, Eco olasz népét is figyelmeztette: „Ti választottátok meg!” És ebben is igaza volt, más lett az olasz élet is, nemcsak a kultúra. Ez utóbbiról azt vallotta, hogy egyetlen lehetőségünk a mindent eluraló planetáris analfabetizmus ellen.

Középkori szerzetes módjára utánozhatatlan szorgalommal alkotta meg hatalmas életművét, amely – és gondolom, valóban ez itt a kulcskifejezés – tényleg beépült és beépül továbbra is az életünkbe. Lehet ennél többet mondani? Az olasz megemlékezésekben a kulcskifejezés az „*il più amato*”, nyelvtörő magyar szavunkkal a *legszeretettebb* távozott közülünk. Van egy film, amely a hatalmas könyvtárának a labirintusaiban keresgélő Umberto Eco-t jeleníti meg. Én úgy látom távozását, hogy lassan végigmegy a folyosón, majd egyszerűen kilép e labirintus egyik hátsó rejtékajtóján. Kilép abba a végtelenbe – ez az ő gondolata –, amely minden folyamatosan olvasó embernek kijár. És így a *visszaolvasati* idő végtelenjéből kacsint ránk folyamatosan égő bőrszivarának a füstjéből kipillantva, mely trabukkót természetesen a speciális Minerv-gyufával lángolja be.

Egyed Péter

LAKATOS ARTUR

AZ ÍRÓ ÉS A PÁRT: GAÁL GÁBOR ÉS FELESÉGE BIZALMAS JELLEMZÉSEI KORTÁRSAIKRÓL (II.)

Kurkó Gyárfás

Az elnyomatás éveiben nem ismertem, de tudtam Madosz-beli szerepéről. Először 1945 végén találkoztam vele, amikor meghívtak a Magyar Népi Szövetség végrehajtó-bizottságába, ahol azonban semmilyen határozott munkaköröm nem volt, s ezért meglehetősen rendszertelenül látogattam az üléseket. Szóban is, jegyzőkönyvben is megrottak ezért, bár egyetemi és írói elfoglaltságom indokolta viselkedésemet. A politikától való húzódozásom megszüntetésére Kurkó Gyárfás többször igyekezett rávenni. De ennek munkakörülményeim miatt sem tudtam eleget tenni. Mivel a Népi Szövetség ügyében csak teljesen rapszodikus és véletlenszerű volt a betekintésem, Kurkó Gyárfásról sem alakult ki bennem akkor még határozott kép. Azt láttam, hogy sokat dolgozó, mindent maga intézni akaró ember s első konfliktusai tudomásom szerint Népi Szövetség-beli munkatársaival innen is származtak. Szerénynek és mérsékeltnek mutatkozott, de belül uralkodói hajlamai voltak és lebecsülte a környezetét. Sokat dolgozott, mint említettem s ezzel kedveltséget, sőt távolabb népszerűséget tudott szerezni magának, ami csak önértetét fokozta, sőt becsvágyát szította. Az volt a benyomásom, hogy a magyar nép képviselőjének érezi magát. Ezt a képet kaptam róla azon az emlékezetes ülésen is Bukarestben, amikor Vasile Luca elvtárs jelenlétében a végrehajtó bizottság tagjai állást foglaltak Kurkó Gyárfás elvi, személyi magatartásaival szemben. A gyűlésen is és utána is elítéltem Kurkó önkritikai hiányosságait és próbáltam meggyőzni, hogy hibáitól egyebek közt csak úgy szabadulhat meg, ha állandó érintkezést tart Vasile Luca elvtársal, mert így sem elvi, sem a pártszerű viselkedés tekintetében nem követhet el majd hibákat. Lényegében azonban megmaradt ezután is a régi, magabiztos, önmagával elégedettnek. Ilyennek mutatkozott számomra a temesvári kongresszus után is, amikor Kacsó Sándor lett az elnök. Önelégedettsége azonban most már meglepett, de amikor később írói ambícióival jelentkezett, magyarázatot találtam erre abban, hogy más érvényesülési területre bukkant becsvágya s ezt mint szerkesztő és irodalmár még örömmel is vettem, mert egészséges származása, jóízű nyelvezete új szint és hangot ígért irodalmunkban. Amikor megjelent regénye s egy-két Utunk-béli sikerült írása után egy színdarab és egy újabb regény kéziratát adta át véleményezés céljából s a színdarabot teljesen használhatatlannak, a regényt pedig gyökeresen átdolgozandónak minősítettem – az ezzel a kritikával szembeni nyilvánvaló méltatlankodása arra vezetett, hogy felismerjem benne a gyenge, önkritika nélküli embert. Így értettem meg, abból a távlatból visszamenőleg, hogy miért látott maga körül több olyan embert, aki személyi becsvágyból és így szerinte érdemtelenül tör a helyére. Mert a helyét, úgy látszik, úgy, mint politikus, valamint író vezérinek tartotta, anélkül hogy a becsvágyain kívül megfelelt volna az igazi követelményeknek. Erre vallott az a bár leplezett, de még észrevehető mutatkozása, hogy sérelemként hordozta magával Temesvár után megcsökkent szerepét. *Nehéz kenyér* című regényétől igen sokat várt, nagy sikert és meglepetést. Ebből is látszott, hogy magasabb rendű valakinek érzi magát, aki így vagy úgy, de az élre tartozik. Ebből a szemszögből érthető, hogy a már említett kritikámat, kéziratait illetőleg úgy fogadta, ahogy előbb jeleztem s ezután érintkezésünk még inkább a véletlenre korlátozódott, jöllehet azelőtt többször megjelent egyetemi dialektikaóráimon s még lakásomon is felkeresett a szerkesztőségen kívüli kézírataival.

Az írás első részét előző lapszámunkban közöltük.

Nagy István (kiegészítés)

A nézeteltérések és viták közöttünk a horthysta években egyrészt az akkori események, másrészt Nagy István akkori írásai megbeszélése során merültek fel.

Nagy István igen pesszimizistikusan ítélte meg a Szovjetunió elleni háború első éveit és a Sztálingrád utáni fordulat se töltötte el bizakodással. Ugyanakkor tapasztaltam rajta, hogy kielégíti a meglévő állapot. Ír, könyvei jelennek meg, van kiadója, vannak irodalmi tervei. Hogy azután milyen volt 1943 késő ősztől 1944 októberéig, amikor bekövetkezett Kolozsvár felszabadulása, erről nem tudok nyilatkozni. Katona voltam s nem találkoztam vele, csak 1945 októberében, amikor hadifogságból visszatértem.

Eltérés volt közöttünk az ún. zsidókérdés miatt is. Számára ti. volt zsidókérdés. Világosan emlékszem, hogy az egyik szárszói értekezlet után, amikor hazajött Kolozsvárra, elmondta, hogy egy előadással kapcsolatban felvilágosítást kért az előadótól arról, hogy a zsidóságnak milyen szerepe volt a kapitalizmus magyarországi kialakulásában. Ezért a kérdésért súlyosan elítéltem azzal, hogy egy magát baloldalinak tartó író ilyen kérdést nem tehet fel. Ez a beszélgetés a lakásomon történt a mártírhalált halt Kovács Katona Jenő jelenlétében (jelen volt ugyanakkor Jordáky Lajos is). Ekkor történt, hogy Nagy István szó nélkül, felháborodottan távozott lakásomról, igaz ugyan, hogy a vita olyan élesen folyt, hogy hirtelen távozása valójában nem volt meglepő.

Viták folytak közöttünk azért is, mert más elvtársakkal együtt elégedetlenek voltunk Nagy István publicisztikai és irodalmi tevékenységének a foghíjasságával. Ilyen alkalmakkor Nagy István állandóan azzal védekezett, hogy a cenzúra miatt lehetetlen másként írnia s egyáltalán nem akarta belátni, hogy írásai azért hibásak, mert még annyira sem beszél a lényegről, amennyire a cenzúra ellenére lehetséges. Egybemossa törekvéseit a népi írók törekvéseivel, írásaiban nem érvényesít osztályszempontokat...

Ellentét volt közöttünk azért is, mert Nagy Istvánnak mindig voltak ún. értelmiségiek ellenszenvői olyan értelemben, hogy amit nem tudott vagy nem akart megérteni, azt tőle és az élettől távol esőnek, „könyvszagúnak” minősítette. (Még a múlt nyáron is egy írószövetségi ülésen, ahol az *Egy év a harmincból* című regényét bíráltam, a bírálóknak az élet azzal próbálta elvenni, hogy őt mint írókat egyáltalán nem érdeklik az értelmiségiek véleménye...)

A horthysta években Nagy István szépirodalmi és publicisztikai tevékenysége a Nyugat, a Magyar Csillag, Kelet Népe, a Sorsunk és a Termés című folyóiratokban, a napilapok közül pedig a Népszavában és a budapesti Szabad Szóban fejtett ki. (Az említett folyóiratok és lapok megtalálhatók a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban a budapesti Szabad Szó kivételével, ami jöllehet szerepel a katalógusban, hosszas keresés után sem került elő.) Horthysta évekbeli irodalmi tevékenységéhez számíthatók Nagy István szárszói szereplései is.

Két szárszói konferencia volt. Az egyik 1942, a másik pedig 1943 júliusában. Ez utóbbiról készült kiadvány is s abban megtalálhatók Nagy István felszólalásai. (Ez a kiadvány is megvan a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.) Hogy az 1942. évi szárszói konferenciáról jelent-e meg kiadvány vagy sem, ezt nem tudom, viszont tudom azt, hogy ekkor tartott előadása 1947-ben Nagy István *Erdélyi úton* című könyvében megjelent Budapesten. (Nálunk ez a könyv nem került forgalomba, vagy legalábbis én nem láttam.) Szerepel azután Nagy István még a *Negyvennyolcas Erdély* című kötetben *A munkásság Petőfije* című cikkel. (A kötet 1943-ban jelent meg Kolozsvárt, s az említett könyvtárban rendelkezésre áll.)

A Babits Mihály szerkesztésében készült Nyugatban, mely a szerkesztővel együtt az öncélú, dekadens irodalmat képviselte a horthysta években, csak egy novellája jelent meg Nagy Istvánnak *A csodagyermek* címen (1941 – 484. oldal).

A Magyar Csillag Illyés Gyula folyóirata volt, s ugyanúgy dolgoztak bele a Nyugat munkatársai a Nyugat Babits Mihály halálával bekövetkezett megszűnése után (1942), mint az ún. népi mozgalom írói. Ez utóbbiak közül főleg a népi mozgalom balszárnya.

A Magyar Csillagba Nagy István csak egyetlen publicisztikai jellegű cikket irt *Valat az ifjúság* címen (1942. II. kötet 141. old.). Ebben a cikkében is Nagy István az osztályszemlélet helyett „közösségben” gondolkodik s a dolgozó nép íróinak nevez, a származásuk miatt, olyan írókat, mint Erdélyi József, Sinka István, Tamási Áron, akikről pedig már akkor kiderült, hogy megtagadták a néphez való hűségüket. Amilyen szembetűnő ma, ugyanolyan szembetűnő volt akkor is a cikk horthysta-magyar fra-

zeológiája. (Például: „A trianoni békével összetákolt államok” vagy „Az elszakított országrészek magyarsága”). Kétségtelenül előfordul a cikkben a kijelentés: „A milliók agyában felgyűlt a változtatás szükségének a tudata”, de semmivel sem érezheti, hogy milyen értelmű, milyen mérvű és miféle célú változtatást ért. Az is igaz, hogy cikkében szembeszáll az akkori „vérakat”- és „családfa”-kutató áramlattal, a cikk megjelenése idején azonban a budapesti napilapokban sokkal nyíltabb és sokkal élesebb harc folyt ez ellen, mint Nagy Istvánnál.

A Magyar Csillagban a következő szépirodalmi írásai jelentek meg:

Miki és a bűntársak (1942. II. 4.)

A csomag (1943. II. 4.)

Vallásvizsga (1943. II. 194.)

Csak egy vénasszony miatt (1943. I. 673.)

Null null a Mihályék javára (1943. I. 673.)

Az előbbi írások ugyanúgy, mint a Kelet népébe és a Népszavába irt elbeszélései és karcolatai megfelelnek annak a programnak, amit Nagy István a Március című gyűjteményes kötetben adott meg. Témái azoknak az írásoknak, ha munkások a szereplői, kizárólag azok magánéletéből valók. Tagadhatatlanul nyomott, keserves világ az, amit ábrázol. De hogy ezért ki és mi a felelős, ezt semmiben sem érezheti. A horthysta világ egyetlen megvetendő figuráját sem ábrázolja. Ehelyett viszont sűrűn szerepelnek Nagy Istvánnak ezekben az írásaiban esett munkásfigurák, azon kívül, hogy egyetlenegy öntudatos, harcos munkást sem mutat be.

Nagy István Móríc Zsigmond Kelet népe című folyóiratába mindaddig dolgozott, amíg a lap Móríc Zsigmond halálával meg nem szűnt.

A Kelet népébe három elbeszélést és három publicisztikai dolgozatot irt. Publicisztikai dolgozatai:

Ami kimaradt az erdélyi leltárból (1941. II. 1.)

A könyv öl, butít és nyomorba dönt (1941. V. 1.)

A bérmunkásság iskolán kívüli nevelése (1941. VI. 1.)

A Kelet népében megjelent három elbeszélés:

Ha mégis leány születik (1941. III. 15.)

Vendéglősdí (1941. XI. 15.)

Háromszor nyolc (1942. II. 15.)

Az *Ami kimaradt az erdélyi leltárból* című cikk óvatosan fogalmazva kifogásolja, hogy a Korunkat a bécsi döntés következtében előállott új helyzet „erdélyi javaink leltározása közben” fölöslegesnek találta (vagyis beszüntette). A cikknek ez azonban az elenyésző része, mert lényegesen azokon a tüneteken elmélkedik, hogy a Hitel című folyóirat szerkesztői önként elálltak folyóiratuk további megjelentetésétől, a Magyar Népközösség viszont beszüntette a működését. Mindezek során meglepő megállapításokat tesz. Elismeréssel nyilatkozik például a Hitelről, holott annak utolsó évfolyamai a legteljesebb nyíltsággal szolgálták a fasizmust. Ennek ellenére Nagy István mégis oda-következtet, hogy „a fiatalságnak... tovább kellene folytatnia a Hiteléktől félbehagyott munkát”. Az a megállapítása is meglepő, hogy a dolgozó tömegek „a középosztály kulturális természetű értelmiségi előnyeivel társulva jóval hamarabb célhoz érhetnének”. Általában a cikk azoknak az erőeknek az aktivizálásáért száll síkra, amelyek ellen vívni kellett volna a harcot.

A *Könyv öl, butít és nyomorba dönt* című cikk megállapítja, hogy rengeteg szemét értékű könyv jelenik meg s ez ellen védekezni kell. Javasolja egy olyan könyvkiadói vállalkozás létesítését, „mely a szokásos üzleti utak megkerülésével terjesztené és ismertetné a jó könyveket, összeállíthatnánk egy olyan könyvtári tervet a jó könyvek sorozatából, melyek a könnyebb fajsúlyú írásokon keresztül fokozatosan felvezetnék a kezdő olvasót a legkomolyabb munkák megértéséhez, élvezéséhez s azok hasznosításához”. Eközben egyáltalán nem rokonszenvvel nyilatkozik a munkásolvasóról. „A munkás elolvassa Gorkij Anya című könyvét és mégsem szalad a szakszervezetbe. Sógornőm, ki cipőgyári munkásnő, olvasta a román parasztok elesetszégéről írt regényemet, de azért éppoly büdös oláhozik tovább, mint azelőtt.”

A *Bérmunkásság iskolán kívüli nevelése* című cikkében egyebek között ezt írja: „Az intézményes kezdeményezésnek, ha nem akarja haszontalan kísérletekre pazarolni az állam pénzét és fáradságát, a szabad munkásszervezetek gyakorlati irányelvekbe

foglalt bér munkás nevelési elvet kell figyelembe venni.” Nagy István tehát a horthysta államtól kívánt munkásnevelést. A cikk során ilyen hazug megállapítása is van. Azt írja, hogy a bér munkáság „könyvtárai, kulturális szervezetei, szakszervezetei s politikai szervezetei szintén a legteljesebb önkormányzati gyakorlat alapján működnek”.

A legtöbbet a Népszavába írt. A Népszavában megjelent elbeszélései és karcolatai a következők:

Mikor az inas mosakodik (1941. V. 11.)

Az elveszett igazság (1941. VI. 15.)

A csodabicikli (1941. XI. 16.)

A szíhologus (1941. XII. 25.)

Az első díj (1942. IV. 24.)

Az öreg Máthé és a stopp (1942. VII. 23.)

Az asztalos meséje (1942. IX. 6.)

Apa és fia 1943-ban (1943. V. 3.)

Amiről írni kellene (1943. V. 23.)

Ötven csokor virág (1943. VI. 25.)

Komorkákék (1943. VII. 6.)

Forgalmi akadály (1943. VIII. 8.)

A második féldió (1943. IX. 12.)

Regény helyett (4 folytatásban 1944. I. 4-től)

A Népszavában a következő publicisztikai dolgozatokat írta:

Tavaszi csodák Erdélyben (1941. V. 1.)

Falukutatók Kolozsvárt (1941. V. 28.)

Elmélet után cselekedet (1941. XII. 7.)

Az elvtelen ifjúságról (1942. III. 1.)

A kisebbségi színház tanulságairól (1942. IV. 7.)

Nem mindent, ami hagyomány (1942. VII. 26.)

Az előbbi cikkekre Kovács Katona Jenő válaszolt *Gomb és kabát* címen (1942. VIII. 2-án). Erre írta Nagy István *Mit ér a kabát viselő nélkül* című cikkét (1942. VIII. 9-én). Az utóbbi három cikke tért vissza *Hagyomány, népi irodalom és kritika* címen Jordáky Lajos (1942. IX. 6.).

A népkönyvtárak kérdéséről (1942. X. 31.)

Hozzászólás egy anketéhez (1942. XII. 25.)

Németh László szocializmusa (1943. I. 17.)

A diák egységmozgalom címére (1943. IX. 26.)

Mi is emlékezünk a Hitvallásra (1943. X. 17.)

Cselekvő művelődés (1943. X. 31.)

Egy új könyv, amelyet várva vártunk (1943. XII. 12.)

A *Tavaszi csodák Erdélyben* című cikkben az Erdély-szerzte gomba módra szaporodó jobboldali munkásszervezetek „szocializmusáról” ír ironikusan.

A *Falukutatók Kolozsvárt* soraiban Kovács Imre és Erdei Ferenc népi falukutatók kolozsvári előadásait ismerteti lényegesebb állásfoglalás nélkül.

Az *Elmélet után cselekedet* című cikk egyik-másik népi író bírálata, de közben ilyesmit is ír például a fajvédő, fasiszta Féjéről: „Féja Géza a maga nemében csodálatos író. Amíg a múltat szemléli, megértem: minden tiszta, világos.”

Az *Elvtelen ifjúságról* című cikkben akkor, amikor a magyar ifjúság áramlása már megindult a különböző szélsőjobboldali szervezetek felé, megállapítja, hogy az ifjúság, „ha botorkálva is, de jó nyomon keresi jövőjéhez a szükséges életelveket”. Ezek a nyomok szerinte a Márciusi Front, a pozsonyi ifjúsági parlament és a Vásárhelyi Találkozó. Ezekről azonban akkor már nyilvánvaló volt, hogy csödbe kerültek.

A *kisebbségi színház tanulságairól* című cikk elismeri, hogy a kisebbségi években a színház készségesen nyitotta meg kapuit „a szabadság-hagyományok előtt, pedig mennyivel több áldozatot jelentett ez akkor, mint ma”.

A *Nem mindent, ami hagyomány* védelmébe veszi a népi írókat, anélkül hogy élesen disztíngválna azok jobbszárnya és balszárnya között. Így általánosságban megállapítja róluk, hogy könyveikkel, írásaikkal „fegyvert adnak a nép kezébe”. Akkor teszi ezt a megállapítást, amikor a népi írók többsége egyúttal az antiszemitizmus ideológiáját is gyártja és termeli. A hagyományt illetőleg viszont csak a „népi kultúra” hagyományá-

íróról beszél, s nem beszél egyáltalán a magyar művelődés egyéb hagyományairól. A közelebről meg nem határozott „népi kultúráról” azt mondja, hogy az „ezer esztendőnél is idősebb hagyomány”.

Kovács Katona Jenő az előbbiekkal kapcsolatban joggal írta egyebek közt a következőket Nagy Istvánról: „Az ember természetesen nem tudhat mindent. Azokat azonban, akik nem semleges érdeklődéssel, de meleg rokonszenvvel kísérték Nagy István szépírói pályafutását, újabb megnyilatkozásában az ismeretek fogyatékoságán túl inkább az üti meg, hogy probléma-felfogásában azok felé a népi írók felé látják tájékozódni, akik tevékenységi dühükben szüntelenül olyasmire szólunk hozzá, amihez nem értenek, s jóhiszemű, de szertelen tudatossággal folyton felfedeznek valamit, amit előttük már ezerszer fölfedeztek.” Figyelmezteti azután Nagy Istvánt arra, hogy a népi írók „sokkal több folklórt és babonát hoznak be irodalmunkba, mint amennyi kultúrát”. Megállapítja Kovács Katona Jenő azt is, hogy Nagy István a cikkeiben figyelmét nem a „vigasztalan lényeg” felé fordítja.

Kovács Katona Jenő cikkére Nagy Istvánnak az a válasza, hogy megszokta már, hogy akik semmit sem csinálnak a várakozáson kívül, azok természetesen mindig akadékoskodnak.

Jordáky Lajos említett cikke rámutat Nagy István hibás magatartására. A cikkből a következőt emelem ki: „Persze ha csak ezeréves népi kultúráról beszélünk és nem mutatunk rá, hogy miben is áll az; ha konferenciákon – nyugodt és zavartalan légkörben – határozatokat szövegezzük meg önmagunk kielégítésére és megnyugtatására; ha társadalomtudományi ítéleteket a regényíró kevésbé felelősségteljes álláspontjából hozunk a társadalom alapos megfigyelése és vizsgálata nélkül; ha a felemelni a népet célkitűzés helyett a vissza a néphez jelszót dobjuk be a köztudatba, akkor szükségszerűen Nagy István zavaros álláspontjánál kötünk ki.”

A népkönyvtárak kérdéséről a népkönyvtárak széles szervezését javasolja.

Hozzászólása a Holnap Magyarországa felé című anketen leszögezi, hogy: „Időszerű volna előkészíteni az egymás felé közeledő munkásság és parasztság, valamint az értelmiség országos értekezletét.”

A Német László szocializmusa című cikk rámutat Németh László zavarosságaira és tudatlanságaira a szocializmus megítélését illetően és visszautasítja Németh László ún. minőség-szocializmusát.

A diák egészségmozgalom című cikk polémia egy nyílt folyóirat cikkírójával. Érvelésében ilyen passzus is akad: „A néppel való együvé tartozást vállalók lépten-nyomon hangoztatják: olyan szocializmus kell, ami a magyar viszonyokon épül fel, idegen példák erőltetése nélkül. Helyes. Hiszen örültséggel volna a Hortobágyon gyáripark létesíteni, az iparosításra váró erdélyi hegyekben pedig kertgazdasággal kísérletezni.”

A Mi is emlékezünk a Hitvallásra című cikk abból az alkalomból íródott, hogy Tamási Áron a kolozsvári Ellenzékbe cikket írt arról, hogy a vásárhelyi Hitvallást illetően „néha azon gondolkozunk már, hogy mintának tekintsük”. Nagy István figyelmezteti Tamásit, hogy a Hitvallás megszövegezése óta mi mindenben tértek el attól.

A Cselekvő művelődés megállapítja, hogy „a mai vágyaink teljesedése felé teszünk egy lépést, ha az önművelődést az öntudatos cselekvés szükségének rendeljük alá”.

Az Egy új könyvről, amelyet várva vártunk a Népiség, demokrácia, szocializmus című könyv ismertetése volt, melyet tulajdonképpen Révai József írt, de másnak a nevében jelent meg.

A kolozsvári Termés című negyedévi folyóiratban egy válasza van Nagy Istvánnak, amit a lap körkérdésére adott (1943. nyári kötet, 112. oldal) és egy rövid szociográfiai rajza *Vándormunkások* címen (1944. nyári kötet, 118. oldal).

Nagy István publicisztikai tevékenységében messzemenően eltért jobbra attól az úttól, amit akkor követni kellett.

Ceruzával írva: A Párt megbízásából készült jelentés, 1952. március.

Balogh Rebeka

Azóta ismerem, amióta mint Balogh Edgár felesége Kolozsvárra került 1938-ban vagy 39-ben. Mivel sohasem dolgoztam együtt vele, ténylegesen csak az igen gyér, néha egész hosszú időre kimaradó magánérintkezés révén ismerem. E miatt a gyér érint-

kezés miatt természetesen nem állhatott módomban alaposabban megismerni. Annyit mindenesetre megállapíthatok, hogy Kolozsvárra kerülése óta Balogh Rebeka igen sokat fejlődött. Nemcsak a férjétől tanult, hanem tanult azonkívül is szívósan és kitarító szorgalommal. Tanult a felszabadulás előtt, a felszabadulás után pedig még inkább a tudomásom szerint elég komoly, illetve fontos pártmunka végzésére tette alkalmassá magát. Benyomásom szerint szívós tanulni-akarás jellemzi a legjobban, mert a felszabadulás előtt is élt olyan anyagi körülmények között, amikor minden energiáját tulajdonképpen a pusztá életfenntartásért folyó küzdelem kötötte le s ennek ellenére mégis kitarítóan tanult. Határozott politikai érettségre következtetek abból is, ahogyan férje hosszabb időn keresztül való távolléte alatt viselkedett. Egyáltalán nem veszítette el a fejét, bement a termelésbe, mesterséget tanult, nem rendült meg semmiben sem a Pártba vetett bizalmában, most is dolgozott, most is tanult. Tudomásom szerint meg is felelt a munkahelyén, röviden: a változott életkörülményei között is megállta helyét.

Helyes lenne itt most negatívumaira is kitérni. Én azonban a gyér érintkezés miatt nem tudok olyan negatívumairól, amelyekről itt felelősen nyilatkozhatnék.

Kolozsvár, 1952. június 17.

Alulírott Gaál Gábor, aki 1927-től 1940-ig a Korunk című havi folyóiratot szerkesztettem Kolozsvárt, igazolom, hogy említett lapnak Kahána Mózes Köves Miklós néven és K. M. jellel 1936-tól 1940-ig – amikor a lapot 1940 szeptemberében a Horthy-fasizmus betiltotta – állandó munkatársa volt. Mint ilyen a Korunkba irodalmi jegyzeteket, kultúrkrónikákat, novellákat és elbeszéléseket írt. 1938 és 1939 folyamán viszont másokkal együtt összefoglaló jellegű világpolitikai szemlélt írt a világpolitika időszerű eseményeiről.

Kahána Mózes kultúrkrónikái és jegyzetei korabeli társadalmi tüneteket pellengéreztek ki a marxista-leninista munkásértelmség szempontjából. Szépirodalmi írásai (novellái és elbeszélései) a tőkés-földesúri viszonyokat leplezték le és erőteljes realizmussal ábrázolták a korabeli székely falut.

A Kahána Mózes által írt világpolitikai szemlékben Kahána Mózes a Szovjetunió békepolitikájának szempontjaival tisztázta és értelmezte az olvasó előtt a korabeli világpolitikai eseményeket.

Kolozsvár 1953. július 27.

Egyetemi tanár, akadémiai tag

Balázs Péter

Nem tudom pontosan megmondani, hogy mióta ismerem. Mindenesetre még a Korunk fennállásának az éveiből. 1937 vagy 1938 óta, amikor mint Szolnay Sándor festő felfedezettjeként ismert lett Kolozsvárt. Ő keresett fel többször a Korunk szerkesztőségében, ahol elbeszélgettem vele, könyveket kért és kapott. Igen jó benyomást tett rám akkoriban jó eszével, szilárdsággal és őszinteséggel. Mozgalmi kapcsolatomban nem volt vele, viszont beszédéből, érdeklődéséből láttam, hogy hozzánk tartozik. Erre különben társadalmi származása is meghatározta. Tudomásom volt arról, hogy Kolozsvár legjobb akkori baloldali embereivel érintkezik s arról is tudtam, hogy ún. szimpatizánsok segítségével vannak festői előhaladásának megkönnyítésére.

Rendszeres érintkezés sohasem volt közöttünk, találkozásaink tehát tisztára esetlegességeken múltak. Haladó, demokratikus érzületét tudomásom szerint a Horthy-fasizmus éve alatt is megőrizte. Erre vonatkozólag azt tudom felhozni, hogy egyszer mint katona (úgy tudom, a kémelhárítónál teljesített szolgálatot) felkeresett és arról értesített, hogy a kémelhárítónál megsemmisített egy oda ellenem irányuló politikai följelentést egyéb rám vonatkozó iratokkal együtt. Ugyanakkor tudomásom szerint, bár a névre, illetve nevekre nem emlékszem, mások hasonló aktáit is eltüntette.

Felszabadulásunk óta is esetlegesek voltak a találkozásaink, de most is, mint a múltban mindig őszinte, becsületes, a munkásosztályhoz hű érzésű s mindezen vonásai révén rokonszenves embernek ismertem. Hibáiról, illetve fogyatékoságairól nem tudok számot adni, miután ennyire nem ismerem. Azt azonban tapasztaltam, hogy tanulásra, sőt elmélyedésre hajlamos. Polgári, kispolgári beütéseket sem észleltem rajta.

Balogh Edgár

Azóta ismerem, amióta Csehszlovákiából Kolozsvárra érkezett. Ez úgy emlékszem, 1936 folyamán történt. Kolozsvárra érkezése után felkeresett mint szerkesztőt a Korunk szerkesztőségében és a lap munkatársai közé lépett. A lapba azonban valójában viszonylag keveset írt. Nehezen is írt azon kívül, hogy mindig, amióta ismerem, állandóan valamit szervezett. A szervezeti életben folyó tevékenység volt megfigyelésem szerint az életeleme, nem is tudok arról, hogy mióta ismerem, lett volna olyan foglalkozása, amely tartósan egy szilárdan körülhatárolt tevékenységű, íróasztalhoz kötötte volna. Érintkezésem, mióta ismerem, az idős szerkesztő érintkezése volt a jóval fiatalabb munkatárssal. Ezt a viszonyt ő alakította azáltal ilyené, hogy bennem állandóan a szigorú és vele elégedetlen szerkesztőt látta. Sok konfliktusunk volt ugyanis pontatlansága miatt, mivel nem tudta szállítani idejében a megígért cikket, vagy pedig mert nem úgy csinálta meg, ahogy azt előzőleg tartalmilag fő vonalaiban megbeszéltük. Előfordult az is, hogy valamely megbeszélte témát nem a Korunknak, hanem az akkori Brassói Lapoknak írta meg, amelynek egy ideig Kolozsváron a tudósítója volt. Ilyen konfliktusok után határozottan elrövidült hosszabb-rövidebb időre az érintkezésünk, majd elfelejtődött a konfliktus oka – és újból megismétlődött.

Hogy a szervezeti életben vele együtt dolgozók milyen tapasztalatokat szereztek róla, arról nem tudok beszámolni, miután a szerkesztő és munkatárs viszonya, ami az érintkezés természetét illeti, valójában a felszabadulás után is megmaradt, bár az Utunkban már igen keveset írt, talán azért is, mert a szerkesztőbizottsággal egyetértésben akadt írása, amit nem közöltünk. Mint munkatárs különben is különös, számomra érthetetlen embernek tűnt. Igen keveset olvasott, sohasem tapasztaltam, hogy valaminek a tanulásában elmélyült volna. Világnézeti, politikai műveltségéről mindig az volt a benyomásom, hogy pillanatnyilag szedte föl beszélgetésekből, újságokból. Ezért is lehetett talán igen sokszor az ellenkezőjéről meggyőzni annak, amivel épp előállt. Könyv- és egyéb tervei állandóan voltak, mióta csak ismerem. Bármilyen feladat került a kezébe, széles utópizmusokat kerített belőle, amiknek valamiféle megvalósításába kezdett a tulajdonképpeni feladat elejtésével. Tapasztaltam azután benne örökös egyeztető és mindent megértő hajlamokat. Talán ezért is tartották a legtöbben naivnak. Az elnyomás alatti években állandóan kifejezetten nélkülözések között élt, úgy legkétségbeesettebb nyomorát is észrevétlenül egykedvűséggel viselte. Anyagi helyzetében lényegesebb változás a felszabadulás utáni első esztendőkből sem következett be. Lehet azonban, hogy ilyen állapotának kiegyensúlyozatlan életvitel volt a magyarázata. Mindenesetre mindig rengeteget dolgozott és valamit állandóan szervezett. Állandóan ügyektől főtt a feje és soha semmire nem ért rá, soha semmiféle terminust nem tartott be. Ezekkel a vonakodásaival állandó bosszúságokat keltett minden irányba. Hogy alapjában véve miért volt olyan, amilyenek az előbbieken érintettem, más híján a magyarázatot belső kiegyensúlyozatlanságában láttam. Ennek a kiegyensúlyozatlanságnak tulajdonítottam azt is, hogy érvényesülési igényeket tapasztaltam benne. Talán ezért is foglalkozott annyi mindennel és ismert annyiféle embert a szélrőzsa minden irányából. Az a pedáns hajlam, hogy egy-egy soha meg nem írandó, de azért színesen, szakadatlanul tárgyalt könyvének tartalmát beszédben kidolgozta, nemcsak az ábrándozót mutatta meg belőle, hanem az ábrándok utáni olthatatlan vágyat is. Vonásaiért, viselkedéseiért igen sokszor és keményen bíráltam szemtől szembe. Ezért is nem alakult ki közöttünk soha melegebb kapcsolat. A legtöbbször még rektor korában is Urannak szólított. De a legsúlyosabb „fejmosás” után is a következő alkalommal úgy találkoztunk, mintha mi sem történt volna. Ilyesmire, azt hiszem, csak érvényesülni akaró, népszerűség-kereső természetű ember képes. Nem tudok arról, hogy valaha valakivel igazán összeveszett volna, sőt az volt a benyomásom, hogy mindenkivel igyekezett jóba lenni, válogatás nélkül. Ebben mindenesetre judícium-hiány is volt szükséges, valamint bizonyos fokú elvszerűtlenség. Végeredményben kapkodó és zavaros embernek ismertem.

Huszár András, mérnök

Pontosan nem tudnám megmondani, hogy mióta ismerem. Mindenesetre régen, már a harmincas évek elejéről. Mint a Korunk előfizetőjét ismertem meg, aki lelkesen támogatta a lapot érdeklődésével s a lap baráti körben való terjesztésével. A szerkesz-

tőséget többször fölkereste az évek folyamán, de a szerkesztőségen kívül is találkoztam vele véletlenül s az ilyen beszélgetések alkalmával meggyőződéses, elméletileg is felkészült antifasisztának, sőt kommunistának ismertem meg. Hogy párttag volt-e, nem tudom, de hogy a mozgalmat anyagilag támogatta, arról tudok. Pártolt azokban az években minden haladó törekvést. A Korunk számára többszöri alkalommal szerzett nehezen elérhető s az ország területén akkoriban eltöltött, a lap szerkesztésében segítséget jelentő könyvet, idegen nyelvű folyóiratot. Arra is emlékszem, hogy a lakását egy ízben rendelkezéseimre bocsájtotta egy zártkörű ideológiai előadás megtartására. Közben hosszú éveig nem láttam. Ha jól tudom, Bukarestbe küldte a vállalata. Fölszabadulásunk óta is csak véletlenül találkoztam vele, hol Bukarestben, hol Kolozsvárt. A régi embernek ismertem meg most is, sőt az volt a benyomásom, hogy igen lelkes és odaadó munkása Népi Demokráciánk, illetve a szocializmus építésének.

Ahhoz, hogy bíráló megjegyzésekkel éljek személyét vagy tevékenységét illetőleg, ahhoz nem ismerem eléggé. Annyit megfigyelhettem, hogy kicsit bőbeszédű.

Kakassy Endre

Az ún. kisebbségi korszakban személyi érintkezésem nem volt Kakassy Endrével. Ismertem mint a Brassói Lapok munkatársát, aki a lapban írásaival egy demokratikus hangot képviselt. Ugyanakkor híve volt a román–magyar közeledés akkoriban felszínen tartott törekvéseinek. A Horthy–Antonescu-évek alatt tudomásom szerint Dél-Erdélyben volt, s ez időbeli működéséről nem tudok. Felszabadításunk után hosszabb ideig a Világosság szerkesztőségében, majd rövidebb ideig az Erdély című napilapnál dolgozott. Ezekben a helyeken való működését sem ismerem. Írásait behatóbban nem figyeltem. Azt láttam, hogy foglalkozásának, az újságírásnak mesterségbeli részéhez ért. Közvetlen érintkezésbe akkor kerültem vele, amikor 1946 nyarán az Utunk szerkesztőségébe lépett mint technikai szerkesztő. Alkalmaztatása a Párt Utunknál lévő politikai felelőse és a Népszövetség tudtával történt. Munkaköre a szerkesztőbizottság által elfogadott kéziratok nyomdai előkészítése, a szerkesztőbizottság által kívánt dolgozatok beszerzése és a lap nyomdai műveleteinek az elvégzése volt. Ebben a munkakörben teljesen meg is felelt. A fél év alatt, amikor az Utunk szerkesztőségében dolgozott, egyetlen alkalommal sem nyilvánult meg részéről sem nyíltan, sem leplezetten olyan törekvés, mely a szerkesztőbizottság törekvéseit keresztezte volna. A lapba riportszerű írásokkal szerepelt és román irodalomból vett fordításokkal. A szerkesztőségben összeférhető, sima modorú dolgozótársnak bizonyult, aki a szerkesztőség kollektív munkájába simán beilleszkedett. Az Utunk szerkesztőségéből 1947. január elején azért lépett ki, mert továbbra nem akarta vállalni azt az eredetileg vállalt munkakötelezettségét, hogy a lap nyomdai korrektúráját is elvégezze. Mivel így egy másik alkalmazottat kellett volna felvenni, aki a korrektúrát állandóan végzi s ez olyan megterhelést jelentett volna a lap számára, amit nem bírt el, tudomásul vettük a szerkesztőségéből való kilépését, annál is inkább, mert a lap politikai felelőse is helyesnek találta, ha megválna a laptól, jöllehet konkrét, közvetlen okot erre a lapnál nem szolgáltatott. Azóta csak hallomásokból tudok róla. Tudom, hogy rövidebb ideig internálva volt, tudom, hogy készített egy hosszabb Puskin-életrajzot, hallottam arról, hogy nagyobb mai román kéziratokat fordított.

Sima modorú embernek ismertem. Láttam benne készséget a tanulásra is. A népi demokráciát megfigyelésem szerint elfogadta, a Pártot nem bírálta, s amíg az Utunk szerkesztőségében dolgozott, semmi jelét nem adta annak, hogy ellenség lenne. Hangsúlyozom, hogy az Utunk szerkesztőségében 1946 nyaratól 1947 legelejéig volt alkalmazva.

Kiss Jenő

Alulról jött. Falusi környezetből. Apja útmester volt. A szegénység végigkísérte egész felnövekedését. Első verseinek megjelenése után az Erdélyi Helikon környezetébe került, ahol hosszú éveken át mint az Erdélyi Helikon című folyóirat segédszerkesztője szerepelt. Minden hajlama és képessége megvolt ahhoz, hogy erős szociális magatartást üssön meg a verseiben, az Erdélyi Helikon környezetében azonban ez a hajlama deformálódik és egy általános, kenetes, szegénység iránti részvét-költészet jön ki belőle, általános emberi szólalásokba csomagolva vagy pedig a keresztényszocializmus fra-

zeológiájába. E mellett a hangja mellett azonban van egy másik hangja is – az ún. magyar nemzeti költő hangja, ami a kisebbségi években azonos ebben a környezetben a Reményik Sándor-féle irreudenta költészet hangjával. Ezen a két hangon kívül uralkodó verseiben a jellegzetesen individualista l'art pour l'art költő. Fejlődésével, amennyiben ilyen adottságok mellett fejlődésről beszélni lehet, nyomon kíséri a polgári értelemben felvilágosult fiatal kisebbségi írónemzedék fejlődését, anélkül hogy ebben a fejlődésben túlságosan jobboldalra kerüljön. A felszabadulás által kiváltott irodalmi fordulatot idejében igyekszik tudomásul venni s a népi demokráciát igenlő írók közé áll, így kerül az Utunk szerkesztőségébe. A szerkesztőségi munkában mindig magáévá tette a szerkesztőbizottság állásfoglalásait s bár igyekezett verseiben is megfelelni a nagy változásnak, ami számára is történt, verseiben az alakulása lassan történt. Nehezen és még ma sem számolta fel l'art pour l'art csökevényeit, jóllehet több olyan verset írt, amivel kétségtelenül szolgálatot tett új irodalmunknak. Műfordítói tevékenységével is a vonalunkba állt. (A Népköztársaság himnuszát például az ő fordításában tanítják az iskolákban.) Meg kell azonban jegyezni, hogy még a legelfogadhatóbb verseiben is vannak olyan vonások, mozzanatok, amik arra utalnak, hogy még mindig „útitárs” és sokat kell tanulnia. Az a rövid idő, amit az Utunk szerkesztőségében töltött s az a munkakör is, amit az Állami Kiadónál betölt, a tanulás vonatkozásaiban nem voltak még rá olyan befolyással, hogy teljesen átalakították volna. Arra, hogy át akar alakulni és meg akar felelni a követelményeknek, verseiből igen sok mozzanatot lehetne felhozni bizonyítékul. Viszont minden bizonyíték ellenére az individualista hajlamokat nem sikerült leküzdenie. Csak annak tudható be, hogy az Állami Kiadónál megjelent Válogatott versei gyűjteménye olyan darabokat tartalmaz, amiknek a környezetében elfogadható pozitív versei is rossz világitásba kerülnek. Csak individualizmusának tudható be, hogy bevett ebbe a kötetébe olyan verseket, amelyek úgy politikailag, mind világnézetiileg a figyelmes olvasó előtt súlyos megítélésre adnak okot. Individualizmusának tudható be, mert a kötet összeállításából úgy látszik, mindenképp széles múltat akar keríteni jelenlegi költői tevékenységéhez s így több verset eredeti tendenciáját megváltoztatva mai, elfogadható tendenciájúvá írt át. Többet pedig nyilván abban a feltevésben, hogy nem veszik észre, az irreudenta vonatkozású verseiből is közölt. Így például, hogy a legszembetűnőbbet idézzük, a „Nékem is” című verset, amit eredetileg 1939-ben, a Felvidéknek Magyarországhoz való visszacsatolása napjaiban írt, világos célzással arra, hogy Erdéllyel is az történjék, ami a Felvidékkel. Most ő a kötetbe azzal az intencióval vette be, hogy a szimbolikusan vezetett vers szociálisan is érthető. Ez azonban nem áll helyt, mert ha így próbáljuk érteni, a vers érthetetlen. A vers értelme az, amit az eredeti alkalom a versben diktált. Különben is ezt a verset egy évvel később, a bécsi döntés után az Erdélyi Helikon egy külön számában egyéb hasonló írásművekkel együtt azzal közöl, hogy „Miként nyilatkozott meg a trianoni ítélet nyomaszó évei alatt az erdélyi író?” Ebben a kötetben azután még főleg a múltjából – igen sok az épp arra a költőre utaló (bár ártatlan) vers, ami érthetetlen, illetve csak úgy érthető a közlése, ha a költő amaz individualizmusára gondolunk, akinek még nincs elég ereje ahhoz, hogy a múltja fölött ítélőszéket tartson. Mindenesetre ehhez a magatartásához megérdemelte volna, hogy versei megválogatásához azt a pozitív segítséget is megkapja, amely felvilágosítja arról, hogy ezek a versek ma nem a nyilvánosság elé valók, s hogy éppen ezekben a vonatkozásokban kell Kiss Jenőnek a saját maga továbbfejlődésében javítani. Mert a segítséget megérdemli. Igaz, hogy a Népköztársaság segített rajta. Módja volt tanulni az Utunknál, módja volt tanulni az Állami Kiadónál, de a kötete sajtó alá bocsajjtása alkalmával erőteljesebben és éberebben kellett volna beavatkozni a fejlődésében épp azoknak a lektoroknak, akiknek a kezén a kötete átment. Az Utunknál töltött idő alatt ti. úgy láttam, hogy van benne hajlam a tanulásra.

Személyi környezetét nem ismerem. Azt tudom, hogy négy gyermeke van. Családi-as természete a verseiben is kifejezésre jut. (Persze kispolgárian.) Legutóbb írt versei, amik a kötetbe nem kerültek be, mert azokat azóta írta, arra figyelmeztetnek, hogy jó irányban való költői fejlődésében higgyek, ha megfelelő irányítás is érvényesül mellette, épp azért, mert nem párttag, hanem „útitárs”.

Kós Károly

Csak mint író is ismerem. Még az ún. kisebbségi korszakban ő volt az, aki elméleti és irodalmi alkotásaiban megfogalmazta a „transzilvanizmust”. Erdély földrajzi egységéből kiindulva arra a teljesen hibás álláspontra helyezkedett, hogy Erdély zárt fekvé-

se gazdaságilag is egyéniséggé teszi ezt a földet, minek következtében úgy az erdélyi románság, mint az erdélyi magyarság teljesen különbözik az Erdélyen kívüli románságtól és magyarságtól. Ezek Erdélyben mindig együtt éltek, együtt tudtak működni, s együttműködhetnek ezután is. Ez az utóbbi megállapítás kétségtelenül helyes megállapítás volt, az akkori reakciós, revizionista törekvésekkel szemben, viszont annál haladásellenesebb volt elméletének egésze különben. Amilyen valóságellenes volt ez a teóriája, ugyanolyan valóságtól elforduló szépirodalmi műveket alkotott, kivéve talán Budai Nagy Antal színművét, amelyben, bár ellentmondásosan, de mégis irodalmi emléket állít a jobbágyi terhek ellen lázadó román és magyar parasztnak. Írói-emberi magatartásából sohasem hiányzott a demokratikus törekvés, viszont ez a törekvés ellenmondás nélkül nem nyilvánult meg. A főlzabradulás után – talán életkora miatt is – jelentősen mint író nem nyilvánult meg. A népi demokrácia mellé való felzárkóztatásával nyilvánvalóan bírálatot tartott múltja felett is. Erről a bírálatról azonban irodalmi alkotásban nem adott számot. Igen hosszú ideig, 1932-től 1944-ig az Erdélyi Helikon című folyóirat szerkesztője volt. Ezzel kapcsolatban csak azt lehet kiemelni, hogy jobboldali túlzásokba nem tévedt.

Szegő Júlia

A harmincas évek eleje óta ismerem. Érdeklődésével és magatartásával közel állt a Korunkhoz. Több cikket is irt – álnéven – a Korunkba. Mindenképp a polgárságnak ahhoz a teljesen felvilágosodott csoportjához tartozott, amely széles értelmiségi műveltsége következtében a munkásosztállyal és annak törekvéseivel őszintén rokon-szenvezett. Tudomásom szerint különböző akciók alkalmával anyagilag is támogatta az illegális mozgalmat. Arról is tudok, hogy a marxizmust már abban az időben rendszeresen tanulmányozta, világnézetileg azonban igen erős befolyás alatt volt a korabeli mélylélektanoknak (freudizmus, adlerizmus). Azokban az években jómódban élt, bátyja nagy könyvterjesztő vállalatában dolgozott, azt nem tudom, hogy alkalmazotti vagy társi kapcsolatban, mindenesetre számos külföldi, az ország területéről kitiltott, haladó szellemű könyvet szerzett meg ily módon a Korunknak is, ami a lapnak igen nagy segítségére szolgált. A zsidóüldözések idején bujkált és így nem is deportálhatták. A felszabadulás óta többször volt alkalmam meggyőződni afelől, hogy tudatosan törekedett felszámolni műveltségének polgári beütéseit, különböző írásai, könyvtervezetei kapcsán volt ezt módomban megtapasztalni. Azt is tapasztaltam ezek során, hogy munkájában igyekszik a Párt tanításait érvényesíteni.

Gaál Gáborné véleményezései egyes kulturális területen dolgozó értelmiségiek politikai megbízhatóságáról.¹⁰

■ Kolozsvár, 1954. július 15. – Cluj, 1960. december 19.

Nedelcu volt szigurancás tisztról

Tegnap, 1954. július 14-én késő este felkeresett a lakásomon egy magát Nedelcunének nevezett nő, és azt kérte, hogy férjem, Gaál Gábor egyetemi tanár (Cluj, str. Racovița no. 57) menjen ma reggel a Nedelcu ügyében tanúkihallgatásra, vagy pársoros nyilatkozatot adjon.

Tekintettel arra, hogy férjem két éve ágyban fekvő beteg (miocard infarkt 9, aki súlyos állapota miatt nem hagyhatja el a házat és nyilatkozatot sem képes írni, és tekintettel arra, hogy Nedelcuról még a régi, kisebbségi időben beszélt nekem, amit ma megismételt, én közölhetem a következőket:

Nedelcu volt Sziguranca alkalmazott, bár tudta, hogy férjem abban az időben egy erősen baloldali, haladó szellemű lapot szerkesztett (a Korunkat), nem indított semmilyen akciót sem férjem ellen.

Kolozsvár, 1954. július 15.

Kovács Katona Jenő

Alulírott özv. Gaál Gáborné a következőket tudom Kovács Katona Jenőről:

A Korunknak 1938 júniusától 1940 szeptemberéig, amikor a lapot a Horthy-hatóságok betiltották – bejelentett és a lapon is feltüntetett felelős kiadója volt, ténylegesen is dolgozott a Korunkban.

Tekintve, hogy a Korunk a párt tartományi titkárságával való legszorosabb kapcsolatban működött – Kovács Katona Jenő a Korunknál vállalt tisztségét csakis a párt tudtával és bizalmából tölthette be.

A Korunkban megjelent irodalmi jellegű cikkeit és irodalmi kritikáit Gaál Gábor, a lap szerkesztője, a bennük kifejezett következetes materialista társadalomszemlélet miatt értékelte.

A bécsi döntés után Kovács Katona Jenő – tudomásom szerint – egy ideig a városi vízműveknél töltött be tisztviselői állást, de nyilván politikai magatartása miatt, rövid idő után elbocsátották. Ezután súlyos anyagi nehézségekkel küzdött. Tudom, hogy férjemmel, aki a Horthy-években is tartotta a kapcsolatot – mindvégig elvtársi jellegű baráti kapcsolatban állott Kovács Katona Jenő és ebben az időben illegális antifasiszta munkát fejtett ki.

Kolozsvár, 1956, január 14.

Déry/Deheleanu Gyulát

még a régi, kisebbségi időből ismertem, illetve tudtam róla, hogy kommunista, aki különböző helyeken tartott elméleti előadásokat, szemináriumokat, de ahogy emlékszem, inkább az értelmiségieknek. Én talán egy-két előadását hallottam a Munkássegélyben (az előadásokra már nem emlékszem).

1938–39-ben, amikor Bukarestben dolgoztam, egyik kolleganőmmel, aki azóta elpusztult (Reményi Ibolya) Déryhez jártunk románórákra. Akkor ismertem meg jobban, és tanultam meg jobban becsülni is, mert a nyelvtanítást is politikai ismereteink bővítésére használta fel. A legkisebb újságcikk lefordításával is újabb és újabb dolgokra nyitotta rá a szemünket.

A felszabadulásunk utáni első hetekben találkoztam vele itt, Kolozsvárt, amikor – bár rengeteg dolga volt – olyan megértő türelemmel hallgatta végig minden panaszsomat (azt sem tudtam az uramról, hogy él-e), olyan ragyogó színekkel festette le akkor még csak egyéves kislányom életét az eljövendő, szabad világban, hogy meg is szerettem Déry Gyulát, akit addig hűvös és zárkózott embernek tartottam. Utolsó, utcai találkozásunkkor már beteg volt és kislánya halála miatt mélyen lesújtott.

Igaz kommunista és igaz ember volt.

Földes Ilonáról

Alulírott Gaál Gáborné sz. Zánszki Margit, pártonkívüli, Cluj, Str. Racovița 57, a Korunk szerkesztője – Földes Ilonáról a következőkre emlékszem:

1926–27-ben a párt irányítása alatt álló Egységes Szakszervezetekben ismertem meg mint igen lelkes és tehetséges munkás-műkedvelőt. Nagy hatású szavalatai és haladó, szocialista gondolatokat tartalmazó színdarabokban való szereplései: Heyerman: *Remény*; Vródy: *Tanítónő*¹¹ – úgy hiszem, nemcsak számomra felejthetetlenek.

Az Egységes Szakszerv. bezárása után az ugyancsak pártirányítás alatt működő Romániai Munkássegély kultúrmunkájában is részt vett 1930–31-ben. Úgy tudom, akkor családi okok miatt vidékre ment, de önképzés útján továbbtanult és a Nagybányai, jelenleg Szatmári Állami Magyar Színházba már mint kifarrott, remek színésznő került.

A Színház itteni vendégjátéka alkalmával tavaly is találkoztam vele; öntudatos, művelt, igazi szocialista művésznek tartom és nagyra becsülöm azért, mert – mint mondja – állandóan kijár az iskolákba szavalni a diákoknak.

Cluj, 1960. dec. 19.

■ JEGYZETEK

10. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4764/283/1-4

11. Helyesen: Bródy: A tanítónő

GERGELY TAMÁS

QUAN JUE

(Az én Koreám – részlet)

Tulajdonképpen napló az, amit írok – Koreáról. Egészen pontosan: Észak-Koreáról, és azért az „enyém”, mert az észak-koreai fővárosból, Phenjanból hozzám érkezett hírekhez való viszonyulásomról szólnak a feljegyzések. Stockholmban élek ugyan, de végigszenvedtem a román kommunista diktatúrát a helyszínen, és nagy hasonlóságot látok az észak-koreai embertelen élet meg Ceaușescu rémuralma között. S emlékeim a Dâmbovița-parti egykori degenerált társadalomról annyira élőek, hogy a lelkembe vág minden észak-koreai hír.

Dzsang Szung Tek

2013. december (1.)

■ Az a meglepő hír érkezik, hogy Kim félreállította saját nagybátyját. Különböző variánsok léteznek – hogy eltette láb alól, vagyis halott már, hogy kivégezték két közeli munkatársát, ám ő maga megúsza: csak elveszítette magas rangját a katonai vezetésben, s esetleg házi őrizetben tartják...

A nagybáty, Dzsang Szung Tek (korábban Changnak írtam, a magyar sajtó alapján), Dzsang Un nagynénjének a férje, ugye, gyámként került Dzsang Un mellé, sokan úgy tartották, ő maga vezeti az országot. Mert Dzsang Un túl fiatal, s így tapasztalatlan, ezzel indokolták. Rebesgettek olyat is, hogy a nagybáty szerette volna, együtt a feleségével, megszerezni a hatalmat, s ha jól emlékszem, egy magas beosztású személy (Ri Dze Gang párttitkárhelyettes) eltűnését a nagybáty, Dzsang számlájára írták. Megemlékdött akkor a feleség mint politikai tényező, az utóbbi időkben viszont nem olvastam róla, de hát keveset lehet megtudni arról a zárt világról. A mostani hír is dél-koreai források alapján került a világsajtóba, a dél-koreaiak pedig korábban nemegyszer tévedtek.

Állítólag „kivágták” Dzsangot egy dokumentumfilmből, s innen kezdődtek a találgatások. Annak idején Sztálin meg Ceaușescu mellől tűntek el a fotókról a harcostársak...

Ami engem érdekelne, hogy mi váltotta ki a diktátor haragját. Egész egyszerűen túl erőszakos volt amaz, s ő megunta, vagy nem hagyta megvalósítani a politikáját – van ilyen? Túlságosan képviselte a régit? A tábornokok oldalára állt a hatalmi harcban, vagy éppen ellenkezőleg: a tábornokokat támadta? Hogy a maga embereivel akarja megtölteni az unokaöcs a katonai vezetőséget, kellett tehát a helye? (Ceaușescu is, ugye, a Maurerrel való beszélgetésekből tisztán kiderül, néhány év alatt teljesen a maga képére formálta a végrehajtó bizottságot...)

Nem tudjuk meg talán soha. Vagy száz év múlva, kétszáz év múlva az akkori idők Shakespeare-je megírja; kell ennél izgalmasabb téma?

Egészen friss hírek szerint megszökött Dzsang Szung Tek embere, Kim Dzsang Un pénztárnoka, s az magyarázza a történeteket. Én viszont nem hiszem, hogy ilyen egyszerű oka lenne Dzsang félreállításának, szerintem ez mindössze ürügy. Inkább hiszem azt, hogy ülnek az elvtársak a húsos fazék körül, s egymást kémlelik, ki tör az életükre, kivel szövetkezzenek, kinek az életére törhetnek maguk. Mert szorul a kapca – a fákban egyre kevesebb a hús...

Nőügyei voltak

2013. december (2.)

■ A december 9-i *Expressen*ben olvasok a részletekről, mármint a hivatalos megokolásáról Dzsang Szung Tek eltávolításának. A pártot képviselő szóvivő szerint Dzsangnak politikai vezetőhöz méltatlan nőügyei voltak, továbbá a kapitalista életstí-

lust tette magáévá. Kábítószerezett, kaszinóban szórta a külföldi valutát, és külföldön kezelte magát a párt pénzén.

Dzsangot a politbüro megfosztotta minden tisztségétől. A korábban említett két kivégzett bizalmasának immár neve is van – Ri Jong Ha és Dzsang Szo Kil –, és valószínűleg korrupció vádjával gyanúsították őket.

Mit lehet mindezekhez hozzáfűzni? Holnap van a Nobel-díj kiosztása Stockholmban, este a városházában pezsgőt bontanak... Ezzel szemben Phenjanban embereket végeznek ki vélt vagy valós bűnök miatt. Elég bizarr montázs a világról... Másrészt: hogyan lehetne nem elítélni azt, még innen, Stockholmból is, aki az eszme állítólagos szolgálatában azzal ellenkező életmódot folytat, mikor az „alattvalók” annak örvendek, ha a betevő falat kikerül? Amennyiben igaz a vád.

Kivégezték

2013. december (3.)

■ Kivégezték? A Radio Free North Korea hírére hivatkozva írja a svéd *Svenska Dagbladet*, hogy Dzsang Szong Teket hat munkatársával együtt kivégezték. Ugyanabból a forrásból tudjuk meg, hogy az észak-koreai hivatalos tévécsatorna bemutatta azt a jelenetet, amelyikben egyenruhás rendőrök hurcolják el Dzsangot, miközben magas rangú politikusok, közöttük Kim Dzsong Unnal, feszült arccal figyelik a jelenetet.

Meg lehet tudni még, hogy a feleség, Dzsang Un nagynénje nem veszítette el a pozícióját. (Milyen különös helyzet! A sztálini hatalmi harcra emlékeztet...) Sejtetik továbbá, hogy nagy tisztogatások lesznek a pártapparátusban.

Papírvirágok

2013. december (4.)

■ Hogy megnyílt Észak-Korea a nagyvilág előtt! Egyre több az újságcikk róla. Az ország második emberének a kivégzése pedig nagyon foglalkoztat mindenkit: mint Torbjörn Petersson, a *Dagens Nyheter* tudósítója fogalmaz, mindenki tudja, hogy „változások lesznek”. Az átlag észak-koreai még jobban fél: egy kínai vagy dél-koreai film megtekintéséért is halálos büntetés járhat (ebben az évben már negyven embert végeztek ki állítólag, míg tavaly egész évben tizennyolcat), még jobban szigorítják az ideológiai nevelést a munkahelyeken, továbbá szorgalmazzák a Kim családot dicsőítő levelek küldését. A tisztségviselők pedig maguk is látják, amit a külföldi zszurnaliszták: egyes magas rangú elvtársak eltűnnek, elég összehasonlítani a két képet: kik vannak rajta azon a tablón, amelyen Kim Dzsong Il-t temették, s kik hivatalosak halálának második évfordulójára.

És mindent csak sejteni lehet, mit mond például az a tény, hogy a diktátor – most látom először leírva vele kapcsolatosan a „despóta” jelzőt – felesége két hónapig el volt tűnve, viszont férje mellett tiszteleggetett apósa emléke előtt.

És most olvasok először Dzsang Szong Tek bűneiről konkrétan: túl olcsón adta el Kínának a vasércet meg egyes élelmiszercikketek: csigát, rákot. Az anyagi helyzet nagyon nehéz, kellett egy bűnbak, megtalálták Dzsang személyében.

Annnyira abszurd az a világ, hogy az ember beleborzong. Félelmetes és nevetséges egyszerre, legalábbis mi itt Nyugaton úgy éljük meg, hogy például az terjedt el, hogy a két éves évfordulóra a lakosok papírvirággal tisztelegjenek, míg a temetésen élő virág volt engedélyezett. Miért? És miért parancsra?

Félmillió?

2013. december (5.)

■ Érdekes számadatokról hallottam rövid riportot a svéd rádió Studio ett műsorában: e szerint ötszáz ezer híve van az észak-koreai rezsimnek, s ha a családtagokat is számoljuk, összesen kétfélmillió emberre támaszkodhat Kim Dzsong Un. Ami egyelőre elég a húszmillió országban, gondolja Jon Don Dzse a dél-koreai titkosszolgálat (NIS) volt vezetője, akit a svéd rádió riportere, Nils Horner interjúval meg. Kim Dzsong Unt Jon kevésbé értelmesnek és ügyesnek találja, mint apját, úgyhogy elképzelhető egy újabb támadás Dél-Korea ellen, tulajdonképpen bármikor.

Töprengök, hogy létezett-e hasonló számítás Ceaușescu Romániája vagy a szovjet beállítottságú Kelet-Európa országai esetében, de ilyesmire nem emlékszem. Azt tud-

tuk, számadatok nélkül is, hogy a pártapparátus, a katonaság és a Securitate vezetői, akik tehát profitáltak a fennálló rendszerből, nem akarják a változást Romániában. Félmillió lett volna azok száma is?

Egy kiló máléért

2013. december (6.)

■ Ugyancsak a svéd rádió sugároz interjút egy ma Dél-Koreában aktív újságíróval, Cse Csol Minnel, aki számokkal támasztja alá, hogy Kim Dzsong Un sokkal brutálisabb politikát folytat, mint apja. Beszél arról, hogy volt olyan nap Kim Dzsong Un uralkodásának két éve alatt, amikor nyolcvan embert végeztek ki. Gyakran semmiségekért, mint például dél-koreai videokazetták birtoklásáért.

A rövid interjúban bejátszottak egy pár másodperces hangfelvételt egy nyilvános kivégzésről. Hallom ugyanazt a kellemetlen „veszett” hangot, ami az észak-koreai tévéhíradóé, amint a tűzre a parancsot kiadja. És van úgy, hogy közönséget csődítenek a kivégzésekre, maga Cse Csol Min három ilyen nyilvános kivégzésen vett részt Cseng Zsibo városban. Csodálkozom, hogy valakinek volt mersze titokban filmezni – onnan a hangfelvétel, s az illegális film észak-koreai ellenállók körében terjedt.

Cse Csol hihetetlen dolgokról beszél: az egyik kivégzett bűne az volt, hogy egy kiló málélisztet lopott!... Amiótan golyóval végeztek velük, zsákokba próbálták begyömöszölni a holttestüket, ha nem ment másként, a puska tusával törték el a kivégzettek csontját, míg ki sem húlt a testük.

Magányos

2013. december (7.)

■ Híradást nézek a svéd tévében a Kim Dzsong Il halálának második évfordulója alkalmából tartott rendezvényről. S hát mit látok? A pódiumon egymagában ül a diktátor. A tábornokok tőle viszonylag távol, s míg „az” ül, ők állnak, haragos „gazdájuk” figyelik. Miért haragos a gazda? Hát valószínűleg egyrészt gyászol. Másrészt nem úgy alakul az ország sorsa, ahogy elképzelte. Nem parancsra megy, vagyis hiába a parancs, halnak éhen az emberek. Rádásul videót néznek, külföldi propagandát.

Szerintem nagyon beszédes a tévékép, a despóta elszigetelődve, átfut az agyamon, melyik „elődje” hogyan akarta fényképeztetni-filmeztetni magát: talán csak Sztálin volt ennyire egyedül a képeken. Honecker meg Kádár mindig más elvtársak gyűrűjében, Ceaușescu tribünön, Castro ugyancsak, Hitler is katonatisztek, pártkörüfeusok között, Mussolinit szüntelen ünneplik. Saját családtagjait – apját, a dinasztiaalapító nagyapját – is a „pórnép” üdvözlése közben fényképezik. Csak Kim Dzsong Un dühöng magában, a semmibe előrenéz, félelmetes kép – a fennforgók szemében. A távolból majd... harminc-negyven év múlva nevezhetni nevetségességnek, mint ahogy a rikácsoló Hitler az, az ember csak nézi, hogy egy ilyen lelki gnóm tartotta sakkban a sokmilliós nemzetet...

Ezer dollár

2013. december (8.)

■ A svéd Amnesty lapja, az *Amensty Press* december 5-i lapszáma hosszú riportot közöl Észak-Koreáról. Onnan tudom meg, hogy szülők eladják gyermekeiket kínaiaknak – egy leánygyerek ára ezer dollár. Magyarázat a tranzakcióhoz: Kínában az egyke-politika miatt kevés lány születik (vagy marad meg születés után), szükség van „importálni” őket, Észak-Koreában pedig olyan nagy a szegénység, hogy eladják őket, s főként élelmiszert vásárolnak a pénzen.

A cikk szerzőjének, Johan Augustinnak a hivatalosságok azt mondják, hogy a propagandaparádékon szereplő több tízezer gyerek iskola után hónapokig gyakorolja a parádét, míg az országban élő nyugatiak beszámolója szerint nem is járnak iskolába, hanem egész nap a tornagyakorlatoznak.

Egyéb hazugságok: a testi fogyatékosok egy speciális iskolába kerülnek, azért nem látni őket – egyetlenegy iskolába? – kérdi a reporter. – Hogyan lehet egyetlen iskolában elhelyezni őket? Akkor meg hol vannak?

Az AIDS-esek száma nő, bár hivatalosan nincs ilyen beteg a kommunista országban, aminek a magyarázata az, hogy nem vizsgálják a vért, s ugyanazt a fecskendő több páciens esetében használják.

Miután kimenekültünk Romániából, tudtuk meg, hogy nagyon sok fertőzött vér volt a nyolcvanas években az ország kórházaiban, s ha azt összekapcsoltam a ténnyel, hogy '84 decemberében vesekővel műtöttek, s a műtét nehéz volt, sok vért kaptam, a hideg veríték öntött el, hogy én is elkaphtam volna a betegséget.

Mára alulról szagolnám az ibolyát, más szóval.

A legelszigeteltebb?

2013. december (8.)

■ Állandó jelzője Észak-Koreának a „legelszigeteltebb”. S hát lehet, hogy úgy van, bár ki tudná összehasonlítani Észak-Koreát a mai Türkmenisztánnal például? Bert Sundström, a svéd közszolgálati televízió riportere megpróbált körülszimatolni az országban, a másik legelszigeteltebben. Nem tudom, hogy sikerült-e neki...

Azt elérte, hogy beengedték. Nem vették észre a határon, hogy újságíró, sikerült átvernie őket, hogy turistaként érdeklí az ország, és a „panyókára vetett” kis fényképezőgépre, ami egyben filmezőgép is, rá sem hederítettek. Viszont egy állami turistavezetőt kapott hivatalból, ahogyan Észak-Koreában csinálják, azzal járta be a fővárost, Asgabatot. Fényképezett is, filmezett is a gépkocsiból, szürrealista színekben pompázik a centrum, giccses, de imponáló mégis, ahogy az a tucatnyi modern épület áll, és amiképpen megvilágított. Jellemző, hogy azokat nem lakják, úgy tűnik, mindenik redőny lehúzott, olyan lehet, mint a Ceaușescu palotája, az új, nagyságban a Pentagon után közvetlenül következő: nem volt szabad a román Champs-Élysées-re néző szobákat belakni.

Elkap két „kunyhót” is, és elbeszélget a gájjal, aki szerint jó az élet Türkmenisztánban, ő maga büszke az országra, és szabad véleménynyilvánítás van, ő például bármiről azt nyilatkozhatja, amit akar. Mi mást mondhatna a szerencsétlen?

Ja, igen: a jelenlegi elnök emberfölötti léptékben az egyik központi épület falán. Mozaik formájában? Öltönyben mindenképpen, hiszen ők az európai kultúrkörhöz tartoznak...

Fivérét

2013. december (9.)

■ Ha azt hittem volna, hogy Kim Dzsong Un nagybátyjának a meggyilkolása után meglepetés nem érhet: az *Expressen* szerint a diktátor leghőbb vágya saját testvérét meggyilkolni. A cikket Fredrik Lennander írja, december 27-én jelent meg a stockholmi *Expressen*ben a dél-koreai YTN-re hivatkozva. Az YTN interjút készített Kang professzorral, a dél-koreai Kyungminu egyetem tanárával, aki nem más, mint Észak-Korea korábbi külügyminiszterének, Kang Szong Szannak a keresztfia. Mindenképpen jól informált személy.

Kang szerint Kim Dzsong Un attól tart, hogy idősebb testvére, Kim Dzsong Nam a helyére pályázik. Apjuk terve az volt, ugye, hogy Dzsong Nam veszi át tőle a hatalmat, Dzsong Un csak akkor jött be a képbe, amikor bátyját a japán határőrök elfogták, mert illegálisan akart bejutni az országukba. Korábbi újsághírek arról számoltak be, hogy Dzsong Nam aktív családi életet él, a politikával nem foglalkozik. Ám az *Expressen* tudni véli, hogy Dzsong Nam bírálta a kormányt, és a gazdasági reformok híve. Kang professzor meg egyenesen azt állítja, hogy a nemrég meggyilkolt nagybáty, Dzsong Szong Tek bűne éppen az volt, hogy külföldön próbált pénzt gyűjteni Dzsong Nam tervének megvalósítására. Kang állítja, hogy Kim Dzsong Un már meggyilkoltatta volna fivérét, de az Kína meg Dzsong Szong Tek védelme alatt állt.

Kína, átnevelés

2013. december (10.)

■ Kína, amelyiktől Észak-Korea megreformálását várjuk: tegnap hallom-olvasom, hogy megszünteti a munkatáborokat. Az 1957-ben alapított átnevelési táborokat, ahol négy évig fogva lehetett tartani – per nélkül – a rendszer számára kellemetlen elemeket: egyrészt a bűnözőket, másrészt a politikai ellenfeleket. A hír végén bemondják,

hogy mindez csak kozmetikázás, mert a hatóságok ezzel szemben hosszabb ideig fogdában tarthatják őket, vagy az átnevelésnek azt a módját használják, hogy az illető csak bejár az „órákra”. Ezek száma már ma meghaladja a milliót. A lényeg: a rezsim kénye-kedve szerint büntethet.

Tisztul a kép

2014. január 2.

■ Bertil Lintner a *Svenska Dagbladet*-ben azt írja, hogy Dzsang (Csang) Szong Tek azért állítottatott félre, mert nem osztotta el a harácsot úgy, ahogy azt a párt vezetőségében egyesek elvárták. Vagyis: Dzsang és munkatársai rendelkeztek a külföldi, főként kínai beruházások fölött, s Phenjanban akkreditált külföldi diplomaták, akikre Lintner hivatkozik, tudják, hogy az ilyen utakon befolyt összeg egy része a vezető posztban levő párt- és állami vezetés zsebébe megy, Dzsang ott hibázott.

Nem kapták meg a megfelelő százalékot.

A hivatalos megokolás Dzsang megbüntetésére ez volt: „Azon mesterkedett, hogy az ország gazdaságát és az emberek életét kezelhetetlen katasztrófába sodorja.” Hogy Dzsang mit akart, nem tudjuk, az viszont nyilvánvaló, hogy az ideológiai megokolás nem érvényes. Bűnbak kellett (1), továbbá megszegte a harácsolási szabályt (2), ezért lőtték le.

És: ahogy az szokás, a hozzátartozók is bűnhődnek. Nemcsak a munkatársak feje fog hullni, hanem – a *Daily NK* című lap értesülése szerint – a belügyminisztérium fegyveresei szállták meg a rokonok által lakott városrészt (?), és százakat hurcoltak el az észak-koreai Gulágba, még távoli rokonokat is.

Azon gondolkodom, hogyan is volt ez Kelet-Európában, ilyen hetediziglen történő brutális büntetésről mintha nem írtak volna...

Doktor

2014. jan. 3.

■ *The Guardian* > atv.hu hír, hogy Kim Dzsong Un doktor lett: „Kuala Lumpurban a HELP nevű magánegyetem tiszteletbeli doktori címet adományozott az észak-koreai diktátornak. A HELP magánegyetem közölte: tavaly októberben egyszerű adományozó ünnepségre került sor Észak-Korea Kuala Lumpur-i nagykövetségén. Valamint: „Paul Csan, az egyetem rektora közölte: a döntés interkulturális »híd építéséről szolt«.”

A módszert ismerjük. Hányszor nem hallottam a Szabad Európa román adásában, hogy Ceaușescu doktor lett, vagy hogy a román nemzet „hősének” könyve jelent meg külföldön. Mármint Nyugaton (Olaszországra emlékszem, úgy látszik, ott könnyebb volt piszkos ügyeket véghezvinni), aztán a román követség emberei tonnaszám vásárolták meg (vissza) az általuk kiadott könyveket. Az állam pénzén nyilván. El akarták hitetni, hogy Nyugaton valakit is érdekel a „Kárpátok Géniuszá”-nak a könyve. Amit esetleg nem is ő írt. Talán ő maga elhitte. Kítették neki az asztalára, s akkor csodálta saját magát...

Hát mi, a „nép” nem hittük el, a követségi dolgozóknak biztosan megvolt a véleménye a dologról, a sajtó, amelyiknek akkor én is része voltam, kényszerből lenyelte – az Agerpres fotóosztálya készítette a különben szépen tálalt, ám mindenki által utált könyvsorozatokról a fotókat, a házban, a központi bizottság épületében, úgy értem, nem esett szó róla, vagy ha igen, biztosan szükségesnek tartották, hogy nőjön Románia reputációja. Az elnök személyes környezetének tagjai, akikhez többé-kevésbé őszinte volt – létezett ilyen? –, valószínűleg örömet éreztek, hogy sikerült újra lenyomni a román nacionalista kommunizmust a világ torkán...

Gondolom, valahogy így történik ez a jelenlegi észak-koreai valóságban, hallom is hozzá azt a veszettkutya hangot, amelyiken a tévében-rádióban bemozdják... Beugatják.

A kutyák falták fel / Quan ju

Január 4.

■ A mai *Expressen*-ben olvasom, hogy Dzsang Szong Teket nem lelőtték, hanem – megetették, feletették a kutyákkal. Ha igaz, öt társával együtt három napig éheztetett százhusz kutya elé vetették meztelenül, azok tépték szét és falták fel. A különös ki-

végzés egy órán át tartott, és háromszáz magasrangú tisztviselő kellett végigasszisztálja. Ha igaz.

Az *Expressen* a singapuri *Straits Times*ra hivatkozik, az meg a kínai hivatalos hírforrás, a hongkongi székhelyű *Wen Wei Po* hírét közli.

Ha igaz, a módszernek külön neve van koreai nyelven: „quan jue”-nak nevezik.

Egyesek kélik, hogy megtörtént, így a *The Telegraph* meg a *Washington Post*, és elképzelhetőnek tartják, hogy félreértés történt, félre... fordítás.

En ezt úgy tudom elképzelni, hogy a nyugati ember tudata képtelen elfogadni, hogy ma ilyesmivel... foglalkoznak.

Azt, hogy egy kínai hivatalos forrásból tudja meg a világ, mi történt, vagy mi történhetett, azt úgy magyarázzák, hogy Dzsang Szong Tek igen közeli barátságba került a kínai vezetőikkel, s a mostani események a két ország távolodásának a származékai.

Részezen

2014. január 5.

■ Ugyancsak az *Expressen* a forrása annak a hírnek, hogy amikor a katonaság rá akarta tenni a kezét egy halászerületre, Dzsang emberei fegyverrel a kezükben védekeztek a kivezényelt százötven katona ellen, és – visszaszorították őket. Ez lett volna a nagy bűne a volt második embernek. Állítólag a diktátor tökrészes volt, amikor jelentetették neki az esetet. A lap szerint ilyen állapotban döntött arról, hogy nagybátyja két munkatársát kivégzik, és állítólag nyolc közvetlen munkatársat ítélték halálra. Közben tisztogatózás kezdődött. Észak-Korea stockholmi nagykövete például hazautazott, a követség szerint „szabadságra”, svéd megfigyelők szerint Pak Kwang-Chol soha vissza nem tér, még hírt sem hallunk róla. Más hazarendeltekről is tudnak – a Malájföldön akkreditált észak-koreai nagykövet, Jang Yong-Chol, valamint Hong Yong, az ország képviselője az UNESCO-nál, mindenikük igen szoros kapcsolatot tartott fenn Dzsang Szong Tekkel.

Felkavar

2014. január 5. folytatás

■ Jellemző, hogy nincs olyan hírportál, amelyik ne közölte volna a kiéhezettett kutyákkal való büntetés tényét. Akár igaz a történet, akár kacska, megtette a hatását, he kiderülne, hogy hamis hír, az emberek tudatában már lerakódott. Azt hiszem, olyan a jelenség, mint a romániai forradalom idején. Elszörnyülködve bámultuk a képeket a sírról, amelyikről, úgy tudom, az derült ki, hogy semmi köze a forradalmi eseményekhez.

Eszembe jut a „quan jue”-hoz hasonlító borzalom: Trockij, ugye, egy jégcsákánnyal ölték meg. Főris „Stefan” anyját vízbe fullasztották, vagy most olvasom Cseke Gábor tanulmányát Labis haláláról: a kellemetlenné vált fiatal román költőt minden valószerűség szerint a villamos elé lökte egy kéz, s nem azonnal halt bele sérüléseibe.

De hát a kelet-európai megsemmisítő légerek! Duna-Fekete-tenger csatorna... Nemrég láttam egy dokumentumfilmet arról, hogyan épült a Volga csatornája, az igazgatót, főnököket hagyták előbb tisztelegni Sztálin elvtárs előtt, majd ahogy az emelvényről lejöttek, elhurcolták őket. És az még semmi: ha valaki talicskájával belefordult az épülő cementfalba (ugyanott), benne hagyták, az egész épület egy nagy temető, névtelenek sírhelye.

A *Pol Pot mosolya* című könyvben Peter Fröberg Idling leírja, hogyan fogadták a külföldről hazacsalogatott, hazaparancsolt kambodzsaiakat: lefényképezték őket, majd megölték – de golyót nem kaptak hozzá, hát agyonvágták, ha jól emlékszem, lapáttal, meg ami akadt.

Tito partizánjai

Kivágták a térdkalácsát

■ A „kommunista” és a „kivégzések” címszavak után kutatva egy volt jugoszláviai összesítő kerül a szemem elé. E szerint a szerb csapatok és partizánok harmincezer magyart mészároltak le. 1944. októberében Zsablyán naponta ötven magyar vittek be a községhezára. Nemiszervüket hátrakötötték, és teljesen szétverték. Péterrevén ötszáz magyart összegyűjtöttek, tarkón lőttek, majd lövészárkomba temettek. Szenttamason négy-öt nap alatt hatszáz-hétszázötven embert végeztek ki.

Különös kegyetlenségre példa: a kishegyesi római katolikus plébánosnak kivágták a térdkalácsát, testét összevagdalták.

Blohin

■ Kezembe adja Éva a *Vi Läser* című magazin friss számát, amiben egy különös nyílt levelet lehet olvasni. A feladó egy Johan Theorin nevű svéd író, a címzett egy régen, ki tudja, hogyan elhalálozott szovjet kommunista, Sztálin fő hóhéra, Vasszilij Blohin. A svéd felemlíti Blohin bűneit, többet közt a katyni vérengzést, és cinikusan örvendez annak, hogy végül is a büntudat szétszedte a lelkét.

Ez a Blohin Sztálin parancsára személyesen végzett nemegy vezető szovjet kommunistával. Szegő Iván Miklósnak az Origo.hu-ban közölt cikkében bő listát kapok a kivégzettekről: saját kezűleg ölte meg Jagodát – Jezsov parancsára, majd ugyancsak parancsra Jezsovot. A régi bolsevikok közül Zinovjevet és Kamenyevet. A legkiválóbb szovjet tábornokot: Tuhacsevszkij marsallt. Az írók-művészek közül Iszaak Babelt, Mejerholdot, Kolcovot. A lista hosszú... Kulik marsall feleségét. Azért nem Kulikot, mert rá szükség volt a finnek elleni háborúban. Katynban napi tíz órán át gyilkolt, egyes források szerint napi 250-300 lengyelt ölt meg.

A humánus Blohin

folytatás

■ Donald Rayfield *Sztálin hóhérai* című könyvében az áll, hogy Blohin tulajdonképpen humánusan járt el, mindössze tarkón lőtte az áldozatokat, nem kínozta. Szemben azokkal, akik kínozták, agyonverték a rájuk bízottakat. A Tuhacsevszkijt halálra ítéelő Bljuher marsallt állítólag félvakon verték péppé...

Nem kutyákkal marcangoltatták szét, elvégezték a munkát ők maguk. Kérdés, hogy melyik módszer – „humánusabb”?!

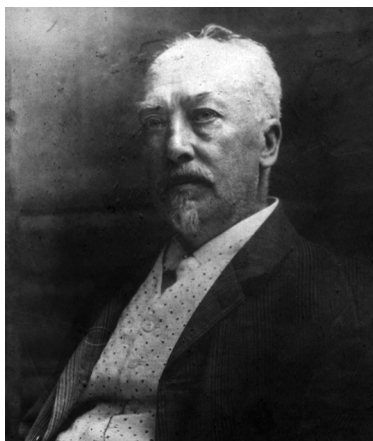

GY. DÁVID GYULA

KOLOZSVÁR OKLEVELES ÉPÍTÉSZE

■ Március 22-én emlékezünk halálának 95. évfordulójára annak a Pákei Lajosnak (született 1853. március 1-jén), akinek neve napjainkban leginkább egyik mesterműve, Kolozsvár arculatának reprezentatív épülete, az egykori New York szálló áldatlan állapota miatt kerül a város napi hírei közé.

Pákei életműve, gazdag terv- és irathagyatéka mellett számottevő azoknak a kérdéseknek a száma, amelyek ennek az örökségnek a tanulmányozása során megfogalmazódnak. A mostani majdnem kerek évforduló kapcsán életpályája állomásait jelző három iratot mutatunk be, s velük kapcsolatos kérdésekre próbálunk választ találni. Ez a három oklevél, három különböző területre vonatkozik, s egész hagyatékára jellemzően különböző gyűjteményekben található meg.¹ (1. kép)

1. Pákei Lajos (MÉM 70.784)

Az első irat választott mesterségével, az építészettel kapcsolatos. Őrzési helye a budapesti székhelyű Magyar Építészeti Múzeum, melynek jövedéki könyve szerint az irat 1969-ben került a múzeum tulajdonába.² Életrajzában Pákei saját tanulmányait röviden így foglalta össze: „Pályaválasztás szempontjából csakis a »technikai« pálya érdekelt, éspedig az építészeti szakot választottam [...]. Műegyetemi tanulmányaimat a budapesti Kir. József Műegyetemen kezdtem meg 1872-ben.³ Az 1873-ik évben a Münchener Polytechnicumon folytattam s 1876 év végén a bécsi Képzőművészeti Akadémiára mentem és Cs. Kir. építészeti főtanácsos Báró Hansen Theophil iskolájába iratkoztam be, melynek 3 évi cursusát végeztem.”⁴

S bár elvégzett tanulmányairól akkor még nem kapott írásos bizonyítványt, visszatérve szülővárosába számos épület tervét készítette el, s nem utolsósorban 4 éven keresztül Kolozsvár főmérnöki tisztségét is betöltötte. Lemondása után, 1884-ben pedig Kolozsvár tiszteletbeli főmérnöke címmel tüntették ki.

Pákei 1886-ban a kolozsvári Iparműhelyek elméleti oktatója, a Fa-, vas- és építőipari tanműhelyek szakoktatási igazgatója, a Központi Felsőbb Szakipari Rajziskola óraadója, amikor a budapesti József Műegyetemen – egy frissen bevezetett reform keretében – ókori építészeti tanszéket létesítettek.⁵ A meghirdetett professzori állásra ő is jelentkezett – megtámogatva egykori mestere, az ókori stílusok szakavatott ismerője, a Pesten is nagy tekintélynek örvendő Theophil Hansen ajánlásával. Sisa József – Pákei életrajzából gazdagon idézve – részletesen tárgyalja ennek az álláspályázatnak a – Pákei számára kedvezőtlen – kimenetelét, melyből kiderül, hogy a vidéki építés számára a fővárosi professzorság bizony nem jött össze.⁶ Az óhajtott tanári állás helyett viszont egy „magasépítményi sectio főnöki” állást ajánlottak Budapesten. De – mint jelezték – az állomáson csak akkor lesz véglegesíthető, ha honosított oklevele van. „Ha ilyen nincs – folytatja Pákeinek írt levelében Szily Kálmán⁷ –, nálunk, a Műegyetemen oklevelet szerezhet, egy szigorlat alapján, melynek fő tárgya az építészeti tervezés, építészeti műtörténet, középíttésztan és mellék tárgya a technikai fizika.”

Saját kezű *Életrajzában* Pákei ezt így kommentálta: „Miután azonban tanulmányaimat három különböző helyen, éspedig az első évet a budapesti Műegyetemen, 3 évet a müncheni Politechnikumon és 3 évet a bécsi Képzőművészeti Akadémián végeztem, tehát nekem ún. »Építész oklevelem« nem volt, abban az időben ily nem is létezett, de

Budapesten sem volt, csak 1886-ban, annak is a végén, hiszen a mikor én »dühömben« kinyilvánítottam – ha csak ez a baj, hát megszerzem, én voltam a 2^{ik} vagy 3^{ik} jelentkező, ki állott elibe, no ha kell, ezt is megszerzem és meg is cselekedtem majdnem 3-4 heti

2. Pákei Lajos építési oklevele, 1887 (MÉM 69.021.2)

Budapesten a Politechnikumon való tartózkodásom alatt, de már akkor eldőlt az ügyem, mert Zieglert⁸ nevezték ki stb. – Hiába szereztem czifra magyar Diplomát.” (2. kép)

A nehezen olvashatóság miatt talán érdemes itt megadnunk magának az oklevélnek a szövegét:

ÉPÍTÉSZI OKLEVÉL

Mi a Kir. József Műegyetemnek Rektora
Az építési szakosztály tanártestülete nevében annak dékánja

Pákei Pákei Lajos urat, ki Kolozsvárt 1853-ban született és műszaki tanulmányait a kir. József műegyetemen, a müncheni műegyetemen és a bécsi képzőművészeti akadémián 1873-tól 1879/80-ig végezte és ez oklevél megszerzésére a kir. József műegyetemen az építési műtörténetből és építési tervezésekből a 13.702/1879 számú ministeri rendelet alapján⁹ tartott szigorlatnak megfelelt és ezáltal a tudományokban szerzett képzettségét a szabályszerűen alakított bizottság előtt bebizonyította, a ránk ruházott hatalomnál fogva ezennel építésznek elismerjük és valljuk.

Minek hitelül ezen oklevelet részére kiszolgáltattuk és a kir. József műegyetem nagyobb pecsétjével, valamint sajátkezű aláírásunkkal megerősítettük.

Kelt Budapesten 1887 évi október hó 29-én.

Az oklevél mintalapja is megtalálható a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem levéltárában az Oklevelek törzskönyvei 1. kötetében, a 388. sorszám alatt. A tekintélyes méretű és súlyú dokumentumból többet is megtudhatunk: Pákei, az oklevél megszerzése során, az építészeti műtörténetből és építészeti tervezésekből tartott szigorlatai mellett „műszaki természettanból és a műszaki mechanikából, az építészettanból, kapcsolatban költségvetéssel és szerkesztésekkel és az építési anyagok technológiájából” is megmérte. És az életrajzában említett „én voltam a 2^{ik} vagy 3^{ik} jelentkező” megfogalmazás is konkretizálódik. A kolozsváriak közül Pákeit csak az 1883-ban építészdiplomát szerzett Reményik Károly¹² előzi meg, aki aztán a későbbiekben számos Pákei-épület kivitelező vállalkozója volt.

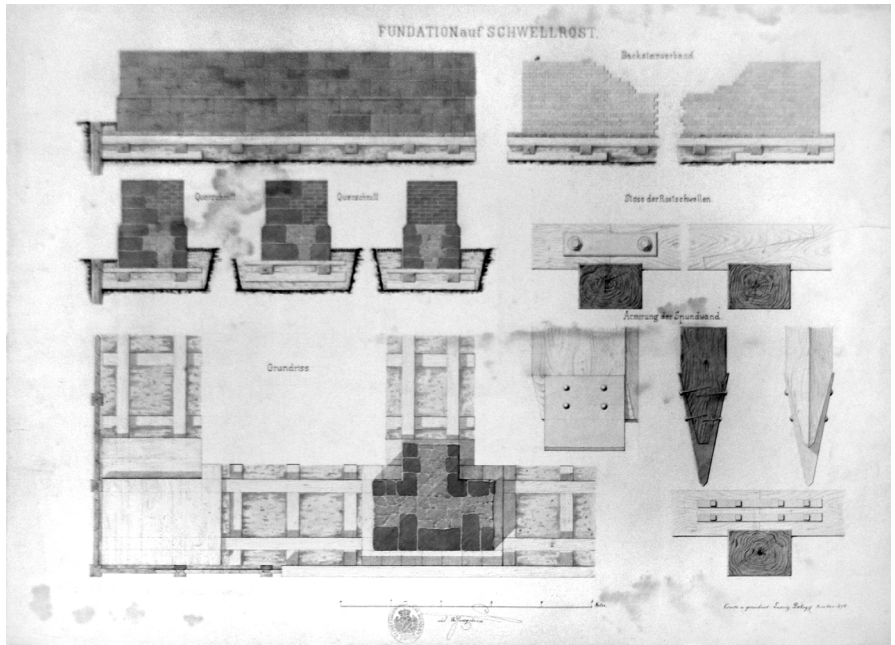
Egyetemi tanulmányai felemlítése során nem kerülhetjük meg hagyatékában fennmaradt, diák éveiből származó műszaki és művészi rajzait, terveit.

Rögtön az egyik még a József Műegyetemről származik, az I. éves Pákei Lajostól, 1873. június 30-i keltezéssel.¹³ A figurális elemekkel díszített timpanonos ornamentika rajzából nem derül ki, hogy tervezett vagy természet után készült-e (a formai esetlegesség miatt inkább az előbbit feltételezzük), s a rajzot a műszaki és díszítményi rajzi tanársegéd Scherter Gyula szűkszavú „láttam” szignója sem minősít. (3. kép)

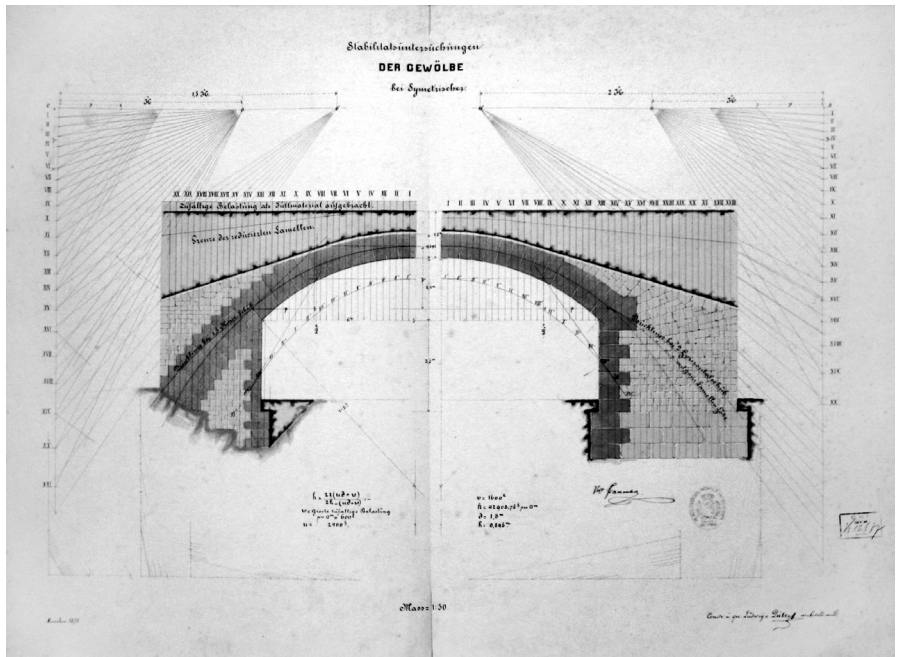

3. Pákei Lajos rajza, 1873 (MUEKvGyLt.6.A.6)

A müncheni éveit reprezentáló két rajz magán viseli a müncheni egyetem¹⁴ műszaki orientáltságát. Itt megint szerencsénk van, a rajzok datáltak 1874, illetve 1875-ből származnak, s a kor szellemének megfelelően színezett, de mérnöki precizitással megrajzolt tervek. Egy alapozási terv¹⁵ és egy szegmensíves boltozotta falazott hídszerkezet¹⁶ terv/tanulmányát szemlélhetjük – ez utóbbin a szerző „Ludwig v. Pákey, architect cand.” öntudatos aláírásával. (4–5. kép)

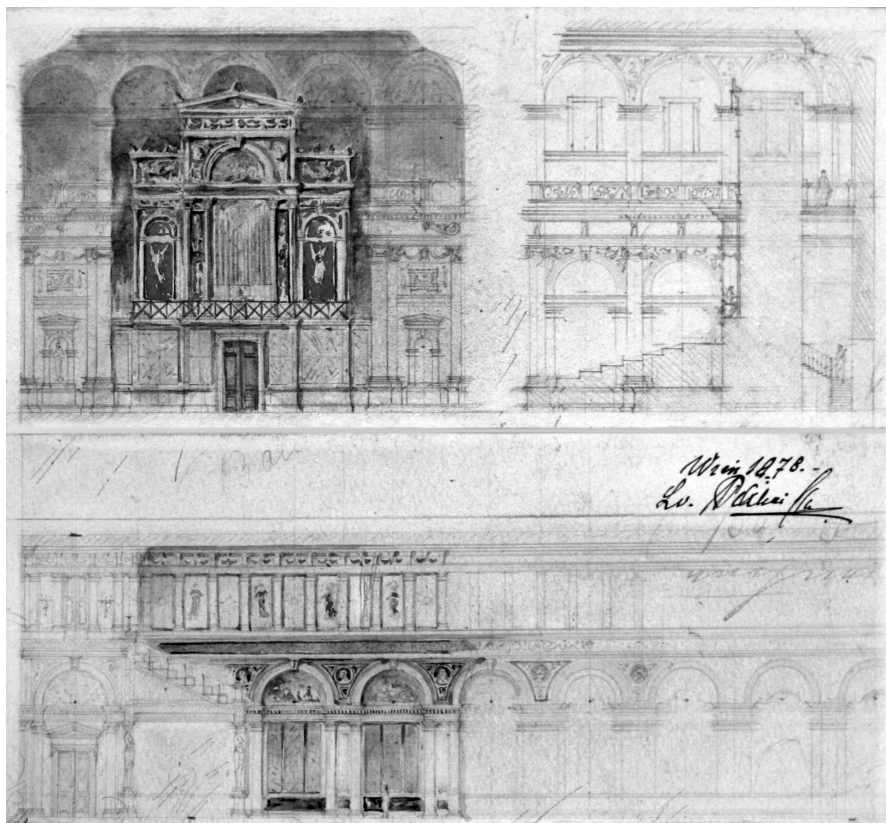

4. Tervek a müncheni diákévekből – alapozási terv (MÉM 70.001)

5. Tervek a müncheni diákévekből – falazott hídszerkezet terve (OMF K12177)

Szerencsésebbek vagyunk a bécsi¹⁷ tanulmányi éveiből fennmaradt anyaggal, itt már valós tervet is találunk, színezett belsőépítészeti vázlatot,¹⁸ a bécsi Parlamenthez készült oszlop- és pilaszterészletraizat,¹⁹ illetve feltehetőleg szintén a Hansen-féle kivitelezések eredményeként a belsőépítész Pákei 1880-as tervei alapján megvalósult bútor fotón megörökített képét.²⁰ (6–7. kép)

6. Terv a bécsi tanulmányok idejéből – belsőépítészeti vázlat (OMF. K12157)

7. Terv a bécsi tanulmányok idejéből – megvalósult bútor fotója (MUEKvGyLt.6.A.4-5)

Pákei rejtett, önéletírásában sem említett életébe enged bepillantani a következő irat. Egy okmány, amit a „Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy védelme alatt Kolozsvár keletén dolgozó Unió t. és t. szks. Páholy” bocsátott ki 1918. szeptember 25-én tartott „I. f[okú]. rendes munkáján”. Innen szerzünk tudomást, hogy Pákei Lajos a fentebb leírt történések idején, 1887. április 15-én állott „a magyar szabadkőművesség eszméinek szolgálatába”, és azóta, az okmány kibocsátásáig eltelt harmincegy esztendő alatt „a kir. művészet érdekében” elismerésre méltó munkát fejtett ki. A Magyar Építészeti Múzeum őrzi azt a meghívó levelet²¹ is, amelyben „testvéri üdvözléssel” kéri Pákeit, hogy az okmány átadására szervezett október 23-i „ünnepi munkán mulhatatlanul” jelenjen meg. (8. kép)

Talán érdekes lehet felfigyelnünk arra, hogy az Unió páholy²² csak Pákei elkötelezését követően másfél hónap múlva, 1887. május 30-án avatták fel – tehát az alapítás kezdetétől jelen volt –, valamint arra, hogy székházukat, az ún. Páholyházat az akkori Trencsin tér 8. szám alatti házat,²³ nem Pákei, hanem az a Maetz C. Frigyes tervezte, akinek a későbbiekben nem egy közös munkája volt Pákeivel (sétatéri szökőkút, tervben maradt főtéri neogótikus pavilionsor). „Páholytestvérei” között ott volt Fadrusz János is, akinek tíz év múlva megtervezi a kolozsvári Mátyás-szobor alkotói munkájának is helyt adó budapesti, naphegyi műteremvilláját, s akihez az évek folyamán baráti, „kedves munkatársi” kapcsolat fűzi.²⁴ Anélkül, hogy messzemenő következtetésekre ragdnánk magunkat, nem tehetjük meg, hogy ne vegyük észre: 1886 előtt Pákeinek összesen két megvalósult – s azóta már le is bontott – épületéről van tudomásunk: a sétatéri kis Órházról és a városi Közvágóhíd épületéről.

Munkássága elismerésül, „Pákey Lajos testvért, a páholy érdemes tagját” a páholy „tiszteleti tagjává választotta”. A színezett dísziratot Sára unokája²⁵ jóvoltából, 1969 óta szintén a budapesti Építészeti Múzeum őrzi, Pákei Lajos gazdag hagyatékának részeként.²⁶

A bemutatásra szánt harmadik irat igazi, latin nyelven megfogalmazott diploma, hatalmas, pecsétokban őrzött vörös viaszpecséttel. Kibocsátója a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Egyetem, keltezése 1914. február 21., őrzője pedig a budapesti országos levéltár.²⁷ (9. kép)

9. Dr. Pákey Lajos 1892–1964) egyetemi oklevele (MNL OL P 1781 - 1. cs. - 8a. tétel)

A latin nyelvet nem ismerő kutató izgalommal nyúl az irathoz, hiszen az építész politikatudományi doktoriját sejtíti a nyilvántartás. Am az oklevél természetesen cirkalmas megfogalmazását lehámozva, de már a megszólításnál is az mindenképpen kiderül, hogy címzettje a 21. életévében járó „Ludovicus Pákey jun. de Páke”, vagyis ifjú Pákei Lajos (ezen a néven, nagypját követően a harmadik), a hatvanas éveiben járó építész legfiatalabb gyermeke (aki 1892-ben született), a jog- és államtudományi karon

szerzett tudományos fokozatot.²⁸ A későbbi dr. Pákey Lajos Budapesten közigazgatási bírói karriert fut be, s 1964-ben hunyt el, Edit nővére családjára hagyva nemcsak az egyetemi diplomáját, de a Pákei-hagyaték tekintélyes részét is.

Visszatérve az építész Pákei Lajoshoz, a kolozsvári unitárius levéltár anyagában kutakodva látjuk, hogy egykori iskoláival, diáktársaival évek múltán is tartja a kapcsolatot. Hagyatékában őrzött fényképek tanúskodnak azokról a találkozókról, melyeken öregdiákként vagy szeretett mesterére emlékezve részt vett. Ilyen volt az 1913. október 5-én, Budapesten tartott 40 éves találkozó is, melyet a Münchener Magyar Egylet szervezett az 1873–1874 évi tagjainak (az egyik állatkerti épület előtt készült csoportképen – 10. kép – Pákei mellett ott látjuk a budapesti Gresham-palotát tervező Quittner Zsigmondot is).

10. A Münchener Magyar Egylet 1873–1874. évi tagjainak 40 éves találkozója Budapesten 1913. X. 5-én (MUEKvGyLt.5.B.17)

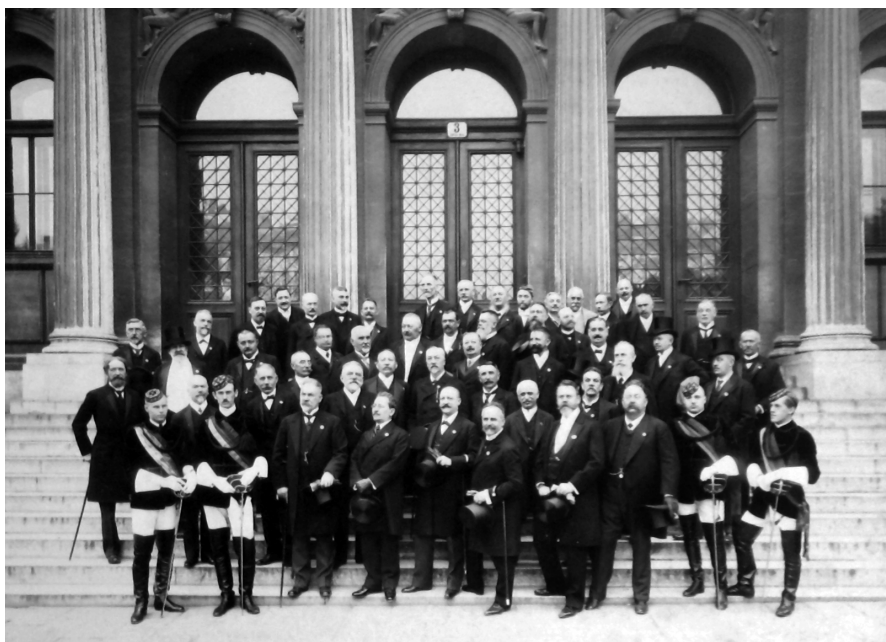
„A külföldön tanult magyar építészek általában életük végéig megőrizték érzelmi – és alkotásaikban stiláris kötődésüket tanítójukhoz – írja Sisa József²⁹ –, s a mester személye körül külön kultuszt alakítottak ki.” Így aztán nem csoda, hogy Pákei hagyatékában diákkori éveiből megőrzött egyetlen évfolyamkép a Hansen-tanítványokat ábrázolja a mester fehér mellszobra körül,³⁰ s hogy Hansen születésének, 1913-ban megrendezett centenáriumán Pákei is ott van azon a képen, amely egykori iskolája, a bécsi Képzőművészeti Akadémia lépcsőin készült³¹ (11–12. kép).

Életének végén Pákei önéletírása függelékébe bemásol néhányat Theophil Hansen „megtisztelő és kedves” levelei közül, köztük egy ajánlást is, melyben a bécsi építész-professzor Pákei Lajost „legszorgalmasabb tanítványának” nevezi. A következő soroknak az ad különös fontosságot, hogy másik két tanítványa, a nagy építészkarriert befutó Petz Samu és Czizler Győző ellenében, kettőjük közül harmadikként Pákeit ajánlva írja a Hansen, akiről az maradt fenn, hogy igencsak elzárkózott attól, hogy tanítványa-inak pályáját egyengesse: „Mivel munkásságát és dicsőretre méltó jellemét ismerem, megengedem magamnak, hogy mint olyan valakit ajánljam, aki leginkább megérdemli ezt a helyet [az ókori építészeti tanszék professzori állását]. Kérlek, nézd meg néhány munkáját, meg vagyok győződve, hogy meglátod, nem dicsértem túl. Ha sikeréhez hoz-

zá tudnál segíteni, nemcsak neki használnál, hanem az [budapesti Magyar Királyi József-mű]egyetem dicsőségének is.”³²

11. Hansen diákjai 1878 körül (MUEKvGyLt.5.B.2)

12. Theophil Hansen születésének 100. évfordulóján készült csoportkép (MUEKvGyLt.5.B.13)

■ **JEGYZETEK**

1. A hagyaték számbavételéről készült beszámolót lásd Dávid Gyula: *Pákei Lajos (1853–1921) emlékezete*. Műemlékvédelem 2013. 5. sz. 306–321.
2. Dr. Luzsa Endréné sz. Pákei Saroltától vétel útján kerültek a Magyar Építészeti Múzeum (a továbbiakban MÉM) tulajdonába Pákei Lajos, Kolozsvár történeti emlékeit megőrkítő felmérési rajzainak legkidolgozottabb változatai. A rajzok közül nem egy, korábban (Balogh Jolán 1944-es számbavételkor) az építész fiának, dr. Pákey Lajos (1894–1964) budapesti közigazgatási bírónak a tulajdonában voltak. Ezek között van az Építészeti Oklevél is (MÉM 69.021.2), illetve annak fotókópiája (MÉM Fotótár F02) – ez úton is köszönöm a Múzeumnak a dokumentumok megismerésében és megismertetésében nyújtott segítséget. A családról lásd Gaal György: *Pákei Lajos és felmenői művelődéstörténetünkben*. Keresztény Magvető 2013. 2. sz. 147–178, valamint szeőkeffalvi Szent-Miklós László: *A pákei Pákey (másként Tamás) család*. Magyar Családtörténeti Szemle 1943. 6. sz.130–136, 7. sz. 155–159, 8. sz. 182–186, 9. sz. 14–217, 10. sz. 237–240.
3. 1872 nemcsak Pákei egyetemi éveinek kezdetét jelzi, de az egykori Josef Politechnikumot is ekkortájt emelték egyetemi rangra Magyar Királyi József Műegyetem néven. Zelovich Kornél: *A M. Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története*. Pátria Irodalmi Vállalat, 1922. 149. <http://www.omikk.bme.hu/archivum/egyetem/html/149.htm>
4. Murádin-Beyer Katalin: *Pákei Lajos kéziratok önéletírása*. Pavilon 1993. 8. sz. 42–49. Az önéletrajz későbbi idézeteit is ebből a szerkesztett, nyomtatott változathoz merítettük a szükséges helyeken kiegészítve a kolozsvári Állami levéltárban őrzött kéziratos változat függelékében foglaltakkal. Az eredeti dokumentum másolatát Bordás Beáta bocsátotta rendelkezésemre, melyet ez úton is köszönök.
5. Zelovich: i. m.
6. Sisa József: *Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József Műegyetem*. Ars Hungarica 2003. 2. sz. Dokumentumok 441–336. Itt jegyzi meg – Fleischer Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián*. Bp., 1935. című művére hivatkozva –, hogy Pákei neve nem szerepel a bécsi akadémia szabályosan beiratkozott hallgatói között, így csak mint vendéghallgató látogathatta Hansen előadásait. Ezt erősíti meg dr. Szögi László szíves szóbeli közlése is.
7. Dr. Szily Kálmán (1838–1924) műegyetemi tanár, Pákei Lajos egykori diáksága idején rektor, a Magyar Mérnök és Építész Egylet alapítója. A levelet Pákei életrajza függelékében, másolatban közli Sz.K. szignóval; az eredeti levél – rajta Szily Kálmán teljes aláírásával a MÉM gyűjteményében megtalálható (MÉM 69.021.8)
8. Czizler Győző (1850–1905) építész, műegyetemi tanár. Halála után a műegyetemi tanszéki állást újra meghirdetik, Pákei újra jelentkezik, ám – mint írja – „célét nem értem”.
9. A rendelet kibocsátása idején dr. Trefort Ágoston volt a Magyar Királyság vallás- és közoktatásügyi minisztere (a rendelet pontos intézkedéseit egyelőre nem ismerjük, nem sikerült ugyanis rálelnünk a rendelkezésünkre álló digitális jogszabálygyűjteményben: <http://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/jogforrasok/rendeletek-tara/item/404-magyarorszagirendeletek-tara>)
10. Kisfaludi Lipthay Sándor (1847–1905) mérnök, műegyetemi tanár, közlekedésügyi szakember, az MTA rendes tagja. Öt évig (1886–1889, 1898–1900) volt a Királyi József Műegyetem rektora.
11. Kőnig Gyula (1849–1913) matematikus, műegyetemi tanár az MTA tagja.
12. Reményik Károly (1857–1935) kolozsvári építész és építési vállalkozó munkásságának feldolgozása egyelőre még várat magára. A 124. sorszámú diplomamintából annyit megtudhatunk, hogy Pákei után pár évvel, az 1879–1880-as tanévben végzett.
13. MUEKvGyLt.6.A.6 (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára).
14. Königlich Bayerische Technische Hochschule, München. Itt valószínűleg kapcsolatba került a neoreneszánsz stílusban tervező Gottfried von Neureuther építésszel, aki az egyetem magasépítési tanszékének vezető tanára volt 1868–1882 között <https://www.ar.tum.de/en/department/about-us/geschichte-neu/zeitspannen/1868-1882>
15. MÉM 70.001
16. OMF. K12177 (Forster központ – korábban Országos Műemlékfelügyelőség – Tervtára).
17. Akademie der bildenden Künste in Wien.
18. OMF. K12157.
19. OMF. K12163.
20. MUEKvGyLt.6.A.4-5.
21. MÉM 69.021.23/1.
22. Pákei Lajosról, illetve az Unió páholyról legújabbban Varga Attila jelentetett meg könyvet: *Pákei Lajos – Arhitectul mason al Clujului modern. Clădiri celebre. Istorie. Reabilitare*, illetve *Elite masonice maghiare. Loja „Unio” din Cluj (1886-1926)* címmel, mindkettőt az Argonaut Kiadó gondozásában 2014-ben, illetve 2010-ben. Ez utóbbi egyik lapalji jegyzete szerint Pákeit 1887. április 24-én jegyezték be a Páholy tagjainak névsorába, majd később a mesterré avatás időpontjaként az 1887. május 30-át jelöli meg a szerző.
23. Az 1889-ban épült sarokház mai címe Avram Iancu tér 7.
24. Fadrusz néhány, Pákei Lajoshoz írt, meghitt hangú levele szintén megtalálható a MÉM gyűjteményei között. Ezek közül néhányat Miklósi-Sikes Csaba ismertet (*Fadrusz János kolozsvári és zilahi működése a korabeli erdélyi sajtó tükrében*. In: Ars Hungarica 1998.105–142.) Gyalui Farkas korabeli közlése nyomán (*Visszaemlékezések a régi Kolozsvárra – Pákey Lajos*. Ellenzék 1928. augusztus 5.).
25. Pákey Sarolta (Pákei Lajos elsőszülött Edit lánya és Hegyi Gyula házasságából született gyermek; 1909–1990) kormányhatósági engedély alapján, az anyai család nevének fennmaradása érdekében testvéreivel együtt felvette a Pákey nevet. Szeőkeffalvi Szent-Miklós: i. m.

26. MÉM 69.021.23, illetve annak fotókópiája, ltsz. MÉM Fotótár F03. Az okmányt dr. Apáthy István (1863–1822) – egyébként zoológus professzor – főmester mellett Janovics Jenő is szignálja szónoki minőségben.
27. Ifj. Pákei Lajos doktori oklevele. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MNL OL P 1781. 1. cs. 8a. tétel.
28. Itt tehát pontosítanunk kell a levéltári mutató szóhasználatát, az „ifjú Pákey Lajos” fogalmát ugyanis korábban az építész vonatkozásában használja.
29. Sisa József: *Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében*. Művészettörténeti Értesítő XLV. 1996. 3–4. sz. 169–186.
30. MUEKvGyLt.5.B.2
31. MUEKvGyLt.5.B.13.
32. Theophil Hansen 1886. május 3-án kelt levele Wéber Antal (1823–1889) vallás és közoktatásügyi minisztériumi építészhez. A németül írt levél másik, de szintén Pákei által írt, különálló másolata is megtalálható a MÉM gyűjteményében (MÉM 69.021.6).

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

GRÓF KÁLNOKI SÁMUEL HALÁLÁNAK ÉS TEMETÉSÉNEK BÉCSI ANYAKÖNYVI FORRÁSAI

■ Gróf Kálnoki [Kálnoky] Sámuel (1640–1706) háromszéki főkirálybíró (1686–1699), majd erdélyi alkancellár (1694–1706) és végül kincstartó (1703–1706) életútja már jó-részt ismert és feldolgozott. Bécsben bekövetkezett halálának anyakönyvi forrásait azonban eddig senki nem kereste. Jómagam tehát arra vállalkoztam, hogy megjeljem ezeket a dokumentumokat. Kutatásaimat siker koronázta és így, az alábbi közleményben megismerkedhetünk Erdély egyik legkiemelkedőbb 17. századi történelmi alakjának eredeti bécsi halotti és temetési anyakönyvi bejegyzéseivel.

Gróf Kálnoki Sámuel halála

■ A legújabb magyar életrajzi lexikon közlése szerint köröspataki gróf Kálnoki Sámuel Bécsben, 1706. október 6-án hunyt el.¹ Több más, 21. századi életrajzgyűjtemény viszont azt állítja, hogy az erdélyi alkancellár 1706. október 13-án halt meg a császári fővárosban.²

Egy 2015-ben – a Papp Kinga által írt a Kálnokiakról, illetve a család íráshasználatáról – megjelent kitűnő monográfiában pedig ugyancsak azt olvashatjuk, hogy Kálnoki Sámuel alkancellár és kincstartó 1706. október 13-án távozott az élők sorából.³ Ebben a munkájában a szerző hivatkozik gróf Kálnoki Sámuel – a Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Osztályán található – végrendeletére, melyre azt vezették rá, hogy „Tekintetes Nagyságos Köröspataki Kálnoki Sámuel uram, Felsőleges Római Császár és kegyelmes Koronás Királyunk Tanácsa, Tekintetes Nemes Erdélynek országának udvari cancellariusza és declarált thesauriusza [...] lelkét az ő Teremtő Istenének az elmúlt 1706. esztendőben, Octobernek tizenharmadik napján szép csendesen megadván.”⁴

Ugyancsak az 1706. október 13-ai dátumot erősíti meg a háromnaponta megjelenő korabeli bécsi újság, a *Wienerisches Diarium*, melynek 1706. október 15-ei bejegyzésében azt olvashatjuk, hogy „Dito [Freitag den 15. October] wurde der Herr Graf Samuel Kalnocky von Köröspatack, der Römisch[chen] Kayser[lichen] Majestät Rath und des Fürstenthumb Siebenbürgen Hof-Canzler wie auch Schatzmeister nachdeme er vorgestern in dem 66. Jahr seines Alters allhier mit Todt abganged”, azaz, tegnapelőtt – tehát október 13-án – köröspataki gróf Kálnoky Sámuel úr, a Római Császári Fenség tanácsosa, az Erdélyi Fejedelemség udvari kancellárja és kincstartója, élete 66 évében elhunyt.⁵

Gróf Kálnoki Sámuel temetése

■ Arról, hogy hová temették el, illetve jelenleg hol nyugszik köröspataki gróf Kálnoki Sámuel, hallgatnak az irodalmi források. Mindössze annyit lehet tudni, hogy az erdélyi alkancellár – a fentebb említett végrendeletében – a következőképpen rendelkezett: „Megvallom, hogy keservesen jut eszembe, ha az Úr Isten itt [azaz Bécsben] rendelné halálomat, csak temetésemet is mint vihetnék véghez [...] még csak temető hely sem lenne, azt pedig kívánnám, hogy lenne itt, az augustinianusok templomában, és mielőtt az Úr Isten kiszólítana ez világból, 24 óra múltván mentest temetessenek el simplicissime, minden pompa nélkül.”⁶

A már említett bécsi újság, azonban egyértelműen megírja, hogy Kálnoki Sámuel alkancellár és kincstartó „in der Kirchen deren WW. EE. PP. Ord. Erem. S. P. Augustini, auff der Landstrassen / zur Erd bestattet”.⁷ Tehát a grófit – a végrendeletében írt ren-

delkezésének megfelelően – valóban a bécsi landstrassei Ágoston-rendi templomban helyzeték örök nyugalomra.

A még III. (Szép) Frigyes osztrák herceg által, 1327-ben alapított és 1349-ben felszentelt bécs-belvárosi Szent Ágoston római katolikus plébániatemplom, az Augustinerkirche (1010 Wien, Augustinerstr. 7.) a későbbi császári udvar egyik „hivatalos” temploma volt. Itt tartották a Habsburg-család számos tagjának esküvői ceremóniáját, mint például 1736-ban Mária Terézia főhercegnőjét, 1854-ben I. Ferenc József császáráét, 1881-ben pedig Rudolf trónörökösét. A templom Loretto-kápolnájában található az ún. szívkamra (Herzgruft), melyben 1654 és 1878 között a császári család 54 tagjának a szívét helyezték el ezüst urnákban.⁸

Az osztrák szakirodalmi forrásokban azonban – a fenti tényeken kívül – nincs szó az Augustinerkirche kriptájának „lakóiról”.⁹ Sajnálatos módon összeírás soha nem készült az itt eltemetett személyekről, a kripta pedig jelenleg teljesen le van zárva, mint azt a Szent Ágoston Plébánia (Pfarre St. Augustin) irodavezetője, Ursula Lechner közölte velem.¹⁰

Gróf Kálnoki Sámuel halálának és temetésének bécsi anyakönyvi forrásai

■ Mivel köröspataki gróf Kálnoki Sámuel római katolikus vallású volt, a figyelmem a helyi római katolikus plébániák felé fordult. Nehézséget okozott azonban, hogy a 18. század elején Bécs belvárosában, azaz a „Ringen” belül négy római katolikus egyházközség (Hofburgpfarre, Pfarre St. Michael, St. Stephan, Schottenpfarre), valamint négy, saját anyakönyvekkel rendelkező kórház, illetve templom (Bürgerspital, Hofspital, Armenhaus, Kirche Maria am Gestade) működött. A külvárosában, azaz a „Gürtelen” belül pedig további négy plébánia, illetve kórház (Pfarre Gumpendorf, Pfarre St. Leopold, Pfarre St. Ulrich, Spital St. Marx) vezetett matrikulákat.¹¹

Hosszas kutatás után, végül a Szent István Érseki és Székesegyházi Levéltárban (Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien), a Szent István Plébánia (Pfarre St. Stephan) matrikuláiban találtam meg Kálnoki erdélyi alkancellár és kincstartó eredeti halotti- és temetési anyakönyvi bejegyzéseit.

Gróf Kálnoki Sámuel halotti anyakönyvi bejegyzése

■ A bécsi Szent István Érseki és Székesegyházi Levéltár (Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien) őrizetében található, német nyelvű halotti matrikula adatai szerint „Hoch- und Wohlgebohren Herr Herr Graff Samuel Kalnoky v[on] Kórospatak”, azaz, méltóságos és nagyságos köröspataki gróf Kálnoki Sámuel úr 1706. október 13-án hunyt el és a földi maradványait 1706. október 15-én helyzeték örök nyugalomra „zu P. P. Augustiner auf der Landstr”, azaz, az Ágoston-rendi atyák landstrassei templomában.¹²

Gróf Kálnoki Sámuel temetési anyakönyvi bejegyzése

■ Az ugyancsak a bécsi Szent István Érseki és Székesegyházi Levéltárban (Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan in Wien) található, német nyelvű temetési anyakönyvi bejegyzéséből pedig megtudhatjuk, hogy az 1706. október 15-én „auf der Landstrassen zu der P. P. Augustiner”, azaz, az Ágoston-rendi atyák landstrassei templomában eltemettet, „alt 66 Jahr”, azaz, 66 éves „Hoch- und Wohlgebohren H. H. Graff Samuel Kalnoky v[on] Kórospatak”, azaz, méltóságos és nagyságos köröspataki gróf Kálnoki Sámuel úrnak, „der Römisch[chen] Kayser[lichen] Majes[tät] Rath, Siebenbürgische Hoff-Canzler, und Schatzmeister in Fürstenthumb Siebenbürgen”, azaz, a Római Császári Fenség tanácsosának, erdélyi udvari kancellárnak és az Erdélyi Fejedelemség kincstartójának, továbbá „Sepsi, Kézdi et Orbai” urának a temetési költsége összesen 73 forint 14 krajcárt tett ki. A kiadások tételes felsorolásából pedig kiderül, hogy a főszékesegyházi kanonok 24 forint, a plébániai lelkész úr 6 forint, a zenész (orgonista) 10 forint, a templomszolga fél forint, a hat koporsóvivő 4 és fél forint anyagi juttatást kapott. De fizetni kellett a ravatalért, a koporsóért, a szemfedőért, a lovakért és a kocsiért is.¹³

■ JEGYZETEK

1. *Új magyar életrajzi lexikon*. III. Főszerk. Markó László. Bp., 2002. 708.
2. Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Életrajzi adattár. Bp., 2005. 216; Markó László: *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig*. Bp., 2006. 428.
3. Papp Kinga: *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. Kvár, 2015. 54.
4. Papp: i. m. 249.
5. *Wienerisches Diarium* (a továbbiakban WD) 1706. Nr. 334. S. 2.
6. Papp: i. m. 255.
7. WD, 1706. Nr. 334. S. 2.
8. Juhász László: *Bécs magyar emlékei*. Bp., 1993. 57; Lóránt László Endre: *Bécs*. Bp., é. n. 142; etc.
9. Franz Hlawati: *Die Krypta in der k. k. Hofpfarrkirche St. Augustin* In: *Monatsblatt des Alterthums-Vereines zu Wien*. Wien, 1902. 37; Peter Pleyel: *Friedhöfe in Wien vom Mittelalter bis heute*. Wien, 1999; Johannes Ramharter: *Die wiederentdeckte Gruft der Augustiner-Kirche St. Rochus und St. Sebastian auf der Landstraße*. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*. XL Wien, 1987. 289–295; etc.
10. Ursula Lechner írásbeli közlése (Wien, 2015. szeptember 2.)
11. <http://www.familia-austria.at/index.php/de/forschung-und-service/netzrecherche/132-beitraege/763-matrikenverzeichnisse>
12. Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephan (a továbbiakban: AMDStS). Sterbebuch der Dompfarre St. Stephan. Tom. XVIIb. Fol. 570.
13. AMDStS. Bahrleibuch der Dompfarre St. Stephan. Tom. XL Fol. 180.

BOTHÁZI MÁRIA

A KORUNK ELSŐ SZERKESZTŐJE: HOGYAN DOLGOZOTT DIENES LÁSZLÓ?

■ Adalékokat igyekszik felvillantani az alábbi tanulmány azzal kapcsolatosan, amiről nem olvashatunk a hivatalos szakirodalomban. A *Korunk* első szerkesztője, Dienes László levelei alapján próbáljuk megrajzolni a szerkesztő alakját, azt, hogy miként dolgozott, milyen környezetben és körülmények közt, akárcsak azt, milyen nehézségekkel szembesült, mit tudott megvalósítani abból, amit a folyóirat indulásakor célként tűzött ki.

Egy lapindítás előzményei

■ Különösen érdekes betekinteni abba, hogy hogyan szerkesztették a *Korunkat*, milyen készülődés, háttérmunka előzte meg a szemle elindítását. Dienes leveleiből az derül ki, öthavi kemény munka eredménye lett az első lapszám, amellyel egyébként a szerkesztő nem volt maradéktalanul elégedett. Molter Károlynak írt novemberi levele¹ például arról tanúskodik, Dienes maximálisan komolyan vette induló vállalkozását, folyamatosan kereste azokat a lehetőségeket, amelyek felé a szerkesztés során nyitni lehetett. Azt írja, „igen komoly vállalkozáshoz” kéri Molter támogatását, minthogy egy nagyobb politikai és világnézeti lapot indít. Havonta nyolcvan „nagyobb” oldalon tervezi a „tények és gondolatok erejével ható” szemlét, és a legjobb magyar írókat és szakembereket szeretné bevonnai a munkába. Közreműködésre kéri Moltert, és arra, hogy népszerűsítse a *Korunkat*: tulajdonképpen Molter kapcsolati tőkéjét szeretné mozgósítani, mert előre össze kell hoznia 800-1000 előfizetőt, hogy biztos alapokra építhessen. Rendkívül eltökélt, semmiképp sem akar „egy újabb sikertelen szemle-kísérletet”. Az adminisztratív munkától sem riad vissza, a későbbi levelekből kiderül, hogy maga rohangál az adminisztrációs ügyek hálójában, például akár több ezer lapot is postáz. De egy pillanatig még a Molter-levelel maradva: egyrészt arra kéri, hogy a *Tükör* című marosvásárhelyi lapban és ismerősei közt népszerűsítse a kezdeményezést, másrészt, hogy „helyezzen el további előfizető gyűjtőíveket azoknál az ott vagy más erdélyi városban élő, esetleg Magyarországon vagy az utódállamokban lakó ismerőseinél, akikről feltételezi, hogy felkérésére bevonhatók volnának az akcióba”. Dienes biztosra megy, nem várja Moltertól, hogy maga bajlódjék a felkérések postázásával, arra kéri, hogy írja meg standard leveleit, s a pontos címekkel együtt egy nagy borítékban juttassa el hozzá, aztán a személyre szabott továbbküldéssel maga foglalkozik. Nézete szerint ez a „hólabda-rendszer” az egyetlen lehetséges módja terve megvalósításának.

Hasonlókra kéri többek közt „a *Korunk* szlovenszkói szerkesztési és szervezési ügyeiben” a Kassa közelében élő, „stósi remete” Fábry Zoltánt is, akit a szerzőtáborba is bevon, és akivel aztán gyakorta vált leveleket, és baráti kapcsolatba is kerül.

De kicsit még az indulás előttről: szintén egy Molter-levelel derül ki,² hogy milyen szerkesztői hozzáállással bírta írásra szerzőit Dienes. Rendkívül határozott, olykor akár a jó ügy érdekében a zsarolás határáig is elmegy. (Molternek például ezt írja: „Igazán nagyon köszönöm, hogy ily jóakarattal támogat. Remélem, méltó lesz rá a *Korunk*. Hogy azonban az legyen, ahhoz hozzá kell járulnia önnek is. Ne csak esetleg újévi írástervével, hanem feltétlenül és elsősorban.”) És ami a legfontosabb, határozott elképzelései vannak arról, hogy kitől mit várhat: behatóan ismeri a felkértek munkásságát, és jól körvonalazza témajavaslatait is. Am senkire nem akar témát ráerőltetni, azt mondja, a maga példájából tudja, hogy milyen rossz az. Néha dühös, néha pletykál is, aztán mentegetőzik, leveleiből nagyon emberi arca bontakozik ki. Egy helyütt például Berde Mária kapcsán írja,³ hogy levelet küldött neki, de az írónő nem válaszolt. Moltert kéri

közbenjárásra, kitérve arra, hogy az hírlik Berdéről, antiszemita. Éppen ezért arra kéri Moltert, mondja meg neki, hogy a Dienes nemesi család, 15. századi gyökerekkel, címerrel és kutyabőrrel – hátha ráveszi ez Berdét a közreműködésre. Következő levelében aztán szánja-bánja ezt a cinikus, ítélkező hozzáállást, mondván, hogy csak dűhe – és érezhetően a válasz elmaradása miatti frusztrációja – íratta ezt vele.

A pár hónappal későbbi levelekből az is kiderül, Molter teljes mellszélességgel a *Korunk* mellé állt. Egy januári levél tanúsága szerint⁴ Dienes további kérése, hogy azon ismerőseit, akiket eddig nem lehetett előfizetésre megnyerni, most mutatványszámmal környékezzék meg, mindezt Molter ajánlása mellett, mert úgy Dienesnek „kellemesebb az ügy”. Ekkor a lap megjelenése már biztosítva van, sőt „Lepage-ék, akiknek nagy gyakorlatuk van a könyv- és folyóirateladás terén, óriási sikernek mondják, hogy megjelenés előtt össze tudtam hozni 350-400 biztos előfizetőt”.⁵ A januári tervek szerint legkésőbb február 10-ére jön ki a lap, amely végül – mint ismeretes – február 16-án lát napvilágot.

Megjelenik a *Korunk*

■ Molter Károlynak címzett február 17-i levélben⁶ a megkönnyebbülés hangján írja Dienes: „Végre öthavi kemény munka után kijöttem az első számmal. Azt hiszem, nem rossz, s a pofája is jó.” A megjelenés után frissiben írt leveleiből az derül ki, az elégedettsége nem felhőtlen, a lap egyelőre nem az, aminek látni szeretné. Sok mindenen változtatna még, tanulni akar a hibáiból, és reméli, egyre jobb színvonalat ér majd el. Arra szólítja fel a kor gondolkodóit, építő kritikái meglátásaikkal segítsék a munkáját. Az eladási eredményei egyébként jók, mint írja, hozzáértők szerint nagyon jók.⁷

Az első időszakban – de persze később is – Dienes mindent megtesz azért, hogy a siker érdekében kapcsolati tőkáját mozgósítsa. Ismerőseit arra kéri, hogy hozzák kapcsolatba írókkal, publicistákkal, gondolkodókkal, s több helyen is leszögezi, hogy csak is progresszív irányultságú emberekről lehet szó. Talán érdemes kiragadni pár részletet Dienes programadó cikkéből is, hisz jól körvonalazhatóan kiviláglik belőle, miként képzelte el ezt a progressziót, milyen *Korunkat* álmódott. A lapalapító így fogalmaz: „*Korunk* gondolkodása, akárhova nyúl, mindenütt problémát talál. Mi a probléma? Egy megoldatlan kérdés. Egy kérdés, amelyre nem tudunk meggyőző feleletet találni. S ma csupa ilyen megoldatlan kérdések vesznek körül. [...] Annak tehát, aki egy alkotó jövő eljövételét akarja, két irányban kell dolgoznia: egyrészt igyekeznie kell kiválogatnia a múlt eredményeiből azokat az elemeket, amelyek a jövő épületének építőköveiül felhasználhatók, másrészt pedig hozzászoktatni saját magát és kortársait az új szintézis szükségességének gondolatához, s ami ezzel együtt jár, felébreszteni az ehhez szükséges pozitív alkotó lelki képességeket.

A jelen füzettel útjára induló szemle ehhez a munkához akar hozzájárulni erejéhez képest. Fő rendeltetésének azt tekinti, hogy a Nyugattól e kissé félreeső helyen, a maga szerény hatáslehetőségei között, ráébressze az embereket azokra a nagy problémákra, amelyek megoldása nélkül nyugodt építő jövő el nem jöhet s adalékokkal hozzájáruljon ahhoz, hogy a nagy nyugati szellemi áramlatok közvetlen érintésétől elzárt, de gondolkodó és tépelődő emberek könnyebben tisztázhassák önmagukban azokat a fájó kérdéseket, amelyek elől egy igaz ember sem zárkózhatik el. [...] A világnézeti egység azért mégsem fog hiányozni a szemléből. De ez az egység nem külső lesz, hanem belső. Nem arra törekszünk, hogy bizonyos tételeket addig ismételjünk olvasóink előtt, amíg azokat elfogadják. Senkire sem akarunk a régi dogmák helyére újakat ráerőszakolni. Szándékunk szerényebb, de egyúttal hasznosabb is: az olvasó elé akarjuk tárni közérthető, egyszerű szavakkal azt a matériát, amelyből önmagából önmaga világnézeti egységének felépítésén dolgozhatnak. A szemlénk egységét nem a papíron, hanem az olvasók lelkében akarjuk megvalósítani. Mert célunk erőnkhez képest azon dolgozni, hogy Európa mai papirosegysége helyébe az európai lélek eleven alkotó egysége szülessék meg, amely megteremtse majd a mai ellentéteket grandiózus szintézisbe foglaló új európai kultúrát.”

A dienesi gondolat szerint tehát a valódi erdélyiség egyben valódi európaiság is, s a kettő összefonása valóban sikerrel megvalósult az általa szerkesztett *Korunkban*. Egy év elteltével a *Keleti Újság* ekként következtet: „Egy esztendő után nyugodt lelkiismerettel mondhatja el Dienes László, hogy eltalálta, mi az, ami ma nekünk itt kell. [...]”

A Korunk nagy sikere annak a szerencsés megérzésnek tulajdonítható, amely azt sugarta a szerkesztőjének, hogy bármit mondjanak is, és bármit mutasson is a látszat, Erdélynek igenis kell az európai világszemlélet, kell Európa. Dienes megpróbált egy olyan orgánusot teremteni, amely Európa levegőjét közvetíti a nyugati országok drága könyveitől és folyóirataitól elzárt erdélyi magyar közönségnek.”⁸

Dienes tehát a magyar (és a kelet-közép-európai) baloldali szellemiség egyik legnagyobb hatású és legértékesebb műhelyét hozza létre – a lapot még Ligeti Ernő is tartalmának és színvonalának nevezi, mely korai szakaszában „még nem vette fel azt a társadalomszemléleti merevséget, amelyet új szerkesztője, Gaál Gábor hozott magával”. Megjegyzi: „A Korunktól bennünket szemléletben egy egész világ választ el, mégsem tagadhatjuk meg a folyóirattól, hogy információi egyik-másik társadalmi kérdést megvilágítása tekintetében hézagpótlónak bizonyultak és hogy irodalompolitikájának is, amely mindvégig szöges ellentétben állott a szellemi gironde, a Helikoi irodalompolitikájával, jelentős szerepe volt az elburjánzó kritikátlanság és a fejét fel-felütő szólamdagály megfékezésében.”⁹

Dienes, a szerkesztő

■ E tanulmányban persze nem céloim világnézeti kérdésekben elemezni Dienes szerkesztői koncepcióit (bár azt mindenképpen fontosnak tartom megjegyezni, hogy a róla szóló szakirodalom mindenképpen megérett az újragondolásra), levelezésének vizsgálatával csupán arra a kérdésre keresem a választ: milyen szerkesztő volt, hogyan dolgozott Dienes László?

Szó volt róla fentebb, hogy az adminisztratív ügyektől sem riadt vissza, 1926 márciusában Fábry Zoltánnak arról számol be,¹⁰ hogy 3-4000 *Korunk*at „expediált” a román postán, és csak 3-4 reklamációt kapott – Fábry ugyanis egy korábbi levélben vélhetőleg nehezményezte, hogy nem látta még a lapot. Dienes azt írja, elküldte. De akárhogy is volt, újraküldi, immár ajánlva az első két számot. Ugyanakkor arra is kiterjed a figyelve, hogy megkérje Fábryt, tegye el neki a *Korunk*ról szóló „szlovenszkói” cikkeket. Egyébként érdekesség, íróembereknek, tanároknak, főleg munkatársainak leszállított áron adja a lapot, hogy hozzáférhetővé tegye számukra – bár egy későbbi levélből az derül ki, hogy például Babits nem engedheti meg magának a *Korunk*-előfizetést: Czellár Ferenc írja Dienesnek 1928. február 21-én: „[Babits] Nagyon köszönte a tiszteletpéldányt, és nagyon exkuzálta magát, hogy nem fizethet elő, de a budget-je nincs rá be rendezkedve, hogy lapokra előfizessen.”¹¹ Egy, Jelen Mihálynak írt levél tanúsága szerint¹² „egy évre 140 Kc. helyett 100, fél évre 70 helyett 50, negyed évre 40 helyett 30 Kc.” árat szab a „szlovenszkói” értelmiségieknek. Egy későbbi, Molter Károlynak szóló levélben¹³ sajnálkozva jegyzi meg, nincs abban a helyzetben, hogy teljesen ingyen küldhesse a lapot a munkatársaknak, így Molter tiszteletdíját önhatalmúlag *Korunk*-előfizetése javára írja. Egyébként igen rugalmasan kezeli az előfizetési díjakat, saját hatáskörben állapítva meg az engedmény mértékét. Bankon keresztül intézi a cikkekért járó tiszteletdíjak kifizetését, Fábrynak például 1926 júniusában arról számol be, hogy három számban megjelent írásáért 2300 lejnek megfelelő cseh koroánát utal, és reméli, hogy többet is tud majd fizetni. Egyébként a cikkek kifizetését érezhetően állandó nehézségek kísérik, a mai szerkesztők és szerzők számára igen ismerősen működik a kifizetés, folytonos késedelmekkel. Állandóan szüksége van a pénzre, a *Korunk*at ugyanis az előfizetési díjakból tartja fenn, s ha az előfizetők késnek, ő is késik a cikkdíjakkal. Ez pedig a szerkesztés egyik óhatatlan velejárója. Úgy tűnik, az anyagok akkoriban is igen sürgősek voltak a szerkesztőnek, rendszerint nógatja, noszogatja, sürgeti a szerzőket, előrevetítve a határidők közeledtét. Fábrynak például május 24-én egy hét határidőt ad egy Földes-recenzió megírására, amelyben a könyv szerzőjének korábbi munkásságára és életére is értő módon reflektálnia kell. Nem kis munka, megnéztem a következő havi *Korunk*at, Fábrytól egy másik cikk jelenik meg, valószínűleg túl szűkre szabott volt a határidő, ám egy június végi levélből az derül ki, elkészült végül a Földesről szóló is.¹⁴

A levelekből az tűnik ki, az indulás első hónapjaiban főként a minőségi irodalom beszerzése okozott fejtörést a szerkesztőnek. Fábrytól kér német vagy francia novellistáktól fordításokat, tippet arra, milyen jó, nem nagyon hosszú regényt hozhatna a *Korunk*: megjegyezve, hogy csak „egészen komoly és szép dolgokat”¹⁵ kíván közölni.

Orosz regényt is nagyon szeretne a *Korunk*nak, de vigyázni kell a külsőségekre, csak olyat hozna, „amelyben a szavakban nincs harmadikos propaganda”.¹⁶ Érezhetően igen fontos neki, hogy valóban a világra kitekintsen, a kortárs világirodalom javából hozzon ízelítőt a magyar olvasók számára – egyébként ezekből a levelekből az tűnik ki, hogy Dienes a magyar olvasókra országghatároktól teljesen függetlenül tekint, pár évvel a trianoni béke után még egyáltalán nem érezhető, hogy bármiféle erdélyiség, erdélyi perspektíva irányítaná. Dienes nemcsak azért nem csinál provinciális lapot, mert tiltakozik a jelző beszűkítő hozadéka ellen, vagy mert feltétlenül el szeretné ezt kerülni, hanem azért sem, mert egyszerűen nem tud provinciális lenni. Nincs meg benne az a látásmód, amely ebbe az irányba vihetné el, egyszerűen a kulturális-szellemi egészet, ha úgy tetszik, egységet veszi alapul, alá-fölérendelődés és bármiféle perspektivikus különbségtétel nélkül, a legkönnyedebb természetességgel. Egészen egyszerűen Dienes nem erdélyi, nézőpontja, lelkülete, gondolkodása távol áll tőle, ő csak földrajzilag él itt, adminisztratív, minden más szempontból összmagyar, világpolgár. Az ő idejében a *Korunk* azért lehet az a széles merítésű, haladó szellemiségű, európai kitekintésű szellemi fórum, ami, mert ő maga is ilyen, s a lap végül is az ő egyszemélyes vállalkozása.

No de visszatérve az irodalomra – a horribilis fordítási jogok nagy fejtörést okoznak a szerkesztőknek, aki a már említett könnyedséggel veszi fel a kapcsolatot külföldi kiadókkal és szerzőkkel. Ugyanis a fordítást is szép összegeket kell kifizetnie, így a fordítási jogokon spórolna legalább. Ami azért Dienes számlájára írható, hogy mai szemmel nézve kissé visszatetsző módon amellet, hogy szép, modern szövegeket kíván hozni, fontosabbnak tartja a mondanivalót a szöveg irodalmi minőségénél. „Van pár havi időnk – írja 1926. szeptember 11-én Fábrynak¹⁷ –, felkérem, hogy gondolkozzon rajta, hogy mi volna alkalmas és könnyen megszerezhető. Semmi esetre se l'art pour l'art ne legyen. Inkább legyen gyengébb irodalmilag, de értékesebb világnézeti vagy szociális mondanivalójában.” A *Korunk* irodalmi anyagát egyébként kritikák érik, nem volt jó véleménnyel az irodalmi részről Babits sem, az 1928. januári szám kapcsán például azt mondta, a novellák nem sokat érnek.¹⁸

Egyébként Dienes meglehetősen szigorú szerkesztő, a jó szövegek érdekében nem ismer kegyelmet. Megesik, hogy Fábry cikkét is visszadobja, mondván, ha ő nem érti, bizonyára az olvasó sem fogja.¹⁹ El szeretné kerülni a belterjességet, kéri Fábryt, hogy ne sértődjön meg, de „legyen tekintettel arra, hogy nem egymásnak írunk, hanem az embereknek, akiknek nem az irodalom a szakmája”.²⁰ Ugyanakkor kellőképpen „ollókezi” is, önhatalmulag húzza a cikkeket, ha valamiért szükségesnek látja, sebészi beavatkozásnak nevezve eljárását. Persze olyan is van, hogy visszaküldi az anyagot rövidebbre, konkrét javaslatokkal a terjedelmet illetően, nagyon határozottan arra biztatja a szerzőket – különösképp Fábryt –, próbáljanak tömörebben fogalmazni, érdekes felütéssel kezdeni, hogy érthető legyen a cikk, beleférjen az előre megbeszélt keretekbe, és az olvasó számára is figyelemfelkeltően indulhasson. Dienes érezhetően nem szereti a terjengősséget és modorosságot, sőt a túlzottan intellektualizáló írásokat sem, az egyszerűség, az „egyéni, világos, tömör, de nem túl tömött stílust”.²¹ S mondatokat, amelyek között könnyű megtalálni az összefüggést”.²¹ Egyébként Dienes nagyon alapos szerkesztői munkát végez, folyamatosan egyeztet a szerzőkkel, de erre rá is kényszerül, minthogy a nyomda „minden olyan korrektúrában történt változtatást, amely nem csak a szedő hibáját javítja, a költségeket felszámítja. És ezért kénytelen vagyok igen gondosan előkészített kéziratot adni a nyomdába.”²²

A hónapok előrehaladtával egyre érződik, hogy a *Korunk* nem váltotta be maradéktalanul Dienes reményeit. Bár a tartalmat illetően egyértelmű a fejlődés, a folyamatos anyagi nehézségek küzdelmessé teszik a szerkesztő dolgát. Ma is ismerős a helyzet: soha nincs pénz megfizetni a minőségi munkát, állandó segítségre, szívességekre sorára van szükség ahhoz, hogy a folyóirat fenntartható legyen. Azért kétségbeesetten ragaszkodik a színvonalhoz, ahhoz, hogy a lapban kizárólag eredeti, csak oda írt munkák jelenjenek meg. Különösen 1928. februári Berlinbe távozása után, amikortól távszerkesztést vállal Gaál Gábor mellett, látja egyre kevésbé át a pénzügyeket. Azt írja, amióta elment, a kinnlevőseket Gaál nem tudja behajtani, a romániai gazdaság amúgy is romokban, nem látják, hogy miből mennyit tervezhetnek, szétcsúszónak tűnik minden. 1928 áprilisában már arról ír Fábrynak,²³ hogy annyira rosszak a *Korunk* terjesztési ak-

cióról szóló jelentések – „különösen Szlovenszkóban és Magyarországon” –, hogy kénytelen abbahagyni a terjesztést itt. Szeptemberben pedig már a teljes kétségbeesés hangján szól. „[...] nagy válságon megyek át a Korunkkal, ez minden energiám el-emészttette. Mióta eljöttem, mégis baj van az adminisztrációval: anyagilag a lap mind lejjebb csúszik, nem bírják inkasszálni a pénzeket, úgyhogy én egy félév óta egy krajcárt sem látam Kvárról. S ezt már nem bírom tovább anyagilag. Mert bár a feleségemnek jó fizetése van, amelyből éppen ki lehetne jönni, mégis az új berendezkedés annyi terhet ró ránk, hogy ha én legalább pár órás munkát nem keresek, összeomlik a budgetünk.”²⁴ Később, bár sikerül hitelt szereznie, érezhetően megviseli a „nagyfokú pénzinség”,²⁵ de nem csak az: a Gaál által propagált világnézeti nyomvonal is zavarja. „A Korunk. Kezdenek bajok lenni. Ma már annyira balra vagyunk kifelé is, hogy a fizetőképes burzsoá közönség nagy részének nem kellünk; viszont kellenénk a munkásoknak, de ehhez meg túl drágák vagyunk. Viszont amíg ily kevés példányban jelenünk meg, nem lehet olcsóbban adni. Legfeljebb valamivel. Valamit kezdenünk kell, mert megbukunk.”²⁶ Mint társszerkesztő 1931 augusztusáig szerepelt neve a *Korunk* élén: komoly vállalkozása nem a terveinek, álmainak megfelelően alakult.

■ JEGYZETEK

1. Levél Molter Károlynak, 1925.X. 17. In: Dienes László: *Sejtelve egy földindulásnak*. Kritikai írások (1921–1931). Szerk. Sugár Erzsébet. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 312.
2. Uo. 314.
3. Levél Molter Károlynak, 1925. XII. 25. i. m. 314.
4. Uo. 315.
5. Levél Molter Károlynak, 1926. I. 24. i. m. 316.
6. Uo. 317.
7. Uo. 319.
8. *Önkénytelen értékmérés*. Keleti Újság 1927. január 9. Idézi Kovács, János, in: Dienes László: i. m. 49.
9. Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2004. 171.
10. Levél Fábry Zoltánnak, 1926. III. 24. i. m. 319.
11. Uo. 349.
12. Levél Jelen Mihálynak, 1926. április 29. i. m. 320.
13. Levél Molter Károlynak, 1926. okt. 15. i. m. 325.
14. Levél Fábry Zoltánnak, 1926. VI. 30. i. m. 322.
15. Levél Fábry Zoltánnak, 1926. V. 24. i. m. 321.
16. Levél Fábry Zoltánnak, 1926. VIII. 13. i. m. 322.
17. Uo. 328.
18. Czellár Ferenc levele Dienes Lászlónak, 1928. febr. 21. i. m. 348–349.
19. Levél Fábry Zoltánnak, 1926. VIII. 27. i. m. 324.
20. Uo.
21. Uo. 327.
22. Levél Hatvany Lajosnak, 1927. febr. 22. i. m. 332.
23. Uo. 340.
24. Levél Fábry Zoltánnak, 1928. X. 6. i. m. 343.
25. Uo. 347.
26. Uo. 346.

CODÄU ANNAMÁRIA

HA ELHAL... ÉS KISARJAD

Dimény Lóránt: *Ha elhal*

■ Első olvasásra a szándékosan mélyre ásott és részletekbe szőtt összefüggések miatt kiismerhetetlennek és megközelíthetetlennek tűnik Dimény Lóránt novelláinak világa. Gyakran nehéz bennük maradni, nehéz együtt haladni a szövegekkel; intenzív figyelmet és sok visszacsatolást igényelnek. Másodsorra azonban már körülhatárolhatóbbak a jelenségek, a cselekmény ismeretében inkább produktívknak bizonyulnak az apró utalások, s talán ezért érezhetni úgy, hogy a *Ha elhal* című kötet esetében a történetyszerűség másodlagossá, egy sajátos, helyenként bodoros, helyenként tamásias légkör megjelenítésének apropójává válik.

Homály és titokzatosság borítja a helyzeteket, balladát invokáló hangulat. Ez egyrészt abból ered, hogy a legtöbb történet egy olyan múltból származik, amely bár néha konkrétan beazonosítható (például a szocializmus kora, az 1989-es marosvásárhelyi események), a sorszerűség hangoztatása vagy a nemzedékek közötti időbeli viszonyok elmosódása következtében mégis legendaszerű távlatba kerülnek: „Pásztor Bözse néni volt az én ükanyám, talán szépanyám, vagy még sokkal régebben élt, még mindennek előtt, már senki sem tudja pontosan...” (*Az utolsó férfi és az első nő*). Másrészt pedig az ok és okozat közé ékel távolságot a szövegek szerkesztésmódja is. Gyakori és ötletes megoldás az egy novellabeli történetnek több, alcímmel való elemi részekre bontása, melyek miként például a *Furtuna brigadéros találkozása Istennel* című szöveg „alkatrészei” is – *Azután, Azelőtt, A brigadéros és a falu, Legenda a sós kútról, A kis ponty, A robbanás, Második napon, Átváltozás, Gyökerek, Kavicsok a vízben, A beszélő bagoly, Út a mélybe, A hit* – egy nagyobb egész összeillő mozaikjaiként funkcionálnak. Ez az eljárás a motivikuság hangsúlyozására is irányul, viszont

néhol egy-egy töredék „elejtődik”, nem viszi tovább a történet egésze, izoláltabb jó ötlet marad, vagy a sok különálló rész igen szétfeszíti a szöveget, mint például *A kútban*, ahol a kút mint azonos helyszín nem válik elég erőteljes, összetartó metaforává.

Azonban van egy-egy novella, amely olyan átgondolt koncepció köré építi a megrázó, feldolgozhatatlan/feldolgozatlan traumákról, családi drámákról, tragédiákról, veszteségekről, öröklődő sorsokról szóló tematikáját, amely a szöveg súlypontjaként sikeresen tartja össze a jelentésrétegeket. Ilyen például annak az asszonynak a története, aki férje eltűnését követően saját haját varrja bele a vászonba, de a gyász szimptomájaként jelentkező alkotótevékenységgel párhuzamosan önmaga süpped a pusztulásba, kifizia pedig vadócként nő fel (*Mely lehet menedék vagy zátony*); az *Ilovan csűrjében az idő* című történetben az apa keresése, az eredet felkutatása szervezi a szöveget; egy nemzetség története pedig két pestises, a többi fertőzőttel együtt padlásra zárt fiatal szerelméből kezdődik újra (*Az utolsó férfi és az első nő*). A szereplők (foglalkozások szempontjából gyakoribb a brigadéros, a rendőr, a bányász, a zsilipőr, a vincerés stb. – tehát a tettek emberei) cselekvésképességének határait a szinte minden történetben tematizált sorsszerűség szabja meg olyannyira, hogy az olvasónak még véletlenül sem jut eszébe arra gondolni, hol és mikor lehetne valamilyen kitérés szándékra, valamilyen egyéni és tudatos döntésre számítani. A narrátor is gyakran hivatkozik a sors, az átkok, a próféciák szerepére, az egyes nemzedékek egymáshoz való viszonyát is ez határozza meg, hisz a tulajdonságok/élethelyzetek végzettszerűen ismétlődnek: „Azóta pedig családunkban, bár legtöbbjük nem is sejtí, miért, a nőket

Ninának hívják, a férfiakat pedig Ábelnek. Így fordult tehát Nina anyám méhében életté az átok, ott, a fertőzött padláson, ennyin múltott tehát minden, és azóta ismétlődnek a körök családunk minden tagjával, mindenki átokba kerül, hogy aztán a legreménytelenebb helyzetből egy fiáker röpítse egy új kezdet felé, ami továbblendíti az élet kerekét. Senki sem különb az összes Ábelnél és Ninánál, aki előtte hordozta a foltot. Ugyan tudom, hogy nem velem történt, az emlékek viszont nem halnak meg a testtel, hanem, mint történeteket tintával, egymásba itatják a nemzedékek.” (*Az utolsó férfi és az első nő*). Sőt mintha belső kényszerként is működne ezeknek a történeteknek a generációs átörökítése, ezért ír levelet a huszonöt éve elhagyott fiához *A hetedik* című szövegben megszólaló apa, vagy fordul „a háborúról, a mai világról” való interjúkészítés szándékával az újságíróhoz egy öreghez (*Szerokel*). A sors általi meghatározottsággal függ össze a hit kérdése, amely szinte minden novellában hangsúlyos helyet kap. Annak ellenére, hogy beszélő bagoly és beszélő görény is mond bibliai jellegű tanítást a kötetben, a hit nem annyira dogmatikus, mint inkább egy általánosabb fogalomként szerepel: „A hit pedig a remélt dolgokban való bizalom és a nem látható dolgok létéről való meggyőződés.” (*Furtuna brigadéros találkozása Istennel*). Gyakran egyfajta megtérésnek a szakaszai állítódnak fókuszba, s a bibliai eredetű nevek használatával, az eseményeknek a Teremtés napjaival való megfeleltetésével biblikus távlatba kerülnek az egyes történetek, s ezek a helyzetek sokszor az iróniától sem mentesek. Mi több, amolyan népi mágikus realizmus nyomait hordja magán az, ahogyan Furtuna brigadéros találkozása Istennel akkor/annak hatására következik

be, amint a férfi tölgyfává változik a barátait gyászolva.

A sors általi meghatározottság zárt világot eredményez, ahol kezdet és vég összeér, és a kötet kompozíciója is erre játszik rá: szerkezeti súlypontjai azok a novellák, amelyekben ez a ciklikusság nagyon erőteljesen jelentkezik. A kötet címének jelentését feloldó szövegrészlet is ezt a szemléletet igazolja: „Ha a búzaszem nem esik a földbe, és nem hal meg, egymaga marad; de ha elhal, sokszoros termést hoz.” (*Az itélet*). Inkább a vidékhez (a legtöbb helyszín falu vagy kisváros) kötődő, a pusztulást és eredetet összekapcsoló múlt történetei vannak túlsúlyban, Dimény ezek közé tűzi azt a két-három novellát, amely nagyobb városban, „modern” körülmények között – tehát mintegy „kilógva” a meghatározó milióból – játszódik. De talán épp ezzel sugallja a kötet azt, hogy egy nagy tapasztalattá írható össze tér és tér, múlt és jelen, ősök és utódok sorsa egyaránt. Heterogenitást biztosít azonban a narratológiai, műfajbeli és stiláris változatosság: bár minden történet fölött ott érződik egy minden összefüggést kézben tartó szerzői instancia, az egyes szám harmadik személyű narrátor gyakran adja át a szót egy-egy szereplő első személyű szólamának; előfordulnak levélformában íródott történetek, máshol pedig napló stílusát imitáló betétek, lírai jellegű leírások vagy gondolatibb részek.

A *Ha elhal* novellái ambíciózusak abban az értelemben, hogy jelentésüket valamilyen titokzatosság megfejtésére bízzák, a sűrű részletek közé elásott összefüggések kiderítésére provokálnak. De talán a leghatásosabb darabok azok, amelyekben maradnak olyan homályos pontok, amelyeket a narrátori szándék (a sors?) sem ural.

TÍZ ÉVNYI *KORUNK*. KISMONOGRÁFIA EGY KISEBBSÉGI FOLYÓIRATRÓL

Botházi Mária: *Átmenetek. A harmadik Korunk rendszer váltó tíz éve*

■ 2013. május 8., reggel tíz óra. Szerdai nap, a hét közepe, így már látszott a városon a két nap munka utáni fásultság. A vártnál gyérebb volt az autósforgalom, az emeletre vezető lépcsőket sem lepték el – amúgy általános szokásuk szerint: tömött fürdőben – a fiatalok, és még a portás sem reccsent rá erőlyesen minden egyes ismeretlen belépőre (beérte minden harmadikkal). A méretes termopán ablakon tompítva beszűrődő, többé-kevésbé pontos időt jelző harangütések azonban rendhagyó méretű tömeget rebbentenek meg az első emeleti oszlopteremben, és miután mindenki rápillantott karórájára, telefonképernyőjére, a népes csoport szép rendben elindult a szélesre tárt két-szárnyú ajtón keresztül, befele, a vörös plüssel takart székekkel bebútorozott amfiteátrumba. Néhány percnyi, csak csendes suttogások által megszakított csend után belépett a terembe a szemmel láthatóan megilletődött Jelölt, és utána szép sorban a Bizottság tagjai is bevonultak. Megkezdődött Botházi Mária doktori értekezésének nyilvános védése, megkezdődött egy, több mint két órán keresztül tartó utazás az erdélyi magyar értelmiség történetébe.

A harmadik Korunk első évtizedének szerkesztési koncepciói a közéleti témák tükrében. Egy szellemi műhely rendszer-váltó tíz éve című doktori értekezés alapos és erős munkának bizonyult, amelyet mind a hallgatóság, mind az értékelő bizottság – élükön Cseke Péter egyetemi tanárral, a dolgozat szakirányítójával – értékelt és elismert. Ebből az intellektuális vállalkozásból nőtt ki az a különleges tematikájú, olvasmányos és őszinte elemző sajtótörténeti kötet, amely „kereszttségben” az *Átmenetek. A harmadik Korunk rendszer-váltó tíz éve* címet kapta, és amely 250 lapnyi terjedelmével méltó módon

foglalja össze az erdélyi magyar szellemi élet egyik legfontosabb, legláthatóbb műhelyének meghatározó esztendeit.

A *Korunk* Komp-Press Kiadója felkarolta a kéziratot, és – érdekes, önreflexív tükrójátékok bonyolítva le – a nagyközönség elé bocsátotta a róla szóló összefoglalót.

Az a tény, hogy a nagyközönség elé került a „rendszer-váltó *Korunk*” egy évtizednyi történéseinek már-már kínos pontossággal összeállított értelmezése, megengedi azt, hogy belelássunk egy olyan szellemi fórum működésébe, amely mellett, hogy iskolája volt számos, közéleti téren is meghatározó erdélyi értelmiséginek, olyan tudományos tevékenységet bonyolított le, amely még a legzavaro-sabb és legreménytelenebb, általában politikai ideológiáknak álcázott önzés által megfertőzött időszakokban is képes volt arra, hogy megerősítő, kijózanító szavakat szóljon a Kárpát-medence túldolgoztatott *intelligentiájának*.

Sajnos nehéz felmérni a humán tudományokat publikáló folyóiratok impakt-faktorát – és itt nem a különböző szcientometriai bohóckodásokra gondolunk, hanem arra a valóságos hatásra, gondolatcsüszlettelő „bábáskodásra” utalunk, amelynek köszönhetően egy eszme eljut a csíra-állapotból a közvetlen, társadalmi szintű cselekvésig –, emiatt nehéz pontosan meghatározni a *Korunk* mindenkori szerepét is, de ha a lapot mint médiumot tekintjük, mint a benne megszólalók hasznos gondolatainak hatékony vehikulumát, akkor, megfigyelve a publikálók életpályáit, a *Korunk*nak az ezekben játszott szerepét, elég pontosan kiszámítható az is, hogy ez a különleges közlemény miképpen befolyásolja az összmagyar kulturális életet (és implicit módon, azokat a kultúrákat, melyekről beszámoló, értelmezések, gazdasági interakciók révén érintkezésbe kerül).

A *Korunk*, mint ez kiderül Botházi Mária értelmezéséből is, *igazi* folyamiban elsősorban azon igyekezett, hogy megnyissa a Kárpátok néha nyomasztó „koszorújába” szorult magyarság szellemi horizontját, és integrálja azt egy európai (vagy inkább kozmopolita) létértelmezés paradigmájába, ahol és amely által igazabban felfoghatókká tehetőek a történelem szeszélyes eseményeinek „köszönhetően” gyakran kiszolgáltatott helyzetekre eszmélő magyarok.

Botházi a *Korunk*nak azt az ívét ismerteti alapos részletességgel, amellyel az a kommunista berendezkedés lélekromboló cenzúrája eredményeképpen amolyan pártlapi silányultságból visszaküzdötte magát elismert és meghatározó, *valódi impakttal* rendelkező intellektuális közösséggé, és miképpen interferálódott ez a tevékenység – a Kolozsváron megjelenő szellemtudományi folyóirat „újja-születése” – az 1989 után, több mint fél évszázados fásultságból ébredő erdélyi magyarság tudatosodásával, szellemi, politikai és gazdasági újraindulásával.

A kötetből számos olyan, a közösségi létet meghatározó értelmiségi életpályája rajzolódik ki, akik – a szigorúan vett lapszerkesztés mellett – a zsidobadságból az 1989 decemberében lezajlott, máig sem teljes mértékben értelmezhető események által kilendített erdélyi magyar közösség alakulását nagyban meghatározó intézmények építőivé váltak, mint Kántor Lajos, Cseke Péter, Pomogáts Béla, Cs. Gyimesi Éva, Szilágyi N. Sándor vagy Láng Gusztáv, akik, a *Korunk* által „mediált” és mediatizált, a közösségi újrakezdések szellemi vitáinak lebonyolítása mellett a *polis* történéseit oktatói, politikusi, intézményépítői-szervezői tevékenységükkel is meghatározták.

Botházi Mária összefoglalója szorosan az 1990 és 2000 közti lapszámokat vizsgálja, néhol összetett tematikai táblázatokba „beleszelidítve” a helyenként eklektikus lapszámokat, de bőven kitér a lap alapításának, kényszerű megszüntetésének, majd az 1957-beli, a kommunista berendezkedés által meghatározott újraindításának körülményeire, ahhoz, hogy kismonográfiája megfelelő lendülettel vezesse fel az 1989 telén kezdődött és egy évezred „berекészésével” záruló folyamatokat.

Szerzőnk könyvének erőssége, hogy jöllehet „csak” egy évtizedet tárgyal rész-

letesen Kolozsvár – és így Erdély – szellemi műhelyének életéből, ezt az egy évtizedet beleilleszti abba a komplexitása és máig feldolgozatlan „ideológiai traumái” miatt nehezen leírható társadalmi szövetbe, amit a két világháború közti, majd a kommunista berendezkedés és 1989 decembere után a demokrácia felé történő hangsúlyosabb elmozdulás definiál. A kötet hatékonyan foglalja össze a *Korunkról* korábban született összefoglalókat, józan távolságtartással, ideológiai elfogulatlansággal értelmezve pl. Gáll Ernő visszaemlékezéseit, Gaál Gábor egyértelműen baloldali lapszerkesztési elveit is hatékonyan fejté vissza az áldatlan politikai környezetre, és objektíven mérte fel Dienes László *Korunk*ba fektetett tevékenységének jövőbe mutató elveit, anélkül hogy átvinné a hagyományos *Korunk*-értelmezések szenvedélyes hangnemét.

Megható az, amint Botházi oknyomozói alaposítással feltárja a *Korunk* 1926-os indulását és 1957-es újraindulását meghatározó főszerkesztők, Dienes László és Gaál Gábor élettörténetének meghatározó momentumait, kitérve pl. a Dienest ért fizikai támadásokra (66–67.) vagy a Gaál életszemléletét és baloldali beállítódottságát valószínűleg nagymértékben meghatározó családi hátterére (71.). Botházi a Dienes-féle *Korunk*-szerkesztési gyakorlatának értelmezésében nagyban támaszkodik Pomogáts Béla *Korunk*-áttekintésére, viszont mivel a második *Korunk*-folyamról leginkább szubjektív szemszögből íródott összefoglaló visszaemlékezéseket talált a kutató, azokat kiegészítendő, alapos és távolságtartó elemzést végzett a „sötét” nyolcvanas évekről (82–83.), amikor a lap számára az egyetlen járható pázsma az uralkodó ideológiáktól némileg függetleníthető tudománynépszerűsítés felkarolása volt (főleg Veress Zoltán nevéhez fűződő tevékenység). Szerzőnk felméri az 1986-ban bekövetkezett Galéria-bezárásnak az (erdélyi) magyar művészi nyilvánosságra kiható negatív következményeit, és szintén elfogulatlanul mérte fel a Rácz Győző főszerkesztő nevéhez fűződő, tulajdonképpen a kisebbségi magyar (értelmiségi) lét metaforájaként értelmezhető, „fullasztó” szerkesztőségi hangulat és behatároltság következményeit (90.).

A sikeres kontextualizálás egyik bravúrként olvashatjuk a – szerző közéleti írásaira jellemző, de ebben a kötetben csak csínján, viszont mindig a helyén al-

kalmazott iróniával – „Forradalom?”-nak elnevezett fejezetet, ahol Botházi, leginkább Vladimir Pašti, Stefano Bottoni és Anelli Ute Gabanyi munkáira támaszkodva fejt fel ennek a máig sem lezárt történelmi eseménysorozat, a Romániában 1989 decemberében lezajlott források okait, lehetséges lefolyását és máig ható, főleg negatív következményeit. Ezen utóbbiak közül kiemelhetjük az 1990-es évek eleji, a *Korunk*ot is súlyosan érintő gazdasági nehézségek leírását, melyeket a modern szemléletű és technikájú médiapiacba történő beilleszkedési kísérletek eredményeztek. Ugyanakkor a szerző kendőzetlenül beszél azokról a szerkesztőségszervezési gondokról is, melyek a kilencvenes évek elején nehezítették a *Korunk* létezését (110.), de beszámol azokról a személyközi kommunikációs gyakorlatokról is, amelyek fontos szerepet játszanak a folyóirat szerkesztési rendszerének, a Dienes-féle lapkoncepció felvállalásának és továbbvitelének kialakításában – ebben a vonatkozásban a kötet kiemeli Kántor Lajos tevékenységének jelentőségét.

A „harmadik *Korunk*” szerkesztési rendszereinek alapos elemzéséből, a gyakran felkért szerzők névsorából kiderül, amellett, hogy a lap gyakorlatilag a magyar nyelvterület szellemi nagyköveként működött, hasznos műhelye, iskolája volt olyan szerzőknek, akik már a kilencvenes évektől meghatározták az erdélyi magyar kisebbség szellemi változásainak irányvonalát. Így a *Korunk* számolapszámát szerkesztő Cseke Péter nevéhez fűződik a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Újságírás szakának indítása. Ugyanakkor a *Korunk* hasábjain számos olyan erdélyi magyar „csúcserőtelmiségi” publikál, akik jelentős befolyással bírnak a kulturális és politikai életben, emellett meg jelentős, nemegyszer nemzetközi szinten is elismert tudományos tevékenységet folytatnak.

Nevek említése nélkül, ám a Botházi által listázott szerző-repertóriumok alapos átvizsgálása után arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a kötet kitűnő nyersanyaga lehet az erdélyi magyar kisebbségi létezés sajátos vonatkozásainak a vizsgálatában, ugyanis – annak ellenére, hogy ennek explicit megfogalmazásával nem találkoztunk a kötetben – ebből az alapos összesítésből markánsan ki-domborodik az a „mester-tanítvány”

pattern, tehát az a kulturális, politikai (és minálunk, Erdélyben nemegyszer ennek szerves tartozékeként tekinthető gazdasági ellátottság) „örökítési” rendszer, amely lehetővé teszi hasonló életszemléletű értelmiségi szövetségek kialakulását és évtizedeken átívelő létezését. Amennyiben lehet hiányosságot felróni a könyvnek, az az, hogy míg az első és második *Korunk*-folyam meghatározó szereplőit „emberközélebről” ismertette, de – következetes szakmaiságról adva tanúságot – személyiségük helyett szerkesztői gyakorlatuk elemzéséből vonta le a lap sorsára való befolyásáról szóló következtetéseit, addig a harmadik, legrészletesebben elemzett folyam esetében nagyon ritkán kerülnek sorra interperszonális kapcsolatok ismertetései, holott esetenként ezek bírnak a legnagyobb befolyással egy folyóirat életére, fejlődésére. De rögtön vissza is vonjuk ezen „megrovásunkat”, ugyanis Botházinak a harmadik *Korunk* esetében olyan, nem lezárt korszakról kellett volna beszélnie, amelynek szereplői esetleg negatívan reagálhattak volna egy esetleges külső értelmezésre. Ez a „hallgatás” viszont arra figyelmezteti az „erdélyiség” elemzőit, hogy mind az erdélyi magyar médiának, mind az erdélyi magyar médiaértelmezésnek el kell rejtenie személyes viszonyrendszerének struktúráit. Ezt a sajátosságot felismerte Cseke Péter is, akiről így ír kötetében Botházi: „Cseke szerint már 1991-ben felismerhető volt, de 1992-ben pregnánsan bebizonyosodott, hogy csak a belső munkatársak közötti kiváló együttműködés válik a szerkesztőség »hosszabb távon is átütő erejű csapatává.«” (110.) Ugyanakkor reméljük, hogy szerzőnk ezen munkája későbbi, *Korunk*-monográfiává bővített kiadásában be fog számolni azokról az eseményekről, személyközi kapcsolatokról is, melyek kialakították a lap 1990 utáni pályázási és humánerőforrás-stratégiáit. Bakk Miklós is, Botházi Mária doktori értekezéséről írt referátumában kiemeli, hogy érdemes ezt a dolgot az elítélés felé elmozdítani (értékelésének részletei megjelentek: *ME.dok*, 2013/1., *Aula.*), és mi hozzátennénk azt, hogy ez a viszonylag áttekinthető, kisszámú meghatározó szereplőt magába foglaló erdélyi magyar értelmiségi háló kitűnően vizsgálható lenne.

A kötet azonban jócskán érint még ma is kényesnek számító témákat, szigo-

rúan tudományos és objektív hangnemben. Ilyen fejezet például a *Korunk* hasábjain lezajlott, a magyar nyelvű egyetem létrehozásának lehetőségéről és valószínű implikációjáról lezajlott vita, amelynek során, mint szerzőnk is megállapítja, sokszor személyeskedésig is elmenő viták bontakoztak ki a kilencvenes évek erdélyi magyar nyilvánosságát meghatározó személyiségek között.

Botházi kötetének erényeként fogható fel az, hogy tematikai egységekbe rendezte a vizsgált évtized *Korunk*-cikkeit, olyan médiaelemzési rendszert implementálva, amely mentén folyamatábraként kirajzolódik a „rendszerelváltó *Korunk*” súlypontos szerkesztési elvrendszere, ám ugyanakkor az is kiolvasható ebből az összesítésből, hogy mik voltak azok a sarkalatos kérdések, melyek a kommunizmus összeomlása után, a demokratikus államforma fájdalmas vajúdásai közben foglalkoztatták a meghatározó erdélyi magyar értelmiségieket (vagy Bakk Miklós tágabb értelmű szóhasználatával élve: az elitet). Így kiderül a kitűnően szerkesztett kötetből, hogy a *Korunk* ezen évtizede különleges figyelmet szentelt az erdélyi magyar média számos aspektusának, figyelt (igaz, szerényebb mértékben) az egyházakra, nagy teret szentelt a kisebbségi lét kérdéseinek boncolgatására, felmérte a különböző kultúrák együttélésének aspektusait, számos szemszögből megvizsgálta a már említett magyar egyetem témáját, és reflektált az erdélyiség-fogalomra. Ahhoz, hogy minél hatékonyabban ragadja meg ezeket a jelenségeket, az elég rendszeresen visszatérő erdélyi magyar szerzők mellett jelentős számú külföldi szakember tollából származó cikkel is találkozhatunk a *Korunk* hasábjain, főleg jeles magyarországi kutatóktól, de sajátos tematikus számokban felbukkannak olaszországi, az USA-ban tevékenykedő, finnországi, ausztriai, németországi stb. szerzők, akik sokszor az illető országban élő magyar emigráns közösségek képviselői, de számos esetben olvashatjuk más nemzetiségű szerzők magyarra lefordított írásait is. Amint megtudhatjuk a könyvből, a gyümölcsöző kulturális és tudományos együttélés jegyében sok vezető román értelmiségi is küldött cikket a *Korunk*nak.

Ezt a tematikus felosztást értelemszerűen lehet tovább finomítani, ám azzal,

hogy az általa vizsgált több száz cikk fő tematikai vonalát felvázolta, Botházi olyan követendő metódust adott az erdélyi magyar média elemzőinek, mely mentén könnyebben átfoghatóak ennek a régióknak a sajátos problémái.

Ugyancsak a kötet műfajának – társadalom-, illetve médiatudományi természetű elemzés – tudható be, hogy kevés szó esik a vizsgált évtized irodalmi vonatkozásairól, valamint a lapjain megjelentetett képzőművészeti alkotások „társadalmi beágyazódottságáról”, ám reméljük, hogy a majdan kiadandó *Korunk*-nagymonográfia tartalmazni fogja ezeket a fejezeteket is.

A kötet a sok osztályozás, a precíz kategorizációk, a tematikai áttekintést megkönnyítendő számos táblázat ellenére is olvasmányos marad, és akik ismerik Botházi Mária népszerű publicisztikáját (főleg az *Erdélyi Napló* hasábjain olvashatjuk közösségi oldalakon gyakran virálissá váló írásait), főleg az ideológiai, politikai kényessége miatt nehezen értelmezhető tényezőkről néhol felfedezhetik azokat a szófordulatokat, utalásokat, fogalmazási sajátosságokat, amelyek a közéleti cikkeinek a sajátos „keserűdeserdélyimagyar”-jellegét kölcsönzik. Ám mint fentebb is említettük, ez közel sem válik a kiadvány tudományosságának kárára, ám valószínűleg hozzájárul ahhoz, hogy eljuttassa a könyvet olyan közönséghez is, amely amúgy nem érdeklődne a „száraz” sajtótörténetek iránt.

Botházi írása a romániai magyar kisebbség egyik legfontosabb szellemi műhelyének olyan évtizedét foglalja össze, amikor gyakorlatilag semmiből kellett az erdélyi magyar kultúrát megmentő intézményeket felépíteni, és amint kiviláglik, ez a vállalkozás sikerrel zajlott, a könyvben alaposan ismertetett külső és belső (szerkesztőségi) nehézségek ellenére is.

Átfogó tematikájának, alapos kontextualizálásának köszönhetően Botházi Mária könyvét bátran nevezhetjük az erdélyi magyar kisebbségről írt egyik legsikerültebb kismonográfiának is.

A kötetet végigolvasva kijelenthetjük, hogy az alapításának 90. évfordulóját ünneplő *Korunk* nem is adhatott volna önmagának szebb, „megelőlegezett születésnap ajándékot”, mint ezt a 2015-ben megjelent könyvet.

Péter Árpád

ABSTRACTS

Attila Benő

■ *Puns and Translations*

Keywords: *pun, translation, untranslatability, literary translation, polysemy, homonymy*
The article deals with the translatability of puns. Puns seem to be untranslatable at first, since they are strongly connected to certain lexical forms and meanings belonging to the source language. But they are always translated and their effect is preserved in literary texts. Generally, the naive technique of consistent word for word translation does not work in any translation. In case of playing upon words, linguistic creativity is needed, and the translator must secede from the linguistic signs of the original text, finding or creating expressively equivalent puns in the target language. Several examples are given from literary translations for creative formulation of puns in case of English-Hungarian and Romanian-Hungarian translations.

Mária Botházi

■ *The First Editor of the Korunk: How Did László Dienes Work?*

Keywords: *Korunk, editorial conceptions, minority press, László Dienes, correspondence*

The study attempts to give a picture about the editorial work and editorial conceptions of the *Korunk's* first editor. Transylvania's emblematic periodical was founded and edited by László Dienes in 1926, with the support of Lajos Hatvany and the leftist Hungarian writers emigrated to Occident. Dienes only lived in Kolozsvár between 1925 and 1928, but in this period he left behind a remarkable oeuvre. On the basis of his correspondence, this study tries to present the profile and the attitude of the famous editor, his difficulties and his working circumstances.

Gyula Gy. Dávid

■ *The Certified Architect of Kolozsvár*

Keywords: *Transylvanian architecture, Lajos Pákei, Kolozsvár, Royal Joseph University of Budapest*

Architect Lajos Pákei (1853-1921) was an expert at documenting the architectural heritage of Kolozsvár, and his legacy consisting of plans and documents is

kept in archives and collections in Kolozsvár and Budapest. This article highlights three diplomas from this rich heritage to recall certain episodes from the career of the architect. Pákei studied engineering, architecture and arts in Budapest, Munich, and Vienna between 1872 and 1880. Since he did not have any Hungarian "document" of his studies, he had to meet the expectations which have changed meanwhile. Seven years after the completion of his studies, as a practicing architect, honorary chief engineer of Kolozsvár, and institution manager, he passed the required examinations and obtained the architect diploma of the Royal Joseph University of Budapest. He recounted these events in his biography without any annoyance.

István M. Fehér

■ *Language, Language-Games, Hermeneutics – Wittgenstein, Heidegger, Gadamer*

Keywords: *language, language-game, play, hermeneutics, science, meaning, way of life, contextualism, use theory of meaning, Wittgenstein, Heidegger, Gadamer.*

The fact that there are significant parallels between Wittgenstein's late philosophy and Gadamer's philosophical hermeneutics has already been made by Gadamer himself. The point he stressed again and again was his approval of the late Wittgenstein's turn toward everyday language. From a variety of several possible themes, the paper proposes to select parallels between Wittgenstein's concept of language-game and Gadamer's notion of play. Two aspects are said to be particularly worth being singled out and discussed at some length: first, the self-contained character, or the self-sufficiency, of Wittgensteinian language-games and Gadamerian play. Wittgenstein's language-games are characterized by equality to each other; there are scientific and non-scientific language-games, and the former are claimed to possess no priority whatsoever over the latter. This view of things shows remarkable parallels with Heidegger's claim that the question of truth cannot be identified with the question regarding "scientific" truth, and speech cannot be reduced to saying a set of scientific propositions either. Language is, rather, for both Wittgenstein and Heidegger-Gadamer, an

activity, or a way of life. The second aspect discussed is that common to Wittgensteinian language-games and Gadamerian play is the fact that both are anything but “playful.” Far from being opposed to something such as “reality” they do constitute or are very much reality itself. It is the play itself as a comprehensive, all-inclusive reality that “plays” the players.

Zoltán Kónya – Ágnes Kónya

■ ***Therapist in the Bottle: Attempting to Avoid the Traps of Language in the Practice of Psychotherapy***

Keywords: *language-games, Ludwig Wittgenstein, psychotherapy, Steve de Shazer, solution focused therapy, not-knowing*

Steve de Shazer (1940-2005), founder of the solution-focused approach to psychotherapy, played a pioneering role in incorporating Ludwig Wittgenstein's ideas, including the concept of language-games, into a therapeutic model and in translating the philosopher's abstract concepts in a language accessible to specialists in his field. According to de Shazer, both philosophy and psychotherapy “happen in language”, and thus practitioners of both fields are exposed to the risks of falling in the traps of language. Therapists can be seen as being bewitched by language when they describe psychological phenomena with the language and philosophical grammar used for the description of observable external phenomena. Psychotherapy practiced in accordance with Wittgenstein's ideas is characterized by the therapist's attention to the language used during the therapeutic conversation, by a focus on description instead of explanation and by replacing deficit-oriented, pathologizing language games with resource-focused, normalizing ones.

Boglárka Németh – Imre Péntek

■ ***On the Psycholinguistic Results of Aspect Research***

Keywords: *linguistics, grammatical aspect, psycholinguistics, experimental psychology*

The issues related to the so-called lexical and grammatical aspect are among the most controversial and diversified topics of linguistics. Many theories strive to find coherent explanations to the problematic phenomena of this field in a way

that is consistent with the diversity of available language data. The article gives a short overview of the most interesting theoretical questions related to aspect and some of the most recent results in the field psycholinguistics, with emphasis on the general linguistic and psychological relevance of the research carried out using experimental methods.

Kristóf Nyíri

■ ***The Play of Gestures: A Conservative Experiment in the Philosophy of Language***

Keywords: *philosophy of language, realism, conservatism, Ludwig Wittgenstein*

The adjective “conservative” in the subtitle of this paper is intended to carry a double meaning. First, it indicates that my approach within the philosophy of language is entirely old-fashioned: I do not take language to be as it were a boundless game, and certainly not to be formative of reality, but rather to be a depiction of the latter. Secondly, I believe that my views on how language relates to reality have implications, also, in social philosophy: they imply the soundness of some kind of a conservative world-view. The paper is divided into four sections. In the first one, “Wittgenstein as a philosopher of common sense”, I argue that while the later Wittgenstein is widely held to be a relativist, indeed a constructivist, he was, all appearances to the contrary, a realist, a fact becoming almost conspicuous in his late-1940s manuscripts. The second section, “The visual origins of language”, takes up a theory that originated with Plato's *Cratylus* and has since again and again surfaced. In the third section of the paper, “Depiction and reality”, I argue that our knowledge of the external world, based on what our senses, in particular our eyes, tell us, is reliable knowledge. The concluding section of the paper, “Language use and the conservation of knowledge”, puts forward a new explanation of conservatism. I suggest that what conservatism in any historical age primarily strives to conserve is the knowledge required to preserve the survival chances of future generations. Such knowledge relies on an inherited stock of words, and to a great extent consists of mental and physical images, themselves resistant to change.

Jolán Orbán

■ ***Language Games, Writing Games, Reading Games – Wittgenstein and Derrida***

Keywords: *Ludwig Wittgenstein, Jacques Derrida, deconstruction, game, reading and writing*

Richard Rorty and Stanley Cavell were among the first to discover the importance of reading together and not against each other the texts of Wittgenstein and Derrida. Following their suggestion, my study focuses on four topics: (1) Re-contextualizing the constructive and deconstructive readings of Wittgenstein and Derrida, I would like to argue that there is an outstanding interest for their philosophy from the seventies until the present time. (2) This interest has to do with their understanding of philosophy as deconstructive activity. The word deconstruction is Derrida's invention but (3) deconstruction as *Tätigkeit, Zerzettelung, Zerlegung* is at work in Wittgenstein's philosophy as well. (4) The game plays an important role for both philosophers. Wittgenstein introduces the concept of language-games as forms of life. Derrida suggests that there is a double game: a well-founded one, which follows the prescribed rules, and a game without any security, in which we make up the rules. (5) Reading and interpreting philosophical and literary texts means entering in the double game.

Csaba Pléh

■ ***Wittgenstein and Psychology: Some New aspects***

Keywords: *Ludwig Wittgenstein, psychology, cognitive science, mental life*

The paper shows a dual inspiration of Wittgenstein in the context contemporary cognitive science and psychology. The radical reading of Wittgenstein suggests that no psychology is possible which assumes a hidden inner mental life. That would question most of present day cognitive psychology. The other reading

of Wittgenstein shows him as a proponent of a need for a clear conceptual analysis of psychological notions and an interpretation of mental life in the framework of an analysis of how we talk about the mind. This later attitude has become a basic inspiration for present-day representational theories of the mind that entertain an image in which the mind itself has a logical organization, with propositions and propositional attitudes within it. Modern cognitive science has in a way reversed the anti-psychologist stance of Frege, shared by Wittgenstein, and smuggled propositions into the mind. This is accompanied by several features that challenge some key ideas of Wittgenstein. Contemporary cognitive studies do allow for inner, hidden representations and for their evidences in observable behaviour, as in studies using eye movement and reaction time measures to study the inner mind.

Zoltán Szűts

■ ***The Language of the Internet: Secondary Literacy, Emojis, and Memes***

Keywords: *emoji, orality, literacy, internet use*

The Oxford Dictionaries Word of the Year is a pictograph: the 'Face with Tears of Joy' emoji. A pictogram that can be understood without the knowledge of the English language. An emoji is a representative of secondary literacy. The trend is obvious. The Face with Tears of Joy indicates the non-textual nature of the digital era, where in the new language the image and text are inextricably connected. As a result, a new, perpetually changing language that seeks to describe simultaneously the physical and virtual reality is born. In our study, we examine the relationship between written and spoken language, the impact of ICT on the language, discuss the phenomena of emoji and memes as well as the problems of communication and education.

Pártoló tagok

András Sándor – író, költő, Nemesvita
Dr. Balla Bálint – szociológus, ny. egyetemi tanár, Berlin
Bencsik János – képzőművész, Budapest
Czvitkó Zoltán – Dakakni Amina – művészettörténészek, Budapest
Gálfalvi Zsolt – irodalomkritikus, szerkesztő, Marosvásárhely
Dr. Kántor István – orvos, Budapest
Kántor László – rendező, producer, Budapest
Kelemen Hunor – író, politikus, az RMDSZ elnöke
Dr. Kende Péter – szociológus, Párizs
Kovács Sándor – római katolikus főesperes, Kolozsvár
Dr. Kovalszky Péter – orvos, az AMBK elnöke, Detroit
Lauer Edith – politikus, az AMBK volt elnöke, Cleveland
Man Victor – képzőművész, Kolozsvár
Markó Béla – költő, politikus, Marosvásárhely
Nagy Péter – nyomdaigazgató, Kolozsvár
Paulovics László – képzőművész, Szentendre
Dr. Romsics Ignác – történész, akadémikus, Göd
Dr. Úry Előd – fogorvos, az Erdélyi Kőr elnöke, Sopron

Támogató tagok

Albert Dávid – tanár Székelyudvarhely
Ágh István – költő, Budapest
Árkossy István – képzőművész, Budapest
Dr. Avornicului Mihály – egyetemi adjunktus, Kolozsvár
Balázs László – képzőművész, vállalkozó, Kolozsvár
Dr. Benkő Samu – történész, akadémikus, Kolozsvár
Dr. Bitay Enikő – egyetemi docens, Kolozsvár
Dr. Nicholas Bodor – vegyészprofesszor, Miami
Botházi Mária – szerkesztő, Kolozsvár
Dr. Buchwald Péter – vegyész, Kolozsvár
ifj. Dr. Buchwald Péter és Amy – gyógyszervegyész, egyetemi tanár, Miami
Dr. Burák Zoltán – orvos, Budakeszi
Dr. Csapody Miklós – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Cseh Áron – jogász, diplomata, Budapest
Peter Deak – a Zürich Neumünster Református Gyülekezet elnöke
Dr. Deréky Pál – irodalomtörténész, Bécs
Dr. Egyed Ákos – történész, akadémikus, Kolozsvár
Ferencz Éva – levéltáros, Marosvásárhely
Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest
Forgács Péter – filmrendező, Budapest
Amedeo Di Francesco – egyetemi tanár, Nápoly
Füzi László – irodalomtörténész, főszerkesztő, Kecskemét
Gálfalvi György és Zsigmond Irma – szerkesztő, író, Marosvásárhely
Dr. Geréb Zsolt – teológiai professzor, Kolozsvár
Gergely Balázs – régész, politikus, Kolozsvár
Dr. Gyarmati György – történész, főigazgató, Budapest
Judik Zoltán – építészmérnök, Budapest
Dr. Hermann Róbert – történész, igazgató, Budapest
Kerekes György – szerkesztő, Kolozsvár

Kiss András – főlevéltáros, Kolozsvár

- Dr. Kiss András – orvos, Pomáz
Kiss Károly – ny. agronómus, Élesd
Kocsis András Sándor – könyvkiadó, elnök-vezérigazgató, Budapest
Kónya-Hamar Sándor – költő, közíró, politikus, Kolozsvár
Korniss Péter – fotóművész, Budapest
Dr. Kovács András – művészettörténész, akadémikus, Kolozsvár
Dr. Kovács Zoltán – egyetemi docens, Kolozsvár
Könczey Elemér – grafikus, Kolozsvár
Mecatex Kft
Molnár Judit – szerkesztő, Nagyvárad
Dr. Nagy Mihály Zoltán – történész, elnökhelyettes, Román Kulturális Intézet, Bukarest
Dr. Pomogáts Béla-- irodalomtörténész, Budapest
Dr. Singer Júlia – biostatistikus, Budapest
Szász István Tas – orvos, Leányfalu
Dr. Tamás Ernő és Sedlmayer Ella – Sopron
Dr. Tankó Attila – orvos, Budapest

A lapszámot szerkesztette:
Rigán Lóránd

Ármeán Otília (1976) – kommunikációkutató, PhD, egyetemi adjunktus, Sapientia EMTE, Marosvásárhely

Benő Attila (1968) – nyelvész, költő, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár

Botházi Mária (1977) – újságíró, PhD, oktató, BBTE, Kolozsvár

Böszörményi Zoltán (1951) – író, költő, főszerkesztő, Irodalmi Jelen, Arad/Monaco

Codău Annamária (1993) – mesterképzés hallgató, BBTE, Kolozsvár

Gy. Dávid Gyula (1957) – műépítész, műemlékvédelmi szakmérnök,

Szigetszentmiklós, Magyarország

Egyed Péter (1954) – filozófiatörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Fehér M. István (1950) – filozófiatörténész, egyetemi tanár, az MTA

rendes tagja, Budapest

Gergely Tamás (1952) – író, Stockholm

Kónya Ágnes (1967) – orvos, pszichoterapeuta, AGAPE Életvédő Alapítvány,

Kolozsvár

Kónya Zoltán (1968) – orvos, pszichoterapeuta, AGAPE Életvédő Alapítvány,

Kolozsvár

Lakatos Artur (1980) – történész, PhD, közgazdász, Kolozsvár

Merényi-Metzger Gábor (1969) – történész, PhD, Budapest

Németh Boglárka (1984) – nyelvész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE,

Kolozsvár

Nyíri Kristóf (1944) – filozófiatörténész, az MTA rendes tagja, Dunabogdány

Orbán Jolán (1962) – irodalmár, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem

Ozsváth Zsuzsa (1992) – magiszteri hallgató, PKE, Nagyvárad

Péntek Imre (1977) – pszichológus, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár

Péter Árpád (1981) – kritikus, PhD, oktató, BBTE, Kolozsvár

Pféh Csaba (1945) – nyelvész, pszichológus, a CEU Kognitív Tudományi

Tanszékének vendégtanára, az MTA és az Academia Europaeae rendes tagja, Budapest

Polgár Botond (1980) – szobrász, Budapest

Szűts Zoltán (1976) – médiakutató, PhD, dr. habil, egyetemi oktató, BME, Budapest

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

Prințesa și Conștient Local
Cluj-Rapana

VRIT CLUJ
Asociația de Cultură și Turism

CONȘTIENȚĂ LOCALĂ
CLUJ

Servus!
CLUJ-NAPOCA 2011

„Hiszen mit is őriz a konzervatív? A mindenkori jelent? Akkor hol ilyen, hol olyan normákat képvisel. Vagy a múltat? De melyik múltat? És hogyan őrizhetné, ami már nincs? Mit őriz a konzervatív? A magam fogalomértelmezése szerint a konzervatív valójában a jövőndő nemzedékek életlehetőségét őrzi, közelebbről pedig azt a tudásteljeséget, amelyen a jövő megeremthetősége múlik. A konzervativizmus, megtartható és megtartandó lényegét tekintve, tudáskonzervativizmus.”

(Nyíri Kristóf)

ISSN 1222 8338

9 771222 288330 4 1 6 0 0 4 5 LEJ 500 FT

JOCURI DE LIMBAJ
LANGUAGE-GAMES